

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВІСНИК

**НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ХПІ»**

Серія: Актуальні проблеми історії України

№ 54 (1096) 2014

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

Харків

НТУ «ХПІ», 2014

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».
Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». –
2014. - № 54 (1096) – 188 с.

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету з інформаційної політики України
КВ № 5256 від 2 липня 2001 р.

Збірник виходить українською та російською мовами

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук затвердженого Постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05 (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010 р., с. 3, № 20).

Координаційна рада

Л.Л. Товажнянський, д-р техн. наук, проф. (**голова**)

К.О.Горбунов, кандидат технічних наук, доцент (**секретар**)

А.П.[Марченко](#), д-р техн.наук, проф.; Є.І.[Сокол](#), д-р техн.наук, чл.-кор. НАН України;

Є.Є.Александров, д-р техн.наук, проф.; А.В.Бойко, д-р техн. наук, проф.;

Ф.Ф.Гладкий, д-р техн. наук, проф.; М.Д.Годлевський, д-р техн.наук, проф.;

А.І.Грабченко, д-р техн.наук, проф.; В.Г.Данько, д-р техн.наук, проф.;

В.Д.Дмитриєнко, д-р техн. наук, проф.; І.Ф.Домнін, д-р техн. наук, проф.;

В.В.Єпіфанов, канд. техн. наук, проф.; Ю.І.Зайцев, канд. техн. наук, проф.;

П.О.Качанов, д-р техн. наук, проф.; В.Б.Клепіков, д-р техн. наук, проф.;

С.І.Кондрашов, д-р техн.наук, проф.; В.М.Кошельник, д-р техн.наук,проф.;

В.І.Кравченко, д-р техн.наук, проф.; Г.В.Лісачук, д-р техн. наук, проф.;

О.К.Морачковський, д-р техн. наук, проф.; М.А.Ткачук, д-р техн. наук, проф

В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф.; П.Г.Перерва, д-р екон.наук, проф.;

В.О.Пуляєв, д-р техн. наук, проф.; М.І.Рищенко, д-р техн. наук, проф.;

В.Б.Самородов, д-р техн. наук, проф.; Г.М.Сучков, д-р техн. наук, проф.;

Ю.В.Тимофієв, д-р техн. наук, проф.

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор: В.І.Ніколаєнко, канд.іст.наук, проф.

Заст. відповідального редактора: Л.П.Савченко, канд.іст.наук, доцент

Відповідальний секретар: А.В. Харченко, канд. іст. наук, доцент

Члени редколегії: Л.М.Бесов, д-р іст. наук, проф. В.Я.Білоцерковський, д-р іст. наук, проф.,

В.Я.Заруба, д-р екон.наук, проф., В.В.Калініченко, д-р іст. наук, проф.,

В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф., М.М.Олійник, д-р іст. наук, проф., А.В. Харченко, канд. іст.

наук, доцент, Л.П.Савченко, канд. іст. наук, доц., В.М.Скляр, д-р іст. наук, проф., М.П.Требін, д -р.

філос. наук, проф., В.Я.Міщенко, д-р екон. наук, проф.

*У квітні 2013 р. Вісник Національного технічного університету «ХПІ», серія «Актуальні проблеми історії України», включений у довідник періодичних видань бази даних **Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA)**.*

Рекомендовано до друку Вченою Радою НТУ «ХПІ».

І. В. АРЗУМАНОВА, канд. іст. наук, доцент, ХНУБА, Харків

ТРАНСГЕНЕРАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ТРАВМИ В СЕРЕДОВИЩІ РОСІЯН-СТАРООБРЯДЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЩИНИ СТАРООБРЯДЦІВ-БЕЗПОПОВЦІВ ПОМОРСЬКОЇ ЗГОДИ)

Досліджено вплив травмуючих історичних подій, пережитих родинами старообрядців, на їх поведінку, життєві стратегії та адаптивні практики (зокрема, виживання за умов репресій). Зроблено висновок про наявність посттравматичного синдрому в середовищі старообрядців, який передається наступним поколінням. Його симптомами виступають страх, підозрілість, недовіра до іновірців, невпевненість у майбутньому, тривога та очікування можливих переслідувань, депресії, відчуття горя і приниження.

Ключові слова: історична пам'ять, історична травма, трансгенерація, посттравматичний синдром, старообрядці.

Вступ. Проблема пам'яті набуває актуальності в сучасному суспільстві через різні підходи та оцінки низки історичних подій (в наш час точаться суперечки щодо Другої світової війни, голодомору, голокосту, діяльності УПА, тощо). Пам'ять в історіографії, під впливом антропологічного перевороту в сучасній історичній науці, виступає не лише як форма репрезентації минулого, а й як особливість сприйняття історичної спадщини очевидцями та наступними поколіннями. Пам'ять надає минулому почуттів, міфологізує, трансформує події минулого через помилки та недосконалість людської здатності пам'ятати.

Значне місце у сучасних дослідженнях посідає проблема аналізу історичної травми, її впливу на свідків трагічних подій та механізми впливу на нащадків [3, с. 3-13; 9, с. 244-252; 15, с. 8-27; 16, р. 145-167; 19]. Тісно пов'язані з проблемою вивчення історичної травми західноєвропейські та американські дослідження історії Голокосту [18]. У сучасній українській історіографії особливе місце посідає аналіз історичної травми, завданої українському народу наймасштабнішою трагедією 1932-1933 рр. (вивчається характер історичної травми, її вплив на подальший розвиток суспільства) [7, с. 46-52; 10, с. 227-244]. Оглядом питань історичної травми розглядаються в працях, присвячених проблемам оstarбайтерів, військовополонених в роки Великої Вітчизняної війни [2; 11, с. 161-179]. Опосередковано про наявність історичної травми в даному релігійному середовищі заявляють провідні дослідники старообрядництва в російській та українській історіографії, спеціальних досліджень даної проблеми не існує [1, с. 51-98; 4, с. 15-18; 12, с. 77-88; 13, с. 271-297; 14, с. 56-89].

Метою даної статті є аналіз історичної травми та її трансгенераційності в середовищі росіян-старообрядців. На прикладі харківської общини старообрядців-безпоповців Поморської згоди ми намагалися виявити особливості історичної травми в даному релігійному середовищі, охарактеризувати сутність посттравматичного синдрому, властивий сучасним прихильникам старої віри.

Виклад основного матеріалу. За визначенням І. Огієнка, історична травма – це реальна подія в минулому, яка несе загрозу безпеці, звичному порядку життя і самому життю [10, с. 227-230]. Причиною історичної травми старообрядців, на нашу думку, стали реформи патріарха Никона (проводилися в 1650 – 1660-х рр., з метою уніфікації обрядової традиції, поширеною в північно-східній частині Росії, з грецькою). Наслідками став розкол російського суспільства на прихильників та опонентів реформ, переслідування адептів давньоруської обрядовості аж до їх фізичного винищення. Церковна реформа та послідуєчі гоніння старообрядців вплинули на цінності, норми поведінки, стиль життя, вірування, переконання російського суспільства. Ці події стали травмою не тільки для прибічників старообрядництва, а й для тих, хто був змушений поступитися перед страхом репресій і визнати церковні нововведення. Релігійну реформу середини XVII ст. можна розцінювати як масштабну національну катастрофу, яка певним чином вплинула на зміну етнічної ідентичності росіян.

Історична травма в середовищі старообрядців обумовлена роками гонінь і переслідувань за часів царату та радянської влади, засудженням оточуючими в наш час. Під історичною травмою розуміють як травматичну подію, так і процес розвитку пам'яті про травму. У сучасній Україні старообрядці отримали право на свободу віросповідання, проте відголоски репресії обумовлюють наявність страху та недовіри. Особливо травматичними для сучасних старообрядців є наслідки репресії в СРСР. Їх предки зазнали подвійних гонінь: селяни-старообрядці (які традиційно були дуже заможними) одними з перших стали жертвами політики розкуркулення та насадження атеїзму (арешти, заслання, розстріли). У післявоєнний час влада не дозволяла (або дуже обмежувала) вільно проводити релігійні церемонії, відкривати молитовні будинки та монастирі. Така політика завдала нищівного удару по спільноті старообрядців. Були втрачені унікальні предмети культу (книги, ікони, хрести), багато членів общини зреклися віри батьків. В наш час поширений синдром почуття провини за зраду віри у представників даної етноконфесії. Руїнація традиційного способу життя та культури старообрядців за радянських часів була настільки сильною, що відновитися не змогла і протягом двох десятиліть незалежної України, в час віротерпимості і відсутності жодних перешкод з боку влади.

Розповіді про минуле примушують сучасних старообрядців переживати відчуття болю та страху, тому під час бесіди респонденти часто відмовлялися говорити про власний досвід (або досвід батьків), про пережиті страждання. На нашу думку таке намагання уникнути спогадів у середовищі старообрядців можна пояснити рядом причин. По-перше, це наявність посттравматичного синдрому – розповідаючи про

гоніння, респонденти мимоволі переживають ті почуття, які намагаються забути. «Я не хочу про це згадувати, я почну хвилюватися, нервувати, серце почне боліти», - відмовлялася від інтерв'ю одна з респонденток [5]. Відчуття тривоги примушує респондентів блокувати ці спогади.

Другою причиною небажання говорити про репресії, залишається невпевненість, очікування початку гонінь. «Та були трохи репресії в Союзі, але ми ні на що не скаржимося. Будь ласка, так і запишіть, що ми на владу не скаржимося, на державу зла не тримаємо. Ви ж записали?», – декілька разів під час інтерв'ю повторював наставник харківської общини старообрядців-безпоповців О. [5].

Іноді, навпаки, респонденти зосереджували увагу на проблемі репресій старообрядців, в бесіді намагалися передати всі деталі, щоб підкреслити страждання своєї етноконфесійної групи, незламний дух своїх єдиновірців, засудити політику царської та радянської влади. В інтерв'ю така група респондентів постійно поверталася до теми несправедливого ставлення до старообрядців з боку держави та суспільства. «Ми стільки пережили, ми стільки зазнали втрат, але не скорилися, не зрадили віру батьків та дідів» [5]. Отже симптомами історичної травми можуть виступати намагання забути, небажання згадувати травматичні події минулого, або, навпаки, певна зацикленість, неможливість позбутися відчуттів, які були ними спричинені.

І для свідків травмуючих подій, і для наступних поколінь, травматичний досвід не проходить безслідно. Історична травма продовжує жити, її ознаки можуть поступово слабнути, проте вона передається нащадкам. Дослідники відзначають передачу травматичного стресу та посттравматичного синдрому, які стають особливостями масової психіки спільноти. Аргументами на користь думки про посттравматичний синдром у середовищі сучасних старообрядців виступає низка факторів. Під час інтерв'ю респонденти різних вікових категорій акцентували увагу на тому, що реформа Никона змінила ціннісні орієнтації росіян, завдала руйнівного удару по традиціям, матеріальній та духовній культурі етнічних росіян, і лише старообрядці зберегли так звану істинну «русскость». «Збереження істинної російської релігії і істинної російської культури» в умовах домінування культури західної, нав'язаної правлінням Антихриста, для старообрядців виявляється протягом століть їх місією «спасіння» в умовах гонінь, нерозуміння оточуючими. Навіть молоді респонденти, які народилися вже в сучасній Україні, і на собі не відчували безпосередніх утисків з боку влади, дуже насторожено говорили про власну конфесійну групу. На безпосереднє питання: «Чи відчуваєте Ви страх перед можливими утисками, гоніннями з боку державної влади?» абсолютно всі відповідали позитивно, заявляли, що не можуть перестати думати, про те, що ситуація в країні може змінитися, влада помінятися і релігійна терпимість зміниться утисками або терором [5].

Історична травма замінює відчуття безпеки на усвідомлення небезпеки, кризи і хаосу. Протягом понад трьох століть покоління старообрядців відчувають страх і невпевненість. Страх не дозволяє відкрито ідентифікувати себе з власною релігійною общиною. Як зазначають респонденти, вони постійно відчувають осуд та

негативне ставлення з боку колег, однокласників, одногрупників через «іншість» в поведінці й світогляді. Багато респондентів вікової категорії від 18 до 25 років заявляли, що в школі їх дражнили сектантами, «старовіряками», що завдавало їм значного емоційного страждання, згадували і про випадки фізичного насилля. Оточуючих драгувало, що старообрядці не відвідують театрів, кінотеатрів, шкільних концертів, днів народжень, не запрошують однокласників додому, не вживають лайливих слів, негативно ставляться до тютюнопаління та алкоголю [5].

І хоча багато респондентів підкреслювали, що в наш час дуже «заміршилися» і користуються тими інноваціями суспільства, якими б і не слід користуватися справжнім старообрядцям (дивляться телевізор, слухають музику, відвідують кінотеатри, використовують комп'ютери для роботи, навчання і розваг), все ж таки їх спосіб життя значно відрізняється від масового, що дуже драгує і породжує негативне ставлення.

Як згадувала респондентка А., її донька вийшла заміж за «ніконіанина», який за ради шлюбу прийняв старообрядництво. Проте вся його родина сприйняла цей факт як зраду. Прошло багато років, поки батьки зятя змирилися з цим фактом. «Зараз у мене із свахою прекрасні стосунки, я її дуже поважаю, і вона мене, як мені здається, теж. Хоча її драгує (я це помічаю), що ми суворо постимося, багато часу присвячуємо молитві, не вживаємо за святковим столом алкоголю, онуків я виховую у нашій вірі. Моя сваха не може змиритися, що її син і онуки, за її словами, «належать до секти». Я вже, навіть, і не намагаюсь їй пояснювати, що ми зовсім не секта. Я обрала мудрий спосіб, яким користувалися всі наші предки: я пристосовуюсь до обставин, намагаюсь в присутності інших нічим не відрізнитися і ніколи не говорити про релігію», - розмірковувала жінка [5].

Таким чином, посттравматичний синдром вплинув на зміну ментальності старообрядців міграції з метою збереження власних культурних традицій, переховування, постійне очікування можливих репресій, життя за двома сценаріями (публічне життя і життя в межах власної субетнічної групи), приховування власних релігійних поглядів, сприяли формуванню особливого типу поведінки представників старообрядництва.

Для старообрядців притаманні страх перед незнайомцями, небажання спілкуватися на тему релігій, історії та сучасного розвитку власної релігійної общини, замкнутість, закритість від інших (чужих), підвищене почуття згуртованості та солідарності з одновірцями, готовність допомогти їм у складних життєвих ситуаціях. Провідною рисою ментальності виступає розуміння власної «спасительної» ролі («стражданнями зберегли віру батьків, за що будемо нагороджені спасінням під час другого пришествя Христа») [5]. Всі ці риси можна віднести до наслідків історичної травми, які передаються на генетичному рівні.

Такий «обережний» спосіб поведінки унаслідкується підростаючим поколінням з раннього дитинства від свої батьків та родичів. У середовищі старообрядців травма сприймається як фактор, який накладає обов'язки на їх дії. Респонденти заявляють про необхідність «жити за правилами»: приховувати власну конфесійну належність, уникати розмов про релігію, обмежувати спілкування з представниками своєї

общини, публічно не обговорювати державну політику, не критикувати владу. Отже, травматичний досвід батьків впливає на виховний процес підростаючого покоління. Через різноманітні заборони та «нав'язані» правила поведінки у дітей виховують почуття постійної готовності до можливих образ, утисків. Дітей завжди не полишає відчуття тривоги та страху, бо вони виховуються з настановами: «нікому ніколи не довіряй», «будь завжди обережний», «нічого нікому не розповідай про свою родину», «не зізнавайся, що ти належиш до старообрядців», «нікого не приводь додому, бо не треба, щоб бачили і знали, хто ми є». Такі заборони залишають у свідомості дітей дуже помітний слід, обумовлюють їх жити в світі, який поділяється на «своїх» та «чужих» (можуть завдати удар в будь-який момент).

Для старообрядців посттравматичний синдром виражений у пасивності, примирення з обставинами, виникненні подвійних стандартів та подвійного способу життя, міграції, бажання знайти для себе притулок, активне неприйняття інновацій. І в наш час старообрядці не в змозі уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань. Так, один з парафіян старообрядницької общини (чоловік 50 років) дуже сильно заїкається. Походження своєї недуги пояснює пережитим у дитинстві. На початку 1970-х він з батьками прийшов до молитовного будинку, хоча влада суворо забороняла брати дітей на службу. Саме в той день була перевірка і хлопця разом з батьками повезли в райвідділ для з'ясування обставин. Малюк настільки перелякався, що не міг вимовити слова. З того час він почав заїкатися [5].

За радянських часів значних втрат зазнала і традиційна культура старообрядців, які за умови формування масової радянської культури були змушені відмовитися від традиційного одягу, носіння бороди (за бороду визивали до начальства, до партійного комітету, погрожували звільненням з роботи). «Дуже прикро було через те, що борода моя дратувала не тільки керівництво, а навіть більше - моїх колег (я працював майстром в цеху на ХТЗ), вони постійно погрожували мені її обстригти. І іноді я розумів, що вони не жартують», - згадував респондент О. [5].

Страх бути репресованим примушував старообрядців відходити від власних релігійних переконань, змінювати традиційну поведінку. «На Новий рік ми завжди разом з колективом святкували. А це ж час Різдвяного посту. Накривали стіл переважно стравами з м'ясом, яйцями, всіма скоромними продуктами. Від алкоголю я ще могла відмовитися, а от їсти разом з всіма було треба. Я не хотіла, щоб хтось дізнався, що я старообрядка. І от я беру ложку салату Олів'є і не можу проковтнути. Це ж такий гріх. Але я прошу прощення в думках у Бога і ковтаю. Всі радіють, сміються, а у мене сльози на очах. Годинку «погуляю» та додому збираюся, пояснюю, що діти хворіють, або чоловіку не подобається, що гуляю без нього», - згадувала респондентка В. [5].

Заборона відвідувати молитовні будинки примушувала старообрядців таємно збиратися по домівках для колективної служби. Дозвіл на відкриття молитовного

будинку старообрядцями-безпоповцями Харкова наприкінці 1970-х рр. був лише формою контролю за їх діяльністю з боку влади, яка могла рахувати їх кількість, слідкувати за тим, щоб молодь не брала участь у церковних службах (втягнення молоді до релігійної общини суворо каралося). Такі заходи сприяли тому, що поступово значна кількість дітей старообрядців відійшла від віри батьків, були зруйновані їх моральні орієнтири. У другій половині ХХ ст. значна кількість старообрядців не змогла, за прикладом батьків, жити подвійними стандартами і приховувати власну етноконфесійну належність. Результатом стала відмова від старообрядництва (часткова або повна). Часткова відмова виражалася у відвіданні молитовного будинку лише на великі свята, виплату внесків на розвиток общини, слідування традиціям у повсякденному житті. Зазнали деформації ряд обрядів сімейної та календарної обрядовості, зокрема вінчання, відспівування небіжчика.

Висновки. Отже, реформи патріарха Никона, які в свідомості прихильників старообрядництва трактуються як «воцаріння Антихриста», початок переслідувань та репресій старообрядців протягом майже трьох століть, спричинили глибокі зміни в традиційному економічному, соціальному, психологічному житті старообрядців. Зазначені наслідки дають нам право розцінювати дану реформу як масштабну історичну травму. Важливою складовою історичної травми слід вважати трансгенераційність, тобто передачу наступним поколінням посттравматичного синдрому, обумовленого травматичним досвідом попередніх поколінь, симптомами якого в спільноті старообрядців виступають страх, недовіра до іновірів, невпевненість у майбутньому, очікування початку репресій.

Посттравматичний синдром в середовищі старообрядців виражений депресивними та тривожними станами, відчуттям горя і принижень, підозрілістю. І навіть за сприятливих умов розвитку в сучасній Україні, поширення ідей міжконфесійної толерантності та міжкультурного діалогу, відсутність втручання в життя релігійної громади з боку влади, симптоми посттравматичного синдрому залишаються і передаються наступним поколінням старообрядців. Як зазначав В. Огієнко, справедливою є пряма закономірність – чим сильніший шок від травматичних подій, тобто розрив між звичним середовищем і умовами, викликаними травматичними подіями, тим сильніший вплив травми. Депресивні стани, відчуття безпомічності, нездатність протистояти насиллю, властиві старообрядцям-батькам, передаються дітям підсвідомо.

На нашу думку, аналіз проблем історичної травми, травматичного досвіду, передача травми з покоління в покоління в середовищі старообрядців, залишається перспективним напрямком досліджень в сучасній історіографії. Науковцям слід продовжувати вивчати дану проблему із залученням нарративних джерел, уведенням до наукового обігу усно історичних джерел, аналізом регіональних відмінностей посттравматичного синдрому в середовищі старообрядців.

Список літератури: 1. *Апанасенко А. В.* «Старая вера» в Центральном Черноземье: XVII – начало XX века / А. В. Апанасенко. – Курск: КГТУ, 2008. – 303 с. 2. *Грінченко Г. Г.* Усна історія – теорія, метод, джерело // Офіційний сайт Української Асоціації усної історії. – Режим доступу: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/grinchenko_publ_1.html. – Дата доступу: 23.10.2013. 3. *Грінченко Я. С.* Культура старообрядцев Нижнего Поволжья. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – 24.00.01: Теория и история культуры / Я. С. Грінченко. – Волгоград, 2011. – 17 с. 4. *Еремеев П.* Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825 – 1855 гг.: численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8. – С. 15 – 18. 5. *Интерв'ю* з представниками общины старообрядців – безпоповців Поморської згоди Харкова (Агаф'я, Олександр Іванович, Прасков'я) // Особистий архів автора. – Серпень – жовтень 2012 р. 6. *Логунова Л. Ю.* Влияние исторической травмы на семейно - родовую память сибиряков / Л. Ю. Логунова // Социологические исследования. – № 9. – 2009. – С. 126 – 136. 7. *Огієнко В. І.* Исторична травма голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження / В. І. Огієнко // Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць. – Вип. 6. – К.: «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С.45-56. 8. *Огієнко В.* Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – С. 148–160. 9. *Огієнко В.* Парадигма пам'яті: поява та еволюція / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – С. 244–352. 10. *Огієнко В.* Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий нарратив: між травматичною подією та її репрезентацією” / В. Огієнко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3. – С. 227 – 244. 11. *Пастушенко Т.* Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців / Т. Пастушенко // Схід - Захід: Історико - культурологічний збірник. – Харків: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 1999. – Вип. 11-12. - С. 161-179. 12. *Потоцький В.* Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцький // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5. – С. 77 – 88. 13. *Пригарин А. А.* Русские старообрядцы и сектанты в Южной Украине и Бессарабии: численность и расселение в 1860-е гг. / А. А. Пригарин // Археологія та етнографія Східної Європи: матеріали та дослідження. – Одеса, 2000. – С. 271 – 297. 14. *Таранець С.* Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / С. Таранець. – К.: Б. В., 2007. – 456 с. 15. *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 8–27. 16. *Caruth C.* Trauma: Exploration in memory / Cathy Caruth. – Baltimore : John Hopkins UP, 1995. – 288 p. 17. *Erikson K.* Notes on Trauma and Community / K. Erikson // Trauma: Exploration in memory / ed. Caruth Cathy. Baltimore : John Hopkins UP, 1995. – Pp. 183–200. 18. *Kellermann N.* «Transmission of Holocaust Trauma» / Nathan Kellermann [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>. – Дата доступу: 18.09.2013. 19. *Volkan V.* «Transgenerational transmissions and chosen traumas» / Vamik Volkan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vamikvolkan.com/TransgenerationalTransmissions-and-Chosen-Traumas.php. – Дата доступу: 18.09.2013.

Bibliography (transliterated): 1. *Apanasenok A. V.* "Staraya vera" v Tsentral'nom Chernozem'e: XVII – nachalo XX veka. - Kursk: KGTU, 2008. – 303 p. 2. *Grinchenko G. G.* Usna Istoria – teoriya, method, dzherelo. Ofitsiynny site Ukrainskoy Asotsiatsii usnoï istoriyi. – Rezhim dostupu: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/grinchenko_publ_1.html. – Data dostupu: 10.23.2013. 3.

Grinchenko J. S. Cultura staroobryadtsev Nyzhneho Povolgya. – Authoref. dis. ... cand. ist. nauk. – 24.00.01: Theoriya i Istoriya culture. - Volgograd, 2011. – 17 p. **4. Eremeev P.** Staroobryadcheskye tolky I soglasiya na Kharkovschyne v 1825 – 1855 gg.: chislennost' i lokalyzatsyya (po materialam Kantselyaryy Khar'kovskogo gubernatora). Lipovane: istoriya i cultura Russkikh staroobryadtsev. – 2011. – Vip. 8. – p. 15–18. **5. Interv'yu** s predstavnikami obshini staroobryadtsiv - bezpopovtsiv Pomorskoyi Zgodi Kharkova (Agaf'ya, Oleksandr Ivanovych, Praskov'ya) // Osobistiy Archive avthora. – Serpen – Zhovten 2012 r. **6. Logunova L. Y.** Vliyanie istorycheskoy travmi na semeyno-rodovuyu pamyat' sibiryakov. Sotsyolohycheskye issledovaniya. – No 9. – 2009. – p. 126 – 136. **7. Ogienko V. I.** Istorichna trauma golodomoru: problema, gipoteza, metodologiya doslidzhennya. Natsional'na ta istorichna pam'yat: zbirnik naukovih prats' / Ukrain'skiy institut natsionalnoï pam'yati. – Vip. 6. – Kyiv: «NVC «Prioriteti», 2013. – p. 46 – 56. **8. Ogienko V.** Culturalna trauma v suchasniy zarubizhniy istoriografii: concept ta method. Natsional'na ta istorichna pam'yat: zbirnik naukovih prats'. – 2011. – Vip. 1. – p. 148–160. **9. Ogienko V.** Paradigma pam'yati: poyava ta evolyutsiya. Natsional'na ta istorichna pam'yat: zbirnik naukovih prats'. – 2011. – Vip. 1. – p. 244–352. **10. Ogienko V.** Travmatichna podiya, individualna pam'yat pro neyi ta osobistiy narativ: mizh travmatichnoyu podieyu ta yiyi reprezentatsiyeyu. Natsional'na ta istorichna pam'yat: zbirnik naukovih prats'. – 2011. – Vip. 3. – p. 227–244. **11. Pastushenko T.** Sposoby vizhivannya Ukrainskih ostarbayteriv u Reichu: spogadi ochevidtsiv. Skhid – Zahid: Istoriko – kulturologichny zbirnik. – Kharkiv: Harkivsky nat. univ im. V. N. Karazina, 1999. – Vip. 11 – 12. – p. 161–179. **12. Potocky V.** Ocherky istoriy staroobryadnichestva Kharkovskoy gubernii. Lipovane: istoriya i cultura Russkikh staroobryadtsev. – 2008. – Vip. 5. – p. 77 – 88. **13. Prigarin A. A.** Russkie staroobrasy i sektanty v Yuzhnoy Ukraine i Bessarabii: chislennost' i rasselenie v 1860-e gg. Arheologiya ta etnografiya Shidnoï Evropi: materiali ta doslidzhennya. – Odessa, 2000. – p. 271 – 297. **14. Taranets S.** Dzherela z istoriyi staroobryadnitstva Pravoberezhnoï Ukraine kintsya XVIII - XX st. – Kyiv: B. V., 2007. – 456 p. **15. Halbwachs M.** Kollektivnaya i istoricheskaya pam'yat. Neprikosnovenniy zapas. – 2005. – No 2-3 (40-41). – p. 8-27. **16. Caruth C.** Trauma: Exploration in memory. – Baltimore: John Hopkins UP, 1995. – 288 p. **17. Erikson K.** Notes on Trauma and Community. Trauma: Exploration in memory / ed. Caruth Cathy. Baltimore: John Hopkins UP, 1995. – P. 183–200. **18. Kellermann N.** «Transmission of Holocaust Trauma». [Electronniyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>. – Data dostupu: 18.09.2013. **19. Volkan V.** «Transgenerational transmissions and chosen traumas». [Electronniyi resurs]. – Rezhim dostupu: www.vamikvolkan.com/TransgenerationalTransmissions-and-Chosen-Traumas. – Data dostupu: 18.09.2013.

Надійшла (received) 05.10.2014

УДК (477.54)«XX/XXI»

Трансгенерація історичної травми в середовищі росіян-старообрядців (на прикладі харківської общини старообрядців – безпоповців Поморської згоди) / Т. В. Арзуманова // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. - № 54 (1096). – С. 3-11. Бібліогр.: 19 назв. ISSN 2079-0813.

Досліджено вплив травмуючих історичних подій, пережитих родинами старообрядців, на їх поведінку, життєві стратегії та адаптивні практики (зокрема, виживання за умов репресій). Зроблено висновок про наявність посттравматичного синдрому в середовищі старообрядців, який передається наступним поколінням. Його симптомами виступають страх, підозрілість, недовіра до іновірців, невпевненість у майбутньому, тривога та очікування можливих переслідувань, депресії, відчуття горя і приниження.

Ключові слова: історична пам'ять, історична травма, трансгенерація, посттравматичний синдром, старообрядці.

УДК (477.54)«XX/XXI»

Трансгенерація історической травми в среде россиан-старообрядцев (на примере харьковской общины старообрядцев-беспоповцев Поморского согласия) / Т. В. Арзуманова // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. - № 54 (1096). – С. 3-11. Бібліогр.: 19 назв. ISSN 2079-0813.

Исследовано влияние травмирующих исторических событий, пережитых семьями старообрядцев, на их поведение, жизненные стратегии и адаптивные практики (в том числе, выживание в условиях репрессий). Сделан вывод о наличии посттравматического синдрома в среде старообрядцев, который передается последующим поколениям. Его симптомами выступают страх, подозрительность, недоверие к иноверцам, неуверенность в будущем, тревога и ожидание преследований, депрессии, чувство горя и унижения.

Ключевые слова: историческая память, историческая травма, трансгенерація, посттравматический синдром, старообрядцы.

Transgeneration historical wound among the Russian old believers (on the example of Kharkiv community of believers-the bespopovtsy Pomorsky consent) / T. V. Arzumanova // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 3-11. – Bibliogr.: 19. – ISSN 2079-0813.

The effect of traumatic historical events that have been experienced by the families of Old Believers is analyzed. The influence of historical trauma on the Old – Believers behavior, strategies and adaptive life practice (their surviving during the centuries of repression) was investigated. The conclusion about the posttraumatic syndrome in the Old Believers society was made. The posttraumatic syndrome has the transgenerational transmission. Its symptoms are the fear, suspicion, and mistrust of people of other faiths, uncertainty about the future, anxiety and expectation of the persecution, depression, feelings of grief and humiliation.

Keywords: historical memory, historical trauma, transgeneration, Old Believers, posttraumatic syndrome.

УДК 94:338(470)

О.О. БАКУМЕНКО, канд.іст.наук, доц., УПА, Харків

ХАРКІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ ЗЕМСТВО ТА РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ГУБЕРНІЇ 1864-1890 рр. (У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА)

У статті розглянуто вплив діяльності Харківського губернського земства на процеси формування інформаційного простору губернії на першому етапі діяльності земського самоврядування (1864-1890 рр.). Виділено основні напрямки діяльності земства щодо розширення інформаційної сфери губернії, простежено практичні наслідки цієї діяльності. Зроблено висновки відносно впливу діяльності Харківського губернського земства з популяризації земської справи та розповсюдження інформації на формування принципів громадянського суспільства.

Ключові слова: інформаційний простір, громадянське суспільство, періодичний друк, артикуляція інтересів, політична поведінка.

Вступ. Розвинутий інформаційний простір є однією з необхідних умов існування громадянського суспільства. Цей простір є сферою діяльності окремих індивідів, груп, політичних та соціальних інститутів з накопичення, обміну, зберігання інформації та використанню сучасних для певного етапу розвитку суспільства інформаційних засобів. Від рівня розвитку інформаційного простору багато в чому залежить політична та соціальна поведінка індивідів, формування суспільних рухів та течій, зворотній зв'язок між суспільством та владою. Інформаційний простір є також ареною формування громадської думки, артикуляції інтересів різних соціальних груп, створення колективних форм контролю громадськості за вирішенням завдань загально суспільної значущості, що одночасно є сферою діяльності громадянського суспільства.

Наше суспільство має історичний досвід формування як інститутів і принципів громадянського суспільства, так і відповідного тій чи іншій історичній епосі інформаційного простору. Його вивчення допомагає з'ясувати корені проблем сучасного українського суспільства на шляху формування засад демократії та громадянськості. У цьому зв'язку нам здається доцільним розглянути внесок органів місцевого земського самоврядування в розвиток інформаційного простору і відповідно засад громадянського суспільства Харківщини на початковому етапі існування земств.

Діяльності органів земського самоврядування на сьогодні присвячено чималу кількість наукових розвідок. Окремі питання взаємозв'язку між діяльністю земських

© О. О. Бакуменко, 2014

установ та органами періодичного друку підіймалися в ряді загальних досліджень з історії та історіографії земського самоврядування [1]. Певну інформацію щодо висвітлення періодичними виданнями діяльності органів місцевого самоврядування містять дослідження, присвячені історії місцевої періодики [2]. Окремі аспекти проблеми було розглянуто в попередніх публікаціях автора статті [3]. Проте спеціальних розвідок щодо діяльності Харківського губернського земства (одного з провідних земств України) в сфері розвитку інформаційного простору протягом 1864 до 1890 рр. як таких немає. Саме тому **метою даної статті** є всебічний аналіз даної проблематики.

Завданнями статті є виділення основних напрямків діяльності Харківського губернського земства щодо розширення інформаційної сфери та простеження практичних наслідків цієї діяльності.

Виклад основного матеріалу. Створені внаслідок реформи 1864 р., органи земського самоврядування з перших днів існування стикнулися з інформаційним вакуумом в сфері своєї діяльності. Досвіду місцевої громадської роботи, у новообраних гласних фактично не існувало. Земське Положення 1864 р. було не досконалим, багато питань організації та діяльності земств залишалися дискусійними. Нарешті, самому суспільству бракувало уявлення про те, якими ж саме мають бути земства. Крім того, переважна маса населення (селянство) і держави в цілому, і губернії зокрема була неписьменною, але попри те, за законом, теж мали приймати участь у створенні і діяльності нових органів самоврядування.

Таким чином, окрім суто практичних соціально-економічних та правових проблем, перед земствами постали і питання культурно-ідеологічного плану. Насамперед, ознайомлення суспільства зі своїми цілями і завданнями, потребами земства, пошук громадської підтримки, налагодження інформаційних зв'язків між усіма губернськими земствами. Обмін інформацією давав змогу обійти «підводне каміння» в практичній діяльності. З цим завданням наряду було пов'язане розповсюдження інформації щодо стану господарства та соціальної сфери в губернії, що пізніше призвело до виникнення земської статистики. І нарешті, необхідним стало створення сприйнятливої аудиторії для споживання інформації. Низький рівень письменності населення робив неприйнятним для нього не лише громадські ідеали, але й нагальні завдання громади в господарчій сфері.

Одним з напрямків реалізації діяльності Харківського губернського земства став пошук впливу на місцеві засоби масової інформації, основним видом яких на той час був періодичний друк. У Російській імперії існувала досить велика кількість газет та журналів. Найбільше уваги з боку земств викликала діяльність місцевих органів періодичного друку. Слід зазначити, що саме вони є сферою вияву місцевих ініціатив, демонструють наявність або відсутність зворотного зв'язку між владою і суспільством, відображають потреби місцевих громад. Власне, діяльність Харківського земства щодо впливу на розвиток місцевого періодичного друку можна умовно поділити на два напрямки. Це створення власних періодичних видань, та використання вже існуючих державних та громадських органів друку.

Вже на перших губернських зборах у більшості земств пролунали голоси про необхідність створення місцевих земських друкованих видань [4]. У Харківському губернському земстві вперше поставив це питання на порядок денний в грудні 1877 р. гласний Є. С. Гордієнко, запропонувавши силами земства видавати земський безцензурний журнал. Є. С. Гордієнко зауважував, що «...журнал потрібен земству для вираження громадської думки. Але неодмінно треба, щоб ця думка була вільна, публічна і гласна. Від цього буде залежати успіх земської справи» [5]. На жаль, це клопотання відхилили. Але земство не полишило цієї справи. Так, за ініціативою гласного С. Ф. Морошкіна, збори клопоталися за те, щоб земські видання звільняли від попередньої цензури. За його справедливим зауваженням, «попередня цензура аж ніяк не гарантує суспільство від вторгнення тих чи інших антигромадських ідей», а звільнення від неї «викличе до життя місцевий періодичний друк, потрібний нам не лише як виразник громадської думки нашої місцевості, а й можна сказати – як ґрунт, на якому вперше буде складатися, вироблятися і кріпнути суспільна думка... по всім тим різноманітним предметам, що в силу закону, довірені піклуванню земств» [6, с.173]. На губернських зборах 1880 р. гласний І. О. Фесенко зауважив: «... на цей час подібне клопотання є досить на часі, адже особлива комісія вже підійшла до обговорення питання про вилучення з попередньої цензури навіть видань приватних осіб» [7]. Спираючись на думку зборів, було прийнято рішення повторити клопотання. Проте його знов не задовольнили.

Багато уваги питанню про створення безцензурного земського видання приділило чергове зібрання сесії 1881р. Причому дискусія йшла не лише з приводу необхідності цього видання, але й з приводу форми (яким має бути цей журнал: щомісячним чи щотижневим?). Згідно зауваження гласного О. О. Телятнікова: «в існуючих умовах і стані нашої преси можна докладно ознайомитися з усім, що відбувається в іноземних державах та не знати, що відбувається в нашому чи сусідньому земстві. Зараз виборці взагалі не знають про те, як ідуть справи в земстві, як діють люди ними обрані...»; в продовження цієї теми гласний пропонував створити власну земську типографію для здешевлення публікації [8].

Не всі гласні були згодні з необхідністю створення ані журналу, ані типографії. Проте більшість виступила за необхідність повторити клопотання ще раз і задіяти конкретні кроки, а саме – асигнувати на майбутній рік 6000 рублів для заснування журналу, зробити його щомісячним, доручити губернській управі розробити питання про устрій типографії та клопотатися з новими силами перед урядом про дозвіл [8, с. 364]. У резолюції земських зборів зазначалося: «Зробити таке видання якомога розповсюдженим – значить підняти цікавість до земської справи навіть серед тих, хто безпосередньо в ньому не зацікавлений, ознайомити масу із значенням та завданнями земства і надати сухому земському матеріалу значення живого вираження самодіяльності суспільства...» [8, с. 367]. Як бачимо, з самої резолюції більшість харківських земців чітко усвідомлювали важливість своєчасного інформування суспільства про дії його представників та можливість використання друкованих органів для акцентування уваги й громадської підтримки дій органів самоврядування.

В останнє за цей період клопотання щодо створення земського безцензурного видання було повторене на сесії 1882 р., але так і не було вдоволене владою [9]. Надалі, до 1890 р., це питання не підіймалось, оскільки було не на часі у зв'язку з підвищенням адміністративного контролю над земствами в умовах посилення авторитарних тенденцій у сфері управлінні державою.

Земство намагалося використовувати і вже існуючі періодичні видання. У Харківській губернії діяло декілька органів місцевого періодичного друку. З 1879 р. почали виходити «Харківські губернські відомості» (далі – ХГВ), з 1880 р. – «Харківський вісник», «Харківський довідковий листок» та «Південний край». Губернські відомості – офіційні видання, що виходили в кожній губернії. Як правило, вони містили офіційну і неофіційну частини. Офіційна частина висвітлювала урядову точку зору на події державного і місцевого життя, виступала провідником владної ідеології. У неофіційній частині розмішувалися світські новини, об'яви тощо. Якщо переглянути сторінки ХГВ за перші десятиліття існування земства, стає помітною суттєва перевага публікацій суто інформаційного характеру, що повідомляли про ті чи інші дії земства (наприклад, про чергові або позачергові земські збори, відкриття повивального училища, асигнування земства на будівництво залізниці) [10].

Наявність публікацій аналітичного та полемічного характеру була досить невеликою. Так, протягом 1867-68 рр. в декількох номерах ХГВ спостерігалось обговорення питання про участь харківського губернського земства в будівництві Курсько-Азовської залізниці [11]. 1868 р. надрукували статтю губернського гласного Г. П. Данилевського, в якій обґрунтовувалася позиція ліберальної частки земців щодо питань залізничного будівництва [12]. Проблемі земського страхування було присвячено статті в декількох випусках ХГВ за 1869 р. [13]. А в 1871 р. чимало уваги приділили роз'яснювальній роботі з приводу заходів, що мали посприяти припиненню в губернії епідемії чуми серед рогатої худоби [14].

З часом почали з'являтися публікації, які мали привернути увагу місцевого населення до взаємодії з земством. Але всі ці публікації аж ніяк не задовільняли потреби земства в друкованому органі, оскільки були несистематичні та різнопланові і відображували далеко не всі сторони земського життя. Тому частина гласних робила спроби зробити ХГВ друкованим органом саме земства. Починаючи з 1865 р., за ініціативою О. Телятнікова, М. Делярю та інших гласних, губернські земські збори неодноразово висували прохання про передачу «Харківських губернських відомостей» в завідування земства [16]. Наприкінці 1880 р. О. Телятников наполягав на публікації в ХГВ максимальної кількості інформації щодо земства, через те, що існувала газета здебільшого громадським коштом. А для цього потрібно, щоб редактором була «...особа за вибором губернських зборів» [7, с.14]. Але харківський губернатор так і не задовольнив дане клопотання [5, арк. 19-20].

Іншим важливим губернським виданням того часу став «Південний край». Газета була створена у 1880 р. і проголосила за мету «... зближення різнорідних суспільних елементів» [17]. Слід зауважити, що цей друкований орган дійсно приділяв земству

багато уваги. У газеті висвітлювалися всі найважливіші питання земського господарства, які обговорювалися на чергових та надзвичайних зборах, а перебіг земських зборів відстежувався мало не по днях. Питання про перевибори губернських гласних, обговорення питань про побудову залізниць, обговорення проекту створення земського банку, з'їзд представників земств різних губерній для розробки заходів по боротьбі з епідемією дифтериту – ось лише декілька тем повідомлень, які містилися на сторінках «Південного краю» протягом 1880-1881 рр. [18]. Надрукували тут і ряд статей провідних земців губернії, зокрема Є. С. Гордієнка і П. С. Ефіменко по таких нагальних проблемах, як стан сільського господарства в губернії, організація статистичних робіт, критичні зауваження щодо роботи губернських зборів [19]. У типографії «Південного Краю» певний час друкувалися журнали засідань губернського земства, але такий ентузіазм протримався недовго. Вже в 1882 р. кількість публікацій значно скоротилася, а їх зміст все більше перетворювався на суто інформаційний. Поступово «Південний край» наблизився за своїм змістом до періодичних видань консервативного спрямування. Таким чином, і ця газета на той час не стала рупором земської партії. Прагнення харківського земства створити свій друкований орган або перетворити на такий вже існуюче видання, на першому етапі існування земства потерпіло невдачу. Але активне обговорення цього питання в земських кругах та у середовищі місцевої громади, публікація земцями предметних статей у місцевих періодичних виданнях, безумовно, привертало увагу громадськості, розширювало її кругозір, сприяло виробленню почуття особистої відповідальності серед місцевих жителів.

Більш плідним, був напрям діяльності Харківського губернського земства, пов'язаний з розповсюдженням друкованих матеріалів своєї діяльності. Маючи широкі зв'язки з земство усіма українськими і багатьма російськими земствами, Харківське земство обмінювалося звітами управ, доповідями чергових зборів, друкованими брошурами, журналами тощо [20]. Але не встигло земство повною мірою налагодити цю систему, як державна влада, побоюючись надмірного розвитку громадської ініціативи, встановила низку перепон для обміну інформацією. 13 червня 1867 р. було видано закон щодо порядку друкування різних земських матеріалів, вводилася попередня цензура губернатора, кількість екземплярів будь-яких видань строго регламентувалася [28]. Друк доповідей, звітів, журналів земських зборів дозволялося лише в кількості, відповідній кількості членів зібрання. У зв'язку з цим, земства різних губерній активно висловили своє обурення і 8 жовтня 1867 р. міністр внутрішніх справ скасував право губернатора на попередню цензуру видань, які призначалися для внутрішнього користування [28, с.128]. Але все, що стосувалося виходу назовні рецензувалося. З цього приводу Харківське повітове земство висловилося таким чином: «Нехай не побачать в цьому з нашого боку бажання вступити в дискусію з призначеним владою... Ми зовсім не бажаємо дивитися на земство і адміністрацію як на два ворожих табори.... Але безумовним є і те, що наше діло далеко не піде, якщо більшість буде перебувати в блаженному незнанні про свої справи» [21]. Харківське губернське земство доклало багато зусиль до надання гласності результатам своєї роботи. Безпосереднім доказом цього може

слугувати той факт, що друковані екземпляри журналів засідань губернського та повітових земств нашого краю, можна знайти не лише в бібліотеках і архівах Харківщини, але й в Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Сумах, Полтаві. На сьогодні, в ресурсах наукових бібліотек Харкова представлено друковані журнали засідань губернського і повітових земств, збірки доповідей, звітів майже за всі роки існування земства. Крім того, самі земці піклуючись про полегшення обробки інформації для звичайних громадян, видавали різноманітні узагальнюючі зводи постанов та рішень земства, науково-практичні розвідки, що ілюстрували стан життя Харківщини та її окремих частин [22]. Такі розвідки викривали нагальні потреби місцевого населення, привертали до них увагу суспільства, тим самим сприяючи солідаризації населення. Особливо слід виділити дослідження О. Телятнікова з організації кредитної справи в губернії; Е. С. Гордієнка зі стану сільського господарства; М. Волкодаєва з практичної діяльності Зміївського повітового земства [23]. Формуванню інформаційного простору губернії сприяла й активна діяльність Харківського земства в сфері публікації статистичних матеріалів. Вже на початку 1880-х рр., статистичним відділом при Харківській губернській земській управі було видано серію випусків, які характеризували стан землеволодіння і землекористування в губернії [24]. Ці матеріали робили доступними для освіченої частини населення інформацію щодо стану селянського господарства в краї, нагальних потреб найбільш бідної частини населення, характеристики земельних угідь. Публікації мали не лише економічне значення, а й соціально-політичне, адже підіймали такі болючі питання, як селянське малоземелля та низький рівень життя, майнове розшарування населення тощо.

Харківське земство було не єдиним, що публікувало такі матеріали. Тим самим, земства Російської імперії почали здійснювати відразу дві функції в сфері створення інформаційного простору та громадянського суспільства – репрезентацію потреб і прагнень різних шарів суспільства та функцію групоутворення і створення громадської думки, оскільки обмін інформацією дозволяв земствам різних губерній відчувати себе певною громадською силою. Крім того, вільне розповсюдження матеріалів земської діяльності було необхідним і для ознайомлення загальнодержавної преси зі справами в земському середовищі, для публічності їх діяльності. Нерідко матеріали з місць потрапляли в загальноімперські видання, де слугували аргументом у дискусіях між різними політичними силами. Не можна забувати і про діяльність земств у сфері інформаційного простору, пов'язану з формуванням аудиторії, що здатна сприймати цю інформацію. На момент реформ 1860-70-х рр. переважна більшість населення держави була неписьменною. Між тим, освіта грає величезну роль у формуванні громадянської ідентичності індивіда, робить доступними засоби масової інформації, дозволяє раціонально формувати власну думку, має, на думку лібералів того часу, сприяти «...усвідомленню прав, викликати любов до праці розумної і виховати в кожному повагу до самого себе і людини загалом» [25].

Безумовно, ідеалізувати діяльність земств в галузі народної просвіти не можна, адже, як справедливо вказував Б.Б. Веселовський, «перші земські діячі стали до

праці не якимось казковими героями, а тими самими поміщиками, що ще не забули традиції кріпацтва» [4, с. 460]. У більшості земств справа розвитку народної освіти просувалася повільно, затримувана і нестачею коштів, і класовими упередженнями, і невизначеністю законодавства, і контролем з боку влади, але все одно певний прогрес спостерігався. Наведемо лише найзагальніші дані. У 1864 р. на Харківщині налічувалася 191 школа; на 133 людини приходився лише 1 письменний; на 4560 чоловік – 1 школа [26]. У перші роки існування земства ситуація не поліпшилась, а навіть де в чому погіршилась. Але вже у другій половині 80-х рр. губернське земство надало чималі асигнування на побудову та ремонт шкіл. У 1874 р. кількість шкіл склала вже 289, а наприкінці 1890-х рр. – 590 [4, с.532]. Якщо до 1864 р. кількість дівчат в школа складала менше 4 %, то наприкінці 1870-х рр. – 10%, а наприкінці 1890-х рр. вже до 15% [27]. У масштабах губернії ці показники можуть видатися дуже незначними. Але ця діяльність дозволяла наблизитися до здійснення мети – виховання індивіда свідомого, громадянина, позбавлення вчорашнього кріпака від упереджень, несамостійності, зробити його здатним до сприйняття інформації.

Висновки. Отже, вже протягом перших двох десятиліть функціонування Харківського губернського земства було зроблено чимало для розширення сфери інформаційного простору. Хоча робота щодо створення власних засобів масової інформації через опір влади була не завершена, земство досягло вагомих успіхів в популяризації земської справи та розповсюдженні інформації завдяки друкованим виданням у вигляді журналів земських зібрань, оглядів практичної діяльності, статистичних збірок тощо. Подібна робота сприяла винесенню на розсуд громадськості нагальних проблем місцевого громадського життя, спонукала громадян до більш активної участі в житті громади. Проблеми і досягнення місцевих земств, висвітлені в друкованих матеріалах, ставали доступними широкому загалу, що сприяло артикуляції інтересів земського середовища, допомагало формулювати основні вимоги суспільства до влади. Ці процеси мали продовження і на наступному етапі діяльності земств, що може бути перспективним напрямком майбутніх досліджень у сфері земствознавства.

Список літератури: 1. *Веселовский Б. Б.* История земств за 40 лет: В 4-х т. / *Б. Б. Веселовский.* – СПб, 1911; Земское самоуправление в России, 1864-1918 гг.: В 2-х книгах / отв. ред. *Н. Г. Королева.* – М.: Наука, 2005. 2. *Харьков и губерния* на страницах газеты «Харьковские губернские ведомости»: 1838 – 1917 / *А. М. Ерофеева.* – Харьков: Б. и., 1995. – 192 с.; История харьковской журналистики // *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История г. Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905): ист. моногр.: в 2 т. – репр. изд. – Х., 1993; Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край» (1880-1918). – Вып.1 (1880-1886) // *В. А. Ярошик, Т. В. Гологорская, Н. Л. Манова.* – Х., 2002. – 180 с. 3. *Бакуменко О. О.* Социально-экономическая деятельность земств, как фактор формирования гражданского общества в Российской империи конца XIX-нач. XX вв. / *О.О. Бакуменко* // Вісник Харківського національного університету. Серія Історія. Вип.46. (№ 1050). – Х., 2012. – С. 160-172; *Бакуменко О. О.* Взаємовідносини земств та державної влади в 60-80-х рр. XIX ст. в контексті формування громадянського суспільства в Російській імперії (на матеріалах Харківської губернії) / *О. О. Бакуменко* // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2013. – вип. 262. – С. 115-119. 4. *Веселовский Б. Б.* История земств за 40 лет: В 4-х т. / *Б. Б. Веселовский.* – СПб, 1911. – Т.1. – С. 562. 5. *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф.3, оп.1, спр.71,*

арк. 1а. **6.** *Журналы очередного земского собрания Харьковской губернии с 5 по 17 декабря 1878 г. / Харьковское губернское земское собрание.* – Х.: тип. К. П. Счасни, 1879. – С. 172. **7.** *Журналы XVI очередного губернського земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним с 4-го по 21-е декабря 1880 г. / Харьковское губернское земское собрание.* – Х.: тип. И. М. Варшавчика. – С.14. **8.** *Журналы XVII очередного губернського земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним с 5-го по 18-е декабря 1881 г. / Харьковское губернское земское собрание.* – Х.: тип. Зильберберга, 1882. – С. 341. **9.** *Журналы XVIII очередного губернського земского собрания харьковской губернии в декабре 1882 г. / Харьковское губернское земское собрание.* – Х.: тип. газеты «Южный край» 1883. – С. 218. **10.** *Харьковские губернские ведомости.* – 1867. – №№ 79, 86, 87; 1870. – № 54. **11.** *Харьковские губернские ведомости.* – 1867. – №№. 79, 86, 87. **12.** *Данилевский Г. П. Необходимые объяснения / Г. П. Данилевский // Харьковские губернские ведомости.* – 1868. – № 73. **13.** *Харьковские губернские ведомости.* – 1869. – №№ 26, 27. **14.** *Харьковские губернские ведомости.* – 1871. – № 75, 76. **15.** *Дятлов К. Неручев. М. Харьковское земство и жизнь / К. Дятлов, М. Неручев // Харьковские губернские ведомости.* – 1880. – №№ 32, 34. **16.** *Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы 1865-1890 / сост. И.О.Фесенко.* – Х.: тип. М. М. Гордона, 1890. – С. 303. **17.** Южный край. – 1880. – 1 декабря. **18.** Южный край. – 1880. – 9.12, 13.12, 25.12; 1881. – 5.01, 11.01, 26.01, 27.01. **19.** *Гордиенко Е. С. О положении земства и сельского хозяйства в Харьковской губернии / Е.С. Гордиенко // Южный край.* – 1881. – 20 января; *Г. Д. О земской статистике. Размышления по поводу доклада П. С. Ефименко «об организации статистических работ при Харьковской уездной земской управе» / Г. Д. // Южный край.* – 1881. – 27 января; *Гордиенко Е. С. Вопрос о привлечении земства к поставке продовольствия для армии / Е. С. Гордиенко // Южный край.* – 1881. – 24 марта. **20.** *Державний архів Харківської області, м. Харків, ф. 304. Харківська губернська земська управа, оп.1, т.1, спр. 60а, арк. 29; ф. 304, оп.1, т.1, спр. 175, арк.1-78; ф. 304, оп.1, т1, спр. 172, арк. 37; ф. 304, оп.1, т4, спр. 2520, арк. 1-109.* **21.** *Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда 1872 г. / Харьковское губернское земское собрание.* – Х.: Университетская типография, 1873. – С. 47-48. **22.** *Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы 1865-1890 / сост. И. О. Фесенко.* – Х.: тип. М. М. Гордона, 1890. – 350 с.; *Обзор основных мероприятий Харьковского губернского земства за 1871-1885 гг. / сост. П. С. Ефименко* – Х.: тип. М. М. Гордона, 1886. – 413 с. **23.** *Волкодаев М. Краткий очерк двадцатипятилетней деятельности Змиевского земства: 1865-1890 / М. Волкодаев.* – Х.: тип. Зильберберга, 1890. – 42 с.; *Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е. С. Гордиенко.* – Х: тип. губ. правления, 1885. – 65с.; *Телятников А. А. История губернского земского кредита в Харьковской губернии / А. А. Телятников.* – Х: тип. окр. штаба, 1881. – 52 с. **24.** *Харьковская губернская земская управа. Статистический отдел. Материалы по статистике землевладения и земледелия в Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа.* – Вып. 1. – Х.,1881. – XXIV, 289 с; *Харьковская губернская земская управа. Статистический отдел. Материалы по статистике землевладения и земледелия в Харьковской губернии / Харьковская губернская земская управа.* – Вып.2. – Х., 1883. – [8], X, 224 с. **25.** *Вопросы народного образования в Московской губернии / сост. В. В. Петров.* – Вып. 1. – М., 1897. – С.69. **26.** *Данилевский Г. П. Об образовании низших классов народа в России / Г. П. Данилевский // Отечественные записки.* – 1864. – №3. – С.291. **27.** *Начальное народное образование в Харьковской губернии / сост. П. Фомин.* – Х.: тип-лит. М. Зильберберга, 1899. – С.97. **28.** *Веселовский Б. Б. История земств за 40 лет: В 4-х т. / Б. Б. Веселовский.* – СПб., 1911. – Т.3. – С.126.

Bibliography (transliterated): **1.** *Veselovskij B. B. Istorija zemstv za 40 let: V 4-h t.* – SPb., 1911; *Zemskoe samoupravlenie v Rossii, 1864-1918 gg.: V 2-h knigah / otv. red. N.G. Koroleva.* – Moscow: Nauka, 2005. **2.** *Har'kov i gubernija na stranicah gazety "Har'kovskie gubernskie vedomosti": 1838 – 1917.* – Kharkiv: B.i., 1995. – 192 p.; *Bagalej D. I., Miller D. P. Istorija g. Har'kova za 250 let ego sushhestvovanija (1655 – 1905): ist. monogr.: v 2 t.* – repr. izd. – Harkiv, 1993; *Har'kov i gubernija na*

stranich gazety «Juzhnyj kraj» (1880-1918). – Vyp.1 (1880-1886). – Kharkiv, 2002. – 180 p. **3.** *Bakumenko O. O.* Social'no-jekonomicheskaja dejatel'nost' zemstv kak faktor formirovanija grazhdanskogo obshhestva v Rossijskoj imperii konca HIH-nach. HH vv. Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu. Serija Istorija. Vip.46. (№ 1050). – Kharkiv, 2012. – p. 160-172; *Bakumenko O. O.* Vzaemovidnosini zemstv ta derzhavnoï vladi v 60-80-h rr.. HIH st. v konteksti formuvannja gromadjans'kogo suspil'stva v Rosijs'kij imperii (na materialah Harkivs'koï gubernii). Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – Simferopol', 2013. – vip. 262. – p. 115-119. **4.** *Veselovskij B. B.* Istorija zemstv za 40 let: V 4-h t. – SPb., 1911. – T.1. – p. 562. **5.** *Derzhavnij arhiv Harkivs'koï oblasti*, f.3. Kanceljarija harkivs'kogo general-gubernatora, op.1, spr.71, ark. 1a. **6.** *Zhurnaly ocherednogo zemskogo sobranija Har'kovskoj gubernii s 5 po 17 dekabnja 1878 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: tip. K. P. Schasni, 1879. – p. 172. **7.** *Zhurnaly XVI ocherednogo guberns'kogo zemskogo sobranija Har'kovskoj gubernii s prilozhenijami k nim s 4-go po 21-e dekabnja 1880 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: tip. I. M. Varshavchika. – p.14. **8.** *Zhurnaly XVII ocherednogo guberns'kogo zemskogo sobranija Har'kovskoj gubernii s prilozhenijami k nim s 5-go po 18-e dekabnja 1881 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie – Kharkiv: tip. Zil'berberga, 1882. – p. 341. **9.** *Zhurnaly XVIII ocherednogo guberns'kogo zemskogo sobranija har'kovskoj gubernii v dekabre 1882 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: tip. gazety «Juzhnyj kraj» 1883. – p. 218. **10.** *Har'kovskie gubernskie vedomosti.* – 1867. – No 79, 86, 87; 1870. – № 54. **11.** *Har'kovskie gubernskie vedomosti.* – 1867. – No 79, 86, 87. **12.** *Danilevskij G. P.* Neobhodimye objasnenija. Har'kovskie gubernskie vedomosti. – 1868. - No 73. **13.** *Har'kovskie gubernskie vedomosti.* – 1869. – No 26, 27. **14.** *Har'kovskie gubernskie vedomosti.* – 1871. - No 75, 76. **15.** *Djatlov K. Neruchev M.* Har'kovskoe zemstvo i zhizn'. Har'kovskie gubernskie vedomosti. - 1880. - No 32, 34. **16.** *Svod postanovlenij Har'kovskogo gubernskogo zemstva za gody 1865-1890 / sost. I. O. Fesenko.* – Kharkiv: tip. M. M. Gordona, 1890. – p.303. **17.** *Juzhnyj kraj.* – 1880. – 1 dekabnja. **18.** *Juzhnyj kraj.* – 1880. – 9.12, 13.12, 25.12; 1881. – 5.01, 11.01, 26.01, 27.01. **19.** *Gordienko E. S.* O polozhenii zemstva i sel'skogo hozjajstva v Har'kovskoj gubernii. Juzhnyj kraj – 1881. – 20 janvarja; *G. D.* O zemskoj statistike. Razmyshlenija po povodu doklada P. S. Efimenko «ob organizacii statisticheskikh rabot pri Har'kovskoj uezdnoj zemskoj uprave». Juzhnyj kraj. – 1881. – 27 janvarja; *Gordienko E. S.* Vopros o privlechenii zemstva k postavke prodovol'stvija dlja armii. Juzhnyj kraj. – 1881. – 24 marta. **20.** *Derzhavnij arhiv Harkivs'koï oblasti*, f.304, Harkivs'ka guberns'ka zems'ka uprava, op.1, t.1, spr.60a, ark.29; f.304, op.1, t.1, spr.175, ark.1-78; f.304, op.1, t.1, spr.172, ark.37; f.304, op.1, t.4, spr.2520, ark.1-109. **21.** *Zhurnaly ocherednogo zemskogo sobranija Har'kovskogo uezda 1872 g.* / Har'kovskoe gubernskoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: Universitetskaja tipografija, 1873. – p. 47-48. **22.** *Svod postanovlenij Har'kovskogo gubernskogo zemstva za gody 1865-1890 / sost. I. O. Fesenko.* – Harkiv: tip. M. M. Gordona, 1890. – 350 p.; Obzor osnovnih meroprijatij Har'kovskogo gubernskogo zemstva za 1871-1885 gg. / sost. P. S. Efimenko – Harkiv: tip. M. M. Gordona, 1886. – 413 p. **23.** *Volkodaev M.* Kratkij ocherk dvadcatipjatiletnej dejatel'nosti Zmievs'kogo zemstva: 1865-1890. – Kharkiv: tip. Zil'berberga, 1890. – 42 p.; *Gordeenko E. S.* O polozhenii sel'skogo hozjajstva i zemstva v Har'kovskoj gubernii. – Kharkiv: Tip. Gub. pravlenija, 1885. – 65 p.; *Teljatnikov A. A.* Istorija gubernskogo zemskogo kredita v Har'kovskoj gubernii. – Kharkiv: tip. Okr. shtaba, 1881. – 52 p. **24.** *Har'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. Statisticheskij otdel.* Materialy po statistike zemlevladienija i zemledelija v Har'kovskoj gubernii / Har'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. – Vyp. 1. – Kharkiv, 1881. - XXIV, 289 p.; *Har'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. Statisticheskij otdel.* Materialy po statistike zemlevladienija i zemledelija v Har'kovskoj gubernii / Har'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. – Vyp.2. – Kharkiv, 1883. – [8], X, p. 224. **25.** *Voprosy narodnogo obrazovanija v Moskovskoj gubernii / sost. B. V. Petrov.* – Vyp. 1. – Moscow, 1897. – p. 69. **26.** *Danilevskij G. P.* Ob obrazovanii nizshih klassov naroda v Rossii. Otechestvennye zapiski. – 1864. - No 3. – p. 291. **27.** *Nachal'noe narodnoe obrazovanie v Har'kovskoj gubernii / sost. P. Fomin.* – Kharkiv: tip-lit. M. Zil'berberga, 1899. – p. 97. **28.** *Veselovskij B. B.* Istorija zemstv za 40 let: V 4-h t. – SPb., 1911. – T.3. – p. 126.

Надійшла (received) 15.10.2014

УДК 94:338(470)

Харківське губернське земство та розвиток інформаційного простору губернії 1864 – 1890 рр. (У контексті формування елементів громадянського суспільства) / О. О. Бакуменко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С.12-21. - Бібліогр.: 28 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті розглянуто вплив діяльності Харківського губернського земства на процеси формування інформаційного простору губернії на першому етапі діяльності земського самоврядування (1864-1890 рр.). Виділено основні напрямки діяльності земства щодо розширення інформаційної сфери губернії, простежено практичні наслідки цієї діяльності. Зроблено висновки щодо впливу діяльності Харківського губернського земства з популяризації земської справи та розповсюдження інформації на формування принципів громадянського суспільства.

Ключові слова: інформаційний простір, громадянське суспільство, періодичний друк, артикуляція інтересів, політична поведінка, інформація.

УДК 94:338(470)

Харьковское губернское земство и развитие информационного пространства губернии 1864-1890 гг. (В контексте формирования элементов гражданского общества) / Е. А. Бакуменко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 12-21. - Бібліогр.: 28 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье рассматривается влияние Харьковского губернского земства на процессы формирования информационного пространства губернии на первом этапе деятельности земского самоуправления (1864-1890 гг.). Выделены основные направления деятельности земства по расширению информационного поля губернии, выявлены практические последствия этой деятельности. Сделаны выводы о влиянии деятельности Харьковского губернского земства по популяризации земской деятельности и распространению информации на формирование принципов гражданского общества.

Ключевые слова: информационное пространство, гражданское общество, периодическая печать, артикуляция интересов, политическое поведение, информация.

Kharkiv provincial zemstvo and the development of information space province 1864-1890 yy. (In the context of the formation of the elements of civil society) / O.O. Bakumenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 12-21. – Bibliogr.: 28. – ISSN 2079-0813.

The article examines the impact of the Kharkov province zemstvo on the formation of the information space in the region on the first phase of the zemstvo's self-government (1864-1890 y.y.). The basic directions of activity of the Zemstvo to expand the information field province were determined, identified the practical implications of this activity. The article made conclusions about the influence of zemstvo's activity by the popularization civic ideals, and dissemination of information to the processes of formations the principles of the civil societies. The author concludes that Harkiv Povince Zemstvo failed to create its own body periodical printing such as the journal ore newspaper . But it make still influence to social thought through distribution of printed materials, such as: magazines of the zemstvo's assemblies, reviews of practice, statistical compilations. It contributed to articulation of the interests of the County Public, formation of interest groups, social thought, formulation of requirements of society to power bodies. Work on the expansion of the information sphere were promoted civic education of the peoples, makes them susceptible to values and norms of civil society.

Key words: information space, civil society, periodicals, articulation of interests, political behavior, information.

А. С. БЕЗСМЕРТНИЙ, здобувач відділу новітньої історії України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Львів

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ КУПЕЦЬКИХ ТОВАРИСТВ ЛЬВОВА У 20-Х – 30-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню освітньої діяльності купецьких товариств міста Львова у сфері професійної підготовки своїх членів та підвищення їх кваліфікаційного рівня. Така діяльність здійснювалася шляхом організації навчальних курсів та налагодження співпраці із львівськими освітніми закладами. Проводячи її, керівники купецьких організації намагалися підняти в суспільстві престиж професії купця, ставлення до якої в суспільстві було вкрай негативне.

Ключові слова: Львів, міжвоєнний період, торгово-галузеві курси, Купецька Конгрегація, Союз Українських Купців.

Вступ. У контексті дослідження діяльності купецьких товариств Львова впродовж міжвоєнного періоду, важливим питанням є аналіз їхньої діяльності у сфері комерційної освіти, зокрема, фахової підготовки своїх членів.

В українській та польській історіографії досліджуване питання побіжно розглядалося Т. Філяром та В. Несторовичем [1; 2]. У працях цих авторів висвітлено діяльність Союзу Українських Купців (далі Союз) в організації торгово-галузевих курсів та співпраця Союзу із «Рідною Школою» товариства «Просвіта», в якій українська молодь здобувала комерційну освіту.

Окремі аспекти освітньої діяльності Союзу висвітлила О. Вербова у своїй праці «Західноукраїнське приватне підприємство міжвоєнного часу» [3].

У монографії С. Гелея, присвяченій історії Львівської Комерційної Академії, простежено співпрацю єврейських та польських купців із кураторією академії [4].

Окрім праць вітчизняних та польських дослідників, було опрацьовано публікації інформативно-довідкового характеру, які виходили у міжвоєнній Польщі [5; 6].

Основу джерельної бази даної статті неопубліковані архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі: ЦДІАЛ); Державного архіву Львівської області (далі: ДАЛО); Відділу рукописів Львівської Національної бібліотеки імені В. Стефаника (далі: ЛНБ НАН України); а також матеріали місцевої та купецької преси [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

Метою дослідження є висвітлення освітньої діяльності єврейських, польських та українських купецьких організації, які діяли у місті Львові в 1920-х – 1930-х рр. ХХ ст. та виявлення її впливу на фаховий рівень купецтва.

Виклад основного матеріалу. Впродовж міжвоєнного періоду у Львові працювало декілька державних і приватних купецьких гімназій та шкіл: Державна чоловіча купецька гімназія із чотирирічним терміном навчання, приватна коєдукаційна купецька гімназія українського педагогічного товариства «Рідна

Школа», Єврейська торгова школа-ліцей, і приватний коєдукаційний торговий ліцей [6, s. 28-29]. Під час навчання вихованці проходили торгову практику (в якості помічників у крамницях). Так, Є. Дмитрух, який володів складом із зброєю на вулиці Легіонів (тепер вул. Січових стрільців), до 1922 р. працював помічником у купця М. Дзіковського; Л. Хельман і Я. Тігер були торговими помічниками у купця М. Сольда, а 1929 р. відкрили свою крамницю із продажу заліза [5, s. 328].

Керівники польських купецьких організації намагалися запровадити освітній ценз для купців, адже підставою для зайняття торгівлею була спроможність купівлі торгово-промислового свідоцтва, а не рівень освіти [1, s. 113]. Представники польського та українського купецтва вважали, що такий стан речей погіршує престиж їхньої професії у суспільстві [1, s. 113-114]. У 1935 р. Купецькою Конгрегацією було прийнято рішення ввести освітній ценз для купців. Ті з них, хто викопував торгові свідоцтва вищих категорій, повинні були отримати свідоцтво про закінчення купецької гімназії та торгового ліцею. _

Польські купці співпрацювали із львівськими навчальними закладами комерційного спрямування. Зокрема, учні трьох із них провели у 1932 р. конкурс виставкових вітрин у крамницях членів Купецької Конгрегації [8, арк. 14]. Товариство польських купців та промисловців Південно-Східних воєводств делегувало з-поміж своїх членів викладачів до Купецької гімназії і гарантувало їй учням проходження торгової практики у крамницях членів цього товариства [8, арк.14]. Крім того, купецькими товариствами Львова створювалися власні торгові школи. Наприклад, при Купецькій Конгрегації діяла торгова школа, викладачами в якій працювали її члени [7, арк.6].

За керівництва Л. Хошовського, Купецька Конгрегація Львова брала участь в організації торгової академії. Члени єврейських і польських купецьких товариств міста брали участь у роботі кураторії Вищої школи закордонної торгівлі (найпрестижнішого львівського навчального закладу комерційного спрямування). До складу кураторії увійшли купці Львівського товариства купців та Купецької Конгрегації: С. Беньковський, С. Більбель, В. Хаес, Ю. Літвінович, М. Рапопорт, Я. Судхоф [4, с. 97, 108].

Навчання у школі було платним і тривало два роки. Абітуренти проходили підготовчий вступний курс. Серед студентів переважали діти комерсантів і службовців. У 1925 - 1926 навчальному році у ній навчалося 190 студентів: 171 поляк, 12 українців, 3 німці, 3 євреї і угорець. У 1937 - 1938 рр. школа отримала статус академії. Збільшилася й кількість її студентів. Станом на цей навчальний рік в академії навчалося 1017 студентів (здебільшого поляків).

При академії створювалися товариства польських, єврейських, та українських студентів, які навчалися у ній. Товариства всіляко сприяли студентам. Зокрема, Товариство Українських Студентів Високої Школи Закордонної Торгівлі заснувало Господарський Стипендійний Фонд, за допомогою якого українські студенти проходили торгову практику за кордоном [2, с. 144]. Союз співпрацював із торгівельною школою «Просвіти», яка відновила свою роботу 1915 р. під

керівництвом О. Сенкратовича (згодом – А. Березовського). У 1917 р. в ній навчалося 17 учнів.

З початком нового шкільного року школу очолив Д. Коренець – професор філії академічної гімназії у Львові. До підготовчого класу школи було прийнято 30 учнів. Д. Коренець намагався популяризувати важливість отримання фахової комерційної освіти серед українського населення, яке вважало купецький фах неprestижним. Під його авторством з'явилася низка статей на цю тему. Д. Коренець провів рекламну акцію серед батьків і вчителів шкіл. Плата за навчання у школі становила 120 корон. Учні вивчали: християнську етику, українську мову, історію України, польську та німецьку мови, кореспонденцію, купецькі рахунки, геометрію, науку про торгівлю і векселі та інші предмети.

У лютому 1924 р. керівники товариства «Просвіти» передали школу у власність Українського Педагогічного Товариства – «Рідна Школа». Згодом було утворено чотирирічну купецьку гімназію у якій навчалося 285 учнів. Проводився також однорічний адміністративно-торгівельний курс на якому навчалося 100 учнів, і однорічні торгівельні курси для абітурієнтів, який пройшли 116 учнів.

Заслугою Д. Коринця була й організація однорічного курсу абітурієнтів, куди вступали українські студенти, які не мали фінансової можливості продовжити навчання за кордоном. На курсі вивчали політичну економіку, економічну географію, історію і теорію кооперації, організацію кооперативних і приватних торгових підприємств, купецьку і «політичну» математику, кореспонденцію, торгове і кооперативне законодавство, науку про торгівлю, векселі і товарознавство. До обов'язкових предметів належали німецька, французька і англійська мови, друк на машині і стенографія.

Гімназія забезпечувалася кваліфікованими кадрами. У ній працювали: А. Березовський (очолював Організацію Українців м. Львова), І. Лежогубська (викладала німецьку мову і купецьку кореспонденцію), літературознавець і бібліограф Є. Пеленський, О. Вербова читала українську та польську мову, історик І. Витанович – історію кооперації, інженер Л. Савойка – товарознавство, Ф. Свістель – торгове право, З. Котович – науку про торгівлю, В. Несторович – економіку і книговодство (діловодство), діяч «Пласту» Т. Білостоцький – купецькі рахунки, стенографію і машинописання, християнську етику – отець П. Хомин [2, с. 136 - 137].

У 1934 - 1935 рр. в школі навчалося 83 учні, а на річному курсі абітурієнтів – більше 100 осіб. У 1938 - 1939 навчальному році у ній здобули освіту 265 учнів. Навчання в гімназії було платним і становило 250 злотих на рік.

У травні 1935 р. із приводу святкування свята св. Юрія голова Союзу пожертвував на потреби школи 200 злотих. У планах керівництва Союзу було також відкриття державної купецької школи із українською мовою навчання [1, с. 243]. Керівники Союзу організували кілька секції для українських студентів, які навчалися у місцевих вузах та школах економічно-комерційного профілю. У грудні 1925 р. при Союзі було відкрито секцію торгівельної молоді, яку спочатку очолив Є. Говикович, а згодом – О. Левицький та М. Левицький). На початку 1936 р. секція

налічувала 84 члени [2, с. 65]. Для студентів влаштовувалися дансингові (танцювальні) вечори, змагання із пінг-понгу. При секції діяв спортивний і шаховий гурток «Шаховий Коник», яким керував член СУК купець Є. Думин. При секції працювали: бібліотека, щадничий гурток, та каса самодопомоги [2 с. 64-66].

За керівництва Р. Зубика (тогочасного голови Союзу), у березні 1927 р., при Союзі було засновано секцію студентів Вищих Торговельних Шкіл [2, с. 319]. Проте інші керівники союзу критично ставилися до її діяльності. Зокрема Г. Гануляк зауважував: «Українському купецтву бракує людей із організаційним хистом. Наша молодь, думаю про купецьку молодь хоч би та, яка скінчить вищі торговельні школи не має на жаль купецького хисту, не має замилювання до свого фаху... Ось в Союзі є секція молоді вищих торговельних шкіл. Ми поклали на неї великі надії. Думали, що секція буде співпрацювати із нами в напрямку організації купецтва, а між тим займається виключно шкільними, студентськими справами...» [10]. Не зважаючи на свої критичні зауваження, Г. Гануляк теж опікувався українським студентством. За його ініціативою було створено фонд торгової молоді у Промбанку (банку Союзу).

У березні 1930 р. за ініціативою члена Союзу І. Мельника було створено «Торговельник» (освітнє товариство, яке діяло при школі «Просвіти»). На основі останнього була організована культурно-освітня секція, яка діяла в рамках новоствореного «Торговельника» до 1935 р. Станом на березень 1931 р. у його складі налічувалося більше 50 членів [1, s. 221]. Товариство надавало матеріальну допомогу своїм членам, і влаштовувало навчальні курси. У березні 1936 р. студенти-члени цього товариства, організували у Львові виставку українських промислових виробів. У листопаді 1937 р., за ініціативою «Торговельника», відбулася конференція на тему: «Сучасні економічні змагання українців», організаторами якої були Р. Ільницький і М. Логуш [2, с.140]. Під час конференції обговорювалося гасло «Збагачуйтеся». Учасники конференції дійшли висновку, що в українському суспільстві панує думка про те, що фах лікаря і адвоката є більш суспільно важливим, аніж фах приватного купця [1, s. 271].

Для підвищення професійної підготовки своїх членів та студентської молоді, купецькі товариства організували торгові курси з продажу товарів. Впродовж лютого – березня 1937 р. Купецька Конгрегація провела один із таких навчальних курсів. Його програма включала: товарознавство, техніку продажу товарів, економічну географію, техніку рекламування, купецьку калькуляцію, техніку облаштування вітрин. У навчанні взяло участь 105 осіб. Впродовж року було організовано ще кілька курсів: курс організації продажу і реклами, курс для купців і торгових помічників, курс з облаштування крамничних декорації та десятиденний курс декораторів крамничних вітрин для купців, помічників, і торгових практикантів. [7, арк.2].

Навчальні курси організувалися і у наступні роки. Один із платних курсів у квітні 1939 р. був проведений місцевою Купецькою Конгрегацією, Об'єднанням християнських торгових представників та Польським союзом торговців [11]. У

травні шкільна секція Купецької Конгрегації розпочала навчальний курс для кандидатів на посади торгових представників і торгових агентів.

Свої торгово-галузеві та однорічні торгівельні курси проводив і Союз. Курси популяризувалися за допомогою часопису Союзу «Торговля і Промисл», в якому зазначалося: «курси потрібні для українського купця, фаховий вишкіл якого часто є дуже скромним, а купець українець має грізного конкурента іншої національності, не тільки тому що той оборотніший, хитріший, і засібніший, але теж тому, що він фахово освічений. Коли хочемо з ним миритись і витримати конкуренцію, мусимо озброїтись цією зброєю, що він має» [12].

Перші курси пройшли на початку 1937 р. [3, с. 40]. Слухачі отримували свідоцтва про їх закінчення і додаток із переліком предметів та оцінок за них. Серед дисциплін значилися купецька арифметика, діловодство, кореспонденція так званих конторових вправ, торгівлі і векселів, торгове і промислове законодавство, державний устрій, суспільна економіка, торгова географія, товарознавство, англійська та французька мови, історія кооперації і стенографія [9, арк. 1-2]. У Львові такі курси закінчили 225 слухачів із різних місцевостей Галичини, Волині, Лемківщини, та Холмщини [3, с. 42].

Викладачами на курсах працювали члени Союзу: Г. Гануляк, І. Калитяк, Д. Конюх, М. Ковалів, М. Лазорко, А. Мілянчик та інші. Деякі з них вели свої приватні курси. Зокрема, Ю. Ломага відкрив школу друку на друкарських машинах [13]. Загалом було проведено 7 торгових курсів [2, с. 49]. Перший курс тривав тиждень і включав 30 годин теорії та 20 годин практики. Курс закінчило 47 осіб. Наступні курси проводилися під керівництвом директора Купецької гімназії «Рідна Школа» – А. Ковалиська. Викладачами працювали учителі гімназії та члени Союзу: А. Березовський, Т. Білостоцький, З. Котович, В. Несторович, Г. Гануляк, І. Калитяк, Д. Конюх, М. Ковалів, М. Лазорко [2, с. 130]. Із 75 учасників курсу його закінчили 69 осіб. Третій курс тривав впродовж січня - лютого 1938 р. (охоплював 120 годин теоретичних і практичних занять). Четвертий курс із 40-ка слухачами пройшов взимку наступного року. Керівництвом Союзу також було заплановано проведення п'ятого курсу (мав відбутися влітку наступного року), проте його не провели через заборону влади [2, с. 130-131]. Кілька торгових курсів було проведено також по філіях союзу, зокрема, у Яворові та Станіславові [2, с. 131].

Польська преса негативно реагувала на організацію навчальних курсів для українських купців і студентської молоді, зазначаючи, що на них не бракує «українсько-політичних викладів». Але, з іншого боку, закликала брати приклад з українських купців [3, с. 73]. Курси відвідували купці, які займалися продажем споживчих, текстильних, галантерейних, шкіряних виробів, заліза, косметично-фарбових товарів, палива, книг та підприємці, які володіли гастрономічними закладами. Учасники також проходили практику в українських крамницях та фабриках [3, с.133].

Після закінчення курсів їх керівник З. Котович зазначив, що купецьким фахом цікавляться магістри університетських студій і випускники середніх шкіл, які, на його думку, «дадуть нове забарвлення українському купецькому станові, і опруть

його на солідній науковій підставі...» [3, с.131]. Тогочасний голова Союзу Я. Скопляк вбачав у них важливий підготовчий етап у відкритті крамниць майбутніми купцями. В одній із своїх промов він зазначив: «У попередні роки підприємства закладалися часто без практики, без поради від організації. Причому купці дивилися на своє підприємство як на джерело заробітку.... Сьогодні чимало змінилось. У ряди торговельних і промислових підприємців стають нові люди, повні життя і енергії, теоретично і практично підготовлені...» [3, с.75].

Керівництво Союзу дбало і про професійний рівень керівних кадрів союзу. По філіях Союзу проводилися курси підвищення кваліфікації їхніх керівників [2, с.132 -133].

Перший курс для керівників філій союзу відбувся влітку 1938 р. У ньому взяли участь 11 керівників філій та 39 кандидатів на керівні посади філій Союзу [2, с. 133].

Висновки. Таким чином, купецькі товариства міста Львова впродовж міжвоєнного періоду займалися фаховою підготовкою своїх членів. Для них створювали спеціальні навчальні курси із продажу. Польські і єврейські купецькі організації тісно співпрацювали із вищими та середніми навчальними закладами комерційного профілю. Союз співпрацював із школою «Просвіти», яка належала товариству «Рідна Школа». Власні торгові школи відкривали і купецькі товариства, які та намагалися ввести у дію законопроект про освітній ценз для купців.

Список літератури: 1. *Filar T.* Ukraińskie galicyjskie sfery gospodarcze w drugiej Rzeczypospolitej / Tadeusz Filar. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, 2011. – 355 s. 2. *Несторович В.* Українські купці і промисловці в Західній Україні 1920 – 1945 / В. Несторович. – Торонто; Чикаго: Клуб українських професіоналів і підприємців, 1977. – 342 с. 3. *Вербова О.* Західноукраїнське приватне підприємство міжвоєнного часу / О. Вербова – Львів: Піраміда, 2001. – 212 с. 4. *Гелей С.* Львівська комерційна академія: нарис історії / Степан Гелей. – Львів: Видавництво ЛКА, 2008. – 622 с. 5. *Almanach żydowski zawierający szereg artykułów wybitnych literatów, polityków i publicystów oraz czołowych postaci Małopolski Wschodniej /* Wyd. Herman Stachel – Lwów: Kultura i sztuka, 1937. – 708 s. 6. *Szkoly zawodowe w Okręgu Lwowskim: Informator /* Opr. przez Wydział Szkolnictwa Zawodowego. Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego – Lwów : Nakł. «Dziennika Urzędowego», 1939. – 108 s. 7. *ЦДІАЛ – Ф. 702. – Оп. 1. – Спр. 8 – 59 арк.; ЦДІАЛ – Ф. 702. – Оп. 1. – Спр. 30 – 21 арк.* 8. *ДАЛО – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 2355. – 99 арк.* 9. *ЛНБ НАН України, відділ рукописів Ф. 9 (О \ Н) – спр. 5137. – арк. 1 – 2.* 10. *Діло – 1928. – серпень.* 11. *Biuletyn Kongregacji Kupieckiej we Lwowie R. 1. 1939. № 1.* 12. *Торговля і промисл – 1936. – Ч. 12.* 13. *Наше Завтра – 1931. – 15 грудня.*

Bibliography (transliterated): 1. *Filar T.* Ukraińskie galicyjskie sfery gospodartsze w drugiej Rzeczypospolitej. Krakow: Wydawnitstwo Uniwersytetu Ekonomitsznego, 2011. Print. 2. *Nestorovich V.* Ukrayins'ki kuptsi i promyslovtsi v Zakhidniy Ukrayini 1920 – 1945. Toronto; Chykhaho: Klyub ukrayins'kykh profesionaliv I pidpryyemtsiv, 1977. Print. 3. *Verbowa O.* Zakhidnoukrayins'ke pryvatne pidpryyemstvo mizhvoyennoho chasu. L'viv: Piramida, 2001. Print. 4. *Heley S.* L'vivs'ka komertsiyna akademiya: narys istoriyi. L'viv: Vydavnytstvo LKA, 2008. Print. 5. *Almanach żydowski zawierajątsy szereg artykułów wybitnych literatów, polityków i publitsystów oraz tszołowych postatsi Małopolski Wschodniej /* Wyd. Herman Stachel – Lwov: Kultura i sztuka, 1937. Print. 6. *Szkoly zawodowe w Okręgu Lwowskim: Informator /* Opr. przez Wydział Szkolnitstwa Zawodowego. Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego. Lwov: Nakł. «Dziennika Urzędowego», 1939. Print. 7. *TsDIAL – F. 702. – Op. 1. – Spr. 8 – 59 ark.; TsDIAL – F. 702. – Op. 1. – Spr. 30 – 21 ark.* 8. *DALO – F. 1. – Op. 18. – Spr. 2355. – 99 ark.* 9. *LNB NAN Ukrayiny, viddil rukopysiv F. 9 (O \ N) – Spr. 5137. – ark. 1 – 2.* 10. *Dilo – 1928. – serpen'.* 11. *Biuletyn Kongregatsji*

Kupietskiej we Lwowie R. 1. 1939. № 1. **12.** *Torhovlya i promysl* – 1936. – №. 12. **13.** *Nashe Zavtra* – 1931. – 15 hrudnya.

Надійшла (received) 08.10.2014

УДК 94(477. 83-25): 37.014.018.46:[658.8:06.015] «1920/1930»

Освітня діяльність купецьких товариств Львова у 20-х-30-х рр. XX ст. / А. С. Безсмертний // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 22-28. – Бібліогр.: 13 назв. – ISSN 2079-0813.

Стаття присвячена дослідженню освітньої діяльності купецьких товариств міста Львова у сфері професійної підготовки своїх членів та підвищення їх кваліфікаційного рівня. Така діяльність проводилася шляхом організації навчальних курсів та налагодження співпраці із львівськими освітніми закладами. Проводячи таку діяльність, керівники купецьких організацій намагалися підняти в суспільстві престиж професії купця, ставлення до якої було вкрай негативне.

Ключові слова: Львів, міжвоєнний період, торгово-галузеві курси, Купецька Конгрегація, Союз Українських Купців.

УДК 94(477. 83-25): 37.014.018.46:[658.8:06.015] «1920/1930»

Образовательная деятельность купеческих обществ Львова в 20-х-30-х гг. XX в. / А. С. Безсмертний // Вестник НТУ «ХПИ». Серія: Актуальные проблемы истории Украины. - Х.: НТУ «ХПИ», 2014 - № 54 (1096). - С. 22-28. Библиогр. : 13 назв. - ISSN 2079-0813.

Стаття посвящена дослідженню освітньої діяльності купецьких товариств міста Львова в сфері професійної підготовки своїх членів та підвищення їх кваліфікаційного рівня. Така діяльність проводилася шляхом організації навчальних курсів та налагодження співпраці із львівськими освітніми закладами. Проводячи таку діяльність, керівники купецьких організацій намагалися підняти в суспільстві престиж професії купця, ставлення до якої було вкрай негативне.

Ключевые слова: Львов, межвоенный период, торгово-отраслевые курсы, Купеческая Конгрегація, Союз Украинских купцов.

Educational activities Lviv merchant associations in 20-th-30-th yeraes of XX century / A. S. Bezsmertnyy // Bulletin of NTU «KPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kh.: NTU «KPI», 2014. - № 54 (1096). - S. 22-28. Bibl.: 13. - ISSN 2079-0813.

Article is sanctified to research of educational activity of merchant societies of Lviv in the field of professional preparation of the members and increase of them qualifying level. Such activity was conducted by organization of educational courses and adjusting of collaboration with Lviv educational establishments. Conducting such activity, the leaders of merchant to organization tried to heave up in society prestige of profession of merchant, attitude toward that was extremely negative. Quite a bit merchants were considered swindlers and easy riders that cheat customers. Despite this merchant organizations managed to change attitudes in society itself and to improve the professional, and educational level of merchants.

Key words: Lviv, the interwar period, trade and industry courses, Merchants Congregation, Union of Ukrainian Merchants.

І. В. ДВОРКІН, канд. іст. наук, доц. НТУ «ХПІ»

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НАДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізована історіографія історії музейної справи Наддніпрянської України у ХІХ – на початку ХХ ст. (проаналізовано роботи, що висвітлюють історію музеїв провідних музейних центрів тогочасних українських губерній – Києва, Харкова, Полтави та Чернігова). За хронологічним принципом виділено основні етапи дослідження музейництва Наддніпрянщини, що мали свої особливості, проаналізовані як загальні роботи з історії міст, вищих навчальних закладів, органів місцевого самоврядування, так і спеціальні розвідки. Стаття може бути корисною дослідникам української культури, науки та музейництва імперського періоду.

Ключові слова: історія музейної справи, Наддніпрянська Україна, позитивізм, радянська історіографія, сучасна українська історіографія.

Вступ. У ХІХ – на початку ХХ в українських губерніях Російської імперії сформувалася та діяла достатньо розгалужена музейна мережа. Музеї в той час працювали в губернських та деяких повітових містах, поступово перетворюючись на наукові та просвітницькі центри, стаючи осередками культурного життя міста. Музейні заклади працювали при різноманітних наукових інституціях, органах земського та міського самоврядування, вищих навчальних закладах.

Історіографія історії музейної справи представлена спеціальними дослідженнями, переважно присвяченими окремим музеям. Також відомості про музейні заклади, аналіз їхньої роботи та зібрань зустрічаються в узагальнюючих роботах з історії міст, університетів, наукових інституцій тощо.

Метою запропонованої статті є аналіз досліджень з історії музейної справи Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст. Будуть досліджені розвідки, що вивчають історію музейних установ Києва, Харкова, Полтави та Чернігова. Це дасть можливість створити достатньо повну історіографічну ситуацію, характерну для певного періоду досліджень.

Виклад основного матеріалу. Аналіз літератури з історії музейної справи Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє умовно поділити наявний історіографічний матеріал на чотири групи: дорадянська історіографія (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), радянська історіографія (1920-ті – 1991 рр.), сучасна українська історіографія (з 1991 р.).

Перейдемо до огляду дорадянської історіографії проблеми. Перші роботи, присвячені історії з історії перших київських музейних закладів – університетських – з'являються у середині ХІХ ст. До історії створення колекцій Київського

університету звернувся у своїй роботі, присвяченій історії університету В. Шульгін, який розглядає діяльність університетських кабінетів та музеїв на початковому етапі їхньої роботи (1834 – 1839 рр.) [1]. У дослідженні досить повно висвітлюється склад зібрань кабінету художніх творів, мінц-кабінету та Музею старожитностей університету.

Історія створення та діяльності навчально-допоміжних закладів Університету св. Володимира, у тому числі й музеїв, була ретельно досліджена під час святкування п'ятдесятиріччя університету. Низку статей було надруковано у роботі «Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета Св. Владимира». Так, у короткому нарисі І. В. Павлова, присвяченому історії Музею красних мистецтв університету, визначені основні етапи становлення музею, названі найбільш цінні його колекції [2]. Статті, присвячені історії нумізматичного кабінету та Музею старожитностей, були написані видатним українським істориком, професором університету В. Б. Антоновичем, який завідував цими закладами [3, 4]. Вказані праці є найбільш вдалою у дорадянській історіографії спробою висвітлення історії музейних закладів Київського університету. У статті, присвяченій історії Музею старожитностей, вчений приділяє особливу увагу діяльності Тимчасового комітету для розшуку старожитностей, за клопотанням якого був створений музей. Праця висвітлює усі основні етапи становлення музею, спроби систематизації та каталогізації його фондів. Окремо розглянута діяльність завідувачів музею, висвітлюється їх особистий внесок у розвиток закладу, характеризуються основні придбання музею. Приблизно за такою ж схемою В. Б. Антонович розкриває історію нумізматичного кабінету університету. В обох нарисах автор визначає внесок музейних закладів у розвиток науки, вказуючи, що низка відомих вчених користувалась матеріалами музейних зібрань при написанні праць з нумізматики та археології.

Історія музеїв Київського університету також висвітлюється у відомій роботі В. С. Іконнікова «Опут русской историографии», в якій вчений вперше у вітчизняній історіографії зарахував праці з історії музейної справи до загальної історіографії [5]. Розглядаючи історію університетського Музею старожитностей та нумізматичного кабінету, В. С. Іконніков перелічує основні колекції музеїв, відзначаючи їх велику цінність; називає наукові розвідки, що були написані на основі колекцій цих закладів. Окремо В. С. Іконніков звертається до історії іншого музейного закладу Києва – Церковно-археологічного музею Київської духовної академії.

Відзначимо, що більшість праць з історії музейної справи у дорадянській історіографії побачили світ наприкінці XIX – на початку XX ст. – у період найбільш інтенсивного розвитку музейництва. Історія музеїв була представлена у загальних працях з історії міст та навчальних закладів, а також у спеціальних роботах з даної проблематики.

Серед узагальнюючих праць з історії м. Києва можна виокремити роботу М. Сементовського, в якій надані короткі відомості про Київський міський музей, навчально-допоміжні заклади Університету св. Володимира та Церковно-археологічний музей Київської духовної академії [6]. В цей час продовжують

з'являтися розвідки з історії університетських музеїв. Зокрема, діяльність В. Б. Антоновича на посаді завідувача нумізматичним кабінетом Київського університету досліджена у роботі К. Болсуновського «В.Б. Антонович как нумизмат. Исторический очерк» [7]. Водночас, з'являються перші спеціальні роботи з історії музею Київської духовної академії. Більшість з цих праць, які друкувалися переважно у «Трудах Киевской духовной академии» належать директорів музею М. І. Петрову [8].

Поміж робіт, присвячених історії Київського художньо-промислового та наукового музею, необхідно відзначити праці безпосередніх учасників розбудови закладу – відомих українських істориків М. Ф. Біляшівського та О. М. Лазаревського. Зокрема, у статті «К истории будущего Киевского музея» [9] останній подає коротку історію самої ідеї заснування в місті загальнодоступного музею, обґрунтовуючи необхідність її реалізації. Досить цікавою, з точки зору як вивчення історії Київського міського музею, так і дослідження української музеєзнавчої думки, є стаття М. Біляшівського «К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств» [10].

Музейна справа у Харкові також була досліджена місцевими істориками кінця XIX – початку XX ст. Так, в узагальнюючому дослідженні Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905)» історія музейної справи Харкова розглядається у розділах, присвячених Харківському університету, діяльності наукових товариств та розвитку мистецтва у місті [11]. Дана робота є єдиною, у якій охоплено історію створення колекцій та діяльність усіх трьох великих музеїв міста, які працювали на початку XX ст.

Діяльність Музею красних мистецтв та старожитностей Харківського університету наприкінці XIX – на початку XX ст. була стисло висвітлена у роботі В. Бузескула [12]. Деякі аспекти історії цього ж закладу розглянуті у праці відомого дослідника церковних старожитностей П. Фоміна [13]. Автор визначає внесок Є. Редіна у формування відділу церковних старожитностей університетського музею. Також П. Фомін висвітлює історію створення ще одного харківського музею – єпархіального церковно-археологічного музею.

Історія харківських музеїв знайшла відображення також у спеціальних дослідженнях, більшість яких були надруковані на початку XX ст. Так, історія Музею красних мистецтв Харківського університету найбільш повно охоплена у праці історика мистецтв, завідувача музею Є.К. Редіна [14]. Джерелами цього нарису стали документи архіву Харківського університету та матеріальні книги музею. Опис колекцій музею подається у тісному зв'язку з його структурою (за відділами). Окрім того, у роботі наведений перелік завідувачів та хранителів, описані видатні епізоди з життя музею, особлива увага приділяється ролі XII Археологічного з'їзду у комплектуванні музейних фондів.

Історія Музею красних мистецтв та старожитностей, склад його колекцій та бібліотечного фонду, навчально-освітня діяльність та ставлення до музею громадськості висвітлені у роботі В. Ю. Данилевича [15]. Автор подає ґрунтовний опис колекцій університетських навчально-допоміжних закладів, експонати яких

згодом надійшли до Музею красних мистецтв; докладно розглядає процес накопичення фондів художнього зібрання музею, відділів історичних, місцевих, церковних та первісних старожитностей. У роботі окремо схарактеризована навчально-освітня діяльність музею: на основі статистичних даних про відвідування музею жителями міста В. Ю. Данилевич робить висновок про значну роль музею у формуванні естетичного смаку харків'ян. Історія створення нумізматичного кабінету університету, характеристика його основних колекцій, робота співробітників з систематизації та каталогізації фондів висвітлені в історичному нарисі завідувача кабінетом Р. Шерця [16].

У статті Д. І. Багалія «О ближайших задачах, нуждах и потребностях Харьковского городского музея» надається короткий нарис історії функціонування міського художньо-промислового музею, висвітлено процес формування фондів, розглядаються проекти статуту музею, висувуються авторські зауваження та пропозиції стосовно напрямків поповнення колекції музею [17].

Перші роботи, які висвітлюють історію музеїв Чернігова та Полтави, з'явилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Авторами цих праць були як безпосередні учасники створення музейних осередків, так і спеціалісти-музезнавці. Водночас, загальні відомості з історії музеїв надавалися у працях з історії цих міст. Так, робота, приурочена до тисячолітнього ювілею м. Чернігова, містить відомості про заснування та тогочасний стан Музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії та Музею українських старожитностей В. В. Тарновського [18].

Більшість спеціальних робіт з історії музейної справи Чернігова присвячено найбагатшому місцевому музейному осередку – Музею українських старожитностей В. В. Тарновського. Зокрема, у великій статті Б. Д. Грінченка, надрукованій у «Літературно-науковому віснику» Наукового товариства ім. Т. Шевченка (під псевдонімом Немірич) надається докладна характеристика зібрання музею [19]. Автор статті, позбавлений необхідності витримувати свою роботу в межах цензури, неупереджено змалював важкий процес прийняття зібрання В. В. Тарновського у власність Чернігівського губернського земства. Б. Д. Грінченко, який брав безпосередню участь в упорядкуванні музею, спрямовує нещадну критику на гласних земства, які виступали проти влаштування у місті музею українських старожитностей. Ця стаття є унікальною серед подібних робіт ще й тому, що була написана українською мовою.

Однією з найцікавіших робіт, присвячених музею В. В. Тарновського, є стаття С. Уманця «Украинский музей В.В. Тарновского в Чернигове» [20]. Автор роботи поставив собі за мету ознайомити громадськість Росії з унікальним провінційним музеєм. С. Уманець, особисто відвідавши музей, описав його зібрання, звернувши особливу увагу на відділ, присвячений Т. Г. Шевченку, та на збірку козацьких старожитностей.

Найбільш повною розвідкою з історії музею у дорадянській історіографії є стаття М. М. Могилянського [21]. Робота була написана на основі широкого кола джерел та відповідно до «Програми про опис етнографічних музеїв Росії» відділу етнографії Російського географічного товариства. М. М. Могилянський висвітлює основні етапи

історії закладу, проаналізував проблему фінансування музею, стан його приміщення, надав інформацію про керівництво музеєм тощо. Автор охарактеризував основні колекції музею, відзначаючи найбільш цінні з них. Значна увага у роботі приділена внеску музею у розвиток науки та його просвітницькій ролі.

Історія створення та діяльності Полтавського природничо-історичного музею у період його становлення найбільш повно розглянута у роботі першого завідувача закладу М. О. Олеховського [22]. Крім того, у праці характеризуються усі значні зібрання музею, окреслюється внесок громадськості у їх формування, розглядається вплив музею на розвиток кустарних промислів тощо. У роботі завідувача М. Ф. Ніколаєва знайшли відображення не лише історія відкриття музею та накопичення його фондів, але й майже усі аспекти діяльності закладу [23]. Так, була висвітлена виставкова діяльність музею, зокрема його участь у міжнародних та загальноросійських виставках, розглянуті процеси систематизації та каталогізації фондів тощо.

Радянські історики загалом відносно мало уваги приділяли історії музейної справи попереднього періоду. Водночас, у радянській історіографії можна виділити три періоди: 1920-ті рр.; друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр.; друга половина 1980-х рр. – 1991 р.

Велику зацікавленість до історії українського музейництва ХІХ – початку ХХ ст. серед вітчизняних вчених у 1920-ті рр. можна пояснити загальним піднесенням історико-краєзнавчих досліджень. Достатньо повний аналіз історії окремих музеїв ХІХ – початку ХХ ст. було надано у збірнику статей «Український музей» (Київ, 1929 р.) [24]. Тематами статей збірника стали історія та сьогодення найвизначніших українських музеїв. Діяльність окремих українських музеїв була розглянута в узагальнюючій роботі з історії музейного будівництва Росії у дорадянський період Г.Л. Малицького [25]. Автор охарактеризував становище провінційних музеїв, відзначаючи як позитивні, так і негативні тенденції в їхньому розвитку. Окрім іншого, він звернувся до поняття «музейна політика» та констатував, зважаючи на відсутність єдиного спеціального центрального музейного органу, її повну відсутність у царській Росії.

Водночас, більшість праць, виданих у цей період, була присвячена окремим музеям. Так, відкриття та функціонування Київського художньо-промислового музею є предметом розгляду в роботі Р. Заклинського [26]. До історії Музею старожитностей Київського університету та діяльності на посаді завідувача цього закладу В. Антоновича звернувся у своїй статті В. Данилевич [27].

Перші спроби оцінки музейної справи м. Харкова попереднього періоду в радянській історіографії були зроблені працівниками Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди у 20-ті рр. ХХ ст. Так, Р. С. Даньковська у своїй статті наводить стислі відомості про діяльність Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства та визначає основні етапи його історії [28]. Окремого розгляду зазнає проблема реорганізації харківських музеїв у 1920 р. та надходження їхніх колекцій до новостворюваного Музею Слобідської України.

Значну зацікавленість викликають статті, присвячені історії музеїв Полтавщини. Зусиллями працівників Полтавського державного музею було видано «Збірник, присвячений 35-річчю музею» (1928 р.), який вміщував статті з історії полтавського музею та аналіз його зібрань за відділами. Стаття Я. Риженка з цього збірника була спробою ретельного вивчення усіх аспектів діяльності Полтавського природничо-історичного музею на основі широкого кола джерел [29]. Деякі аспекти діяльності музею розкриті автором вперше, зокрема намагання частини гласних земських зборів домогтися закриття закладу на початку 1890-х рр. П. Федоренко у статті «Нариси з історії вивчення Чернігівщини» охопив певні аспекти історії музейної справи міста [30]. Зокрема у статті досліджуються основні напрямки діяльності Чернігівської архівної комісії. Автор звертає особливу увагу на роботу XIV Археологічного з'їзду, який проходив у Чернігові 1908 р.; зазначає, що у процесі підготовки до з'їзду було створено Чернігівське епархіальне давньосховище.

У період 1930-х – першої половини 1950-х рр., історія українського музейництва часів Російської імперії майже не досліджувалася. Наступний період активності у вивченні теми – кінець 50-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст. Він характеризується появою узагальнюючих праць з історії музейної справи України і Росії у ХІХ – на початку ХХ ст. Слід підкреслити, що переважна більшість робіт цього етапу була видана саме у час хрущовської лібералізації режиму.

Колективна монографія М. М. Бондаря, Г. Г. Мезенцевої та Л. Л. Славіна «Нариси музейної справи» містить стислий огляд історії створення та діяльності українських музеїв у контексті розвитку музейництва в Російській імперії [31]. Автори роботи демонструють досить критичне ставлення до українського музейництва ХІХ – початку ХХ ст., наполягаючи на його «буржуазній обмеженості та впливі політичної реакції». Показовою є також теза про те, що «музеї залишалися майже закритими для народу та обслуговували лише панівні класи». Водночас, у роботі зазначалися позитивні риси дореволюційного музейного будівництва, а саме: музеї були осередками науки і культури, навколо них об'єднувалися видатні вчені того часу, музейні зібрання були глибоко вивчені, склалися перші каталоги з науковим описом пам'яток.

З більшою повнотою діяльність дорадянських музеїв висвітлюється у монографії Г. Г. Мезенцевої «Музеи Украины», у якій авторка розглядає музеї за їх профілем, відзначаючи, що у згаданий період була створена достатньо широка музейна мережа, що складалася з історичних, художніх, природничо-історичних та місцевих (краєзнавчих) музеїв [32]. У своїй більш пізній роботі Г. Г. Мезенцева вдається до глибокого висвітлення розвитку музейництва згаданого періоду, зокрема відзначаючи позитивний вплив меценатської діяльності на становище музеїв [33].

Історія університетських зібрань досліджується у низці робіт, виданих з нагоди ювілеїв Харківського та Київського університетів. Робота Музею старожитностей, нумізматичного кабінету та інших навчально-допоміжних закладів Київського університету була висвітлена у колективній монографії «Історія Київського університету (1834 – 1959)» [34]. Побіжні відомості про функціонування музеїв Харківського університету містяться у роботі «Харьковский государственный

університет імени А. М. Горького за 150 лет существования» [35]. Історія Полтавського природничо-історичного музею була висвітлена у полтавському томі «Історії міст і сіл УРСР» [36]. Зокрема, стисло були розкриті основні етапи становлення музею та його найцінніші придбання.

Крім того, робота музеїв України була висвітлена у низці статей з історії музейної справи Росії, підготовлених співробітниками Науково-дослідного інституту музеєзнавства (м. Москва) та опублікованих у 1957 – 1973 рр. (Вип. 1 – 7). Так, у статті Д. А. Равікович, присвяченій історії місцевих художніх музеїв другої половини XIX – початку XX ст., на основі широкого кола джерел були проаналізовані передумови виникнення провінційних художніх музеїв, експозиційна, виставкова та популяризаторська діяльність музеїв (у тому числі українських) [37]. Інша стаття Д. А. Равікович присвячена діяльності музеїв «місцевого краю» (краєзнавчих) цього періоду [38]. Серед українських музеїв (авторка загалом виділяє сім установ цього профілю в Україні) найбільшу увагу було приділено Полтавському природничо-історичному музею. Низка студій з історії археологічних та історичних музеїв Росії належить О. М. Разгону [39, 40]. Серед музейних установ, діяльність яких проаналізована дослідником, були музеї Київського та Харківського університетів. У його ж роботі – «Етнографические музеи в России» висвітлюється робота Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства, наводиться перелік відділів музею та характеризується його зібрання [41]. У статті досить чітко можна простежити скептичне ставлення до надбань вітчизняної етнографічної науки початку XX ст., яке узгоджується з ідеологічними засадами радянської історичної науки.

Наступним етапом у вивченні історії українського музейництва XIX – початку XX ст. радянськими вченими став період другої половини 80-х – початку 90-х рр. минулого століття. Напередодні розпаду СРСР криза марксистської парадигми у історичній науці, ідеологічне розкріпачення, гостра потреба у національній самоідентифікації призвели до підвищення ваги саме краєзнавчих досліджень. Більшість робіт цього періоду висвітлюють окремі епізоди у житті музеїв та внесок знакових особистостей у розвиток вітчизняного музейництва.

Водночас, продовжують з'являтися і комплексні дослідження з історії окремих груп музеїв. Серед них варто відзначити роботи з історії етнографічних музеїв Г. С. Скрипник. У монографії «Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток» авторка, спираючись на значний масив джерел, досліджує історію та етнографічну діяльність музеїв України [42]. Діяльності навчальних музеїв, зокрема й тих, що працювали при університетах, була присвячена робота Ю. А. Омельченка [43].

Наприкінці 80-х років XX ст. з'являються спеціальні роботи з історії окремих музеїв. Так, у статті В. Даниленко [44], присвяченій історії Харківського художньо-промислового музею, підкреслюється велика роль місцевої прогресивної інтелігенції у створенні музею, аналізуються проекти статуту музею. У 1986 р. відзначалося 90-річчя Чернігівського історичного музею. З цієї нагоди відбулася наукова конференція, видана збірка матеріалів. Частина статей була присвячена різноманітним аспектам діяльності чернігівських музеїв наприкінці XIX – на

початку ХХ ст. Серед них можна відзначити роботу Г. М. Кураса [45], присвячену Музею Чернігівської архівної комісії, та розвідку В. М. Малиневської, в якій авторка проаналізувала матеріали місцевої преси з точки зору вивчення музейної справи Чернігова вказаного періоду [46]. Історія музеїв Полтавщини також розглядалася на місцевих наукових конференціях та семінарах. У 1991 р. вийшла збірка статей, цілковито присвячена історії Полтавського краєзнавчого музею. Серед робіт, що розглядають дорадянську історію музею, відзначимо статтю О. О. Нестулі про діяльність на посаді завідувача етнографічним відділом К.М. Мощенка [47].

На сучасному етапі вивчення проблеми – з 1991 р. – тема історії українського музейництва ХІХ – початку ХХ ст. достатньо часто потрапляє до кола зору вітчизняних дослідників. За умов відновлення державної незалежності України незрівнянно зросла увага науковців та громадськості до національної історико-культурної спадщини. Сучасні українські дослідники активно використовують неопубліковані архівні та інші джерела, а також надбання дорадянської історіографії.

Історія українського музейництва розглядається як у загальних роботах з історії міст та навчальних закладів, так і у спеціальних розвідках з історії музейної справи.

У роботах, присвячених 350-річчю міста Харкова та 200-річчю Харківського університету, надаються узагальнюючі відомості про стан музейної справи у місті. Зокрема, у колективній монографії «Історія міста Харкова ХХ століття» характеризуються колекції Харківського художньо-промислового музею, підкреслюється велике просвітницьке значення першого в Україні публічного музею [48]. Короткий узагальнюючий нарис історії Музею красних мистецтв у контексті вивчення діяльності навчально-допоміжних закладів університету надано у колективній монографії «Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років» [49]. Історія музеїв Київського університету була розглянута у низці загальних, переважно ювілейних праць. Автори роботи «Київський університет Тараса Шевченка. Сторінки історії та сьогодення» розглядають музеї університету ХІХ – початку ХХ ст. переважно в контексті розвитку історичної науки у закладі [50]. Окремий розділ цієї роботи був присвячений Зоологічному музею університету. Діяльності археологічного та нумізматичного музеїв університету також була приділена увага у колективному дослідженні з історії історичного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка [51]. Історія полтавських музеїв у загальному контексті культурно-історичного розвитку міста була представлена в узагальнюючому нарисі з історії Полтави, виданому до 1100-річчя міста [52].

Певні аспекти історії українських музеїв були вперше висвітлені у сучасних роботах з історії культурного будівництва, історичного краєзнавства, археології, благодійництва та меценатства в Україні ХІХ – початку ХХ ст. Так, у роботі В. А. Рудого, присвяченій видатним дослідникам української археології, надаються відомості про життя і наукові здобутки низки археологів досліджуваного періоду, діяльність яких, зокрема, була пов'язана з розбудовою музейних осередків України С. Заремба у праці «Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність» [53];

54] зробив аналіз історіографії історії українського музейництва та подав короткий нарис історії музейної справи, окремо розкривши діяльність Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. Історія музеїв України періоду національно-демократичної революції була розглянута О. О. Нестулею у роботі «Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні» [55]. Автором були висвітлені маловідомі факти з діяльності музеїв Києва, Харкова, Полтави, Чернігова у згаданий період. Особливу увагу О. О. Нестуля приділив питанню відкриття у Києві Українського національного музею. Найбільш повно історія українського музейництва періоду національно-розглянута у монографії Р. Маньковської, присвяченій розвитку українського музейництва у 1917 – 1941 рр. [56].

Внесок українських меценатів у розвиток музейної справи досліджує у низці своїх публікацій О. М. Донік. Так, його робота «Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.)» наочно представляє внесок меценатів у збереження української культури, зокрема шляхом колекціонування мистецьких витворів, створення музеїв [57].

Переважає більшість публікацій з історії музейної справи XIX – початку XX ст. припадає на спеціальні дослідження істориків, краєзнавців, археологів та музеєзнавців, які зробили значний внесок у відтворення історії українського музейництва. Оглядова розвідка Л. Д. Федорової та Е. М. Піскової охоплює всі найбільші музеї України XIX – початку XX ст. з точки зору становлення українського музейництва, його зв'язку з національно-культурним та краєзнавчим рухом [58]. Дослідниці приділяють увагу особистому внеску окремих учених у розвиток музейної справи. Деякі аспекти музейної політики держави у ставленні до музеїв України досліджуваного нами періоду були розглянуті у статті Ю. А. Омельченка [59].

Єдиною спробою узагальнюючого висвітлення історії археологічних музеїв України, у тому числі й XIX – початку XX ст., на сьогодні є монографія О. Ю. Куріло «Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати» [60]. У роботі висвітлюється історія створення археологічних музеїв (приватних, громадських церковних, університетських), внесок наукових товариств у цей процес, розкривається роль археологічних з'їздів у становленні українського музейництва; наведені відомості про найвизначніших меценатів та музейних діячів. Розвиток музейної мережі м. Києва досить повно розглянуто в узагальнюючій монографії Л. Д. Федорової «З історії пам'ятоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр» [61].

Проте більшість розвідок сучасних дослідників є роботами з історії окремих музеїв, колекцій, а також присвячені особистій ролі науковців, громадських діячів, меценатів у становленні та розбудові вітчизняного музейництва. Саме цим питанням переважно приділяють свою увагу вчені у регіонах. Так, серед спеціальних робіт з історії харківських музеїв слід виокремити роботу В. З. Фрадкіна, присвячену історії Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства [62]. Ця стаття базується на віднайдених вченим архівних документах. В. З. Фрадкін

відзначає, що музей став не тільки навчально-допоміжним закладом Харківського університету, а й виявився важливою науковою базою для багатьох фахівців у галузі східнослов'янської етнографії. Низка статей М. С. Лапіної з історії університетського Музею красних мистецтв була присвячена внеску окремих діячів науки і культури у розвиток закладу [63]. О. Г. Павловій належать роботи з вивчення ролі музеїв Харкова у становленні та розвитку мистецтвознавства у місті; діяльності вчених міста у царині музейництва [64].

Значна кількість публікацій з історії музейної справи Чернігова датована 1996 р. Саме цього року відзначалося століття з дня заснування Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Цій знаменній події була присвячена ювілейна конференція, учасники якої зверталися й до історії Чернігівських музеїв початку ХХ ст. [65]. На відзнаку ювілею Чернігівського історичного музею 1996 р. також було видано тематичний номер журналу «Родовід». Низка статей з цього журналу висвітлюють історію музейних закладів Чернігова. Так, розвідка С. Половникової була присвячена Музею українських старожитностей В. В. Тарновського [66]. Сторіччя Полтавського краєзнавчого музею також відзначалося досить широко. У 1992 р. була видана збірка матеріалів конференції, присвяченої ювілею музею. Більш пізні публікації, присвячені полтавським музеям періоду Російської імперії, розкривають окремі епізоди з їхньої історії, діяльність вчених у царині збереження культурної спадщини. Наприклад, у статті С. І. Нестулі висвітлюється співпраця видатних музейних діячів М. Біляшівського та К. Мощенка з влаштування Полтавського губернського музею [67].

Історія діяльності музейних закладів Києва ХІХ – початку ХХ ст. викликає незгасаючий інтерес серед місцевих дослідників. Перші статті з досліджуваної теми з'являються на сторінках часопису «Київська старовина» вже у 1992 – 1995 рр. Відкриває галерею публікацій з цієї тематики стаття Л. Федорової, присвячена історії становлення Музею старожитностей Київського університету. Історія іншого музейного закладу університету св. Володимира – нумізматичного кабінету – була висвітлена у статті Б. Гарбуза [68; 69]. С. Заремба звернувся до історії Церковно-археологічного музею Київської духовної академії у контексті діяльності Церковно-історичного та археологічного товариства [70].

Проте більшість публікацій з історії музеїв Києва припадає на 1999 р., коли громадськість міста та країни відзначала 100-річчя Національного музею історії України. Серед загальних статей з історії музею показовими є студії Н. Ковтанюк та Г. Шовкопляс «Скарбниця історичної пам'яті України» та Т. Рязанової «До сторіччя Київського музею старожитностей та мистецтв» [71; 72].

Становлення і розвиток музейної мережі Києва, основні напрямки діяльності музейних закладів міста у ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлені у більш пізній роботі Л. Федорової [73]. Не слабшає інтерес сучасних дослідників історії Києва до діяльності окремих представників музейного руху. Діяльність таких музейних діячів як М. Ф. Біляшівський, В. Ю. Данилевич, М. І. Петров розкрита у статтях, вміщених до біографічного довідника «Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі» [74].

На сучасному етапі розробки проблеми (з 1991 р.) з'являється велика кількість спеціальних досліджень напряду чи опосередковано пов'язаних з історією українського музейництва досліджуваного періоду. У регіонах проводяться наукові конференції, присвячені історії музейних осередків. У збірках наукових статей та фахових журналах періодично з'являються розвідки з цього питання. Переважна більшість сучасних дослідників висвітлює історію груп музеїв, окремих музейних установ, розкриває діяльність провідних діячів музейного руху. Ці роботи носять фрагментарний характер і не дають уявлення про загальне становище музейництва у Наддніпрянщині досліджуваного періоду. Нажаль, на сьогодні не існує комплексного монографічного дослідження з історії українського музейництва Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст.

Висновки. Отже, більшість публікацій з теми дослідження у дорадянській історіографії була присвячена історії відкриття та діяльності окремих музеїв. Для цих праць, створених в межах позитивістської парадигми, була характерна висока інформативність та відсутність концептуальних висновків. Незважаючи на це, можна відзначити важливий внесок у вивчення справи охорони та збереження пам'яток історії і культури та музейництва ХІХ – початку ХХ ст. сучасників та безпосередніх учасників цього процесу. Підхід радянських істориків до висвітлення явищ культурного та наукового життя у Російській імперії, у тому числі музейництва, відштовхувався від апріорно негативного ставлення та часто призводив до хибних висновків. В радянській історіографії історія музейних установ розглядалася. Водночас, у певні періоди, доробок радянських істориків бував значним, з'явилися не тільки описові але й узагальнюючі праці. Українські історики 1990-2000-х рр., природно, приділяли чимало уваги розвитку музейної справи досліджуваного періоду. Сплеск зацікавленості до проблеми припадає на 1990-ті рр., коли українські історики позбулися ідеологічних обмежень радянської історіографії. До уваги дослідників продовжує потрапляти історія музейної справи у різні контекстах. Однак, відчувається брак узагальнюючих концептуальних розвідок з історії українського музейництва імперського періоду.

Список літератури: 1. *Шульгин В.* История университета св. Владимира / В. Шульгин. – СПб, 1860. – 230 с. 2. *Павлов И. В.* Музей изящных искусств / Павлов И. В. // Историко–статистические записки об ученых и учебно–вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира / под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 77–78. 3. *Антонович В. Б.* Музей древностей / В. Б. Антонович // Историко–статистические записки об ученых и учебно–вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира / под ред. В. С. Иконникова.– К., 1884. – С. 60–76. 4. *Антонович В. Б.* Нумизматический кабинет / В. Б. Антонович // Историко–статистические записки об ученых и учебно–вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира / под ред. В. С. Иконникова.– К., 1884. – С. 49–59. 5. *Иконников В. С.* Опут русской историографии : Т. 1. – Кн. 2. / В. С. Иконников. – К., 1892. – С.883–1539. 6. *Сементовский Н.* Киев, его святуни, древности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Н.Сементовский. – К., 1900. – 308 с. 7. *Болсунвоский К. В.* Б. Антонович как нумизмат. Исторический очерк. / К. Болсунвоский. – СПб., 1912. – 31 с. . 8. *Петров Н.* Записка о состоянии Церковно–археологического музея и Общества при Киевской дух. Академии за первое десятилетие их существования (1872 –1882 г.) / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1882. – № 12. – С. 441–448. 9. *Лазаревский А.* К истории будущего Киевского музея / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – Т. 60. – С. 169–171. 10. *Беляшевский Н.* К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств / Н. Беляшевский // Археологическая летопись Южной России. – 1900. – Т. 2. – С. 31–38. 11. *Багалея Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905) / Д. И. Багалея., Д. П Миллер: В 2 т.: Т. 2. – Харьков: репринт. изд., 1993. – 982 с. 12. *Бузескул В.* История Харьковского университета при действии устава 1884 года (с 1884 до 1905 года) / В. Бузескул. – Харьков, 1905. – 89 с. 13. *Фомин П.* Церковные древности Харьковского края (историко–археологический очерк): Вып. 1 / П. Фомин. – Харьков, 1916. – 181 с. 14. *Редин Е. К.* Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета (1805–1905) / Е. К. Редин // Записки Харьковского университета. – 1904. – Кн. 3. – С. 43–106. 15. *Данилевич В. Е.* Музей изящных искусств и древностей при Харьковском университете (1805–1905) / В. Е. Данилевич. – Харьков, 1911. – С. 52–68. 16. *Шерцль Р.* Нумизматический кабинет / Р. Шерцль. – Харьков, 1911. – С. 70–75. 17. *Багалея Д. И.* О ближайших задачах, нуждах и потребностях Харьковского городского музея / Д. И. Багалея // Сборник Харьковского историко–филологического общества. – Т. 20. – 1911. – С. 518–529. 18. Очерк истории города Чернигова (907–1907). – Чернигов, 1908. – 72 с. 19. *Грінченко Б. Д.* Музей Василя Тарновського / Б. Д. Грінченко // Літературно–науковий вісник. – 1900. – Т. 10. – Кн. V. – С. 108–125. 20. *Уманец С.* Украинский музей В. В. Тарновского в Чернигове / С. Уманец // Исторический вестник. – 1910. – № 9. – С. 614–624. 21. *Могилянський Н. М.* Музей українських древностей В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства / Н. М. Могилянський // Живая старина. – 1914. – Т. 23. – Вып. II– IV. – С. 395–408. 22. *Ольховський М. А.* Естественно–исторический музей Полтавского губернского земства / М. А. Ольховський. – Полтава, 1899. – 90 с. 23. *Путеводитель по музею* Полтавского губернского земства. Объяснение коллекции геологического отдела и исторический очерк музея / сост. Н. Ф. Николаев. – Полтава, 1915. – 42 с. 24. *Український музей: збірник перший* / за ред. П. Курінного, Ф. Ернста, Д. Щербаківського – К.: Б. в, 1929. – 310 с. 25. *Малицкий Г. Л.* Музейное строительство в России к моменту Октябрьской революции / Г. Л. Малицкий // Научный работник. – 1926. – № 2. – С. 43–57. 26. *Заклинський Р.* З історії Всеукраїнського музею ім. Т. Шевченка / Р. Заклинський // Життя і революція. – 1928. – № 3. – С. 173–178. 27. *Данилевич В.* Проф. В. Б. Антонович та Археологічний музей І. Н. О. / В. Данилевич // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т.: Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 379–390. 28. *Даньковська Р. С.* Історія Етнографічного відділу ім. Потебні та книгозбірні Музею Слобідської України / Р. С. Даньковська // Музей Слобідської України. – Бюлетень. – Ч. 1. – Харків, 1925. – С. 16–18. 29. *Риженко Я.* Полтавський державний музей. Історичний огляд / Я. Риженко // Збірник, присвячений 35–річчю музею / під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка,

М. Гавриленка. – Полтава: Полтавський держаний музей ім. В. Г. Короленка, Полтава–поліграф, 1927. – С. 1–15. **30.** Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини / П. Федоренко // Записки Чернігівського наукового товариства: Т. 1.: Праці історично–краєзнавчої секції. – Чернігів: Держдрукарня, 1931. – С. 5–38. **31.** Бондар М. М. Нариси музейної справи / М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, Л. М. Славін. – К.: Вид. Київського університету, 1959. – 191 с. **32.** Мезенцева Г. Г. Музеї України / Г. Г. Мезенцева. – К.: Изд. Киев. унів., 1959. – 180 с. **33.** Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР) : курс лекцій / Г. Г. Мезенцева. – К.: Вища школа, 1980. – 120 с. **34.** Історія Київського університету (1834–1959). – К.: Вид. Київськ. унів., 1959. – 629 с. **35.** Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет существования. – Харьков: ХГУ, 1955. – 386 с. **36.** Історія міст і сіл УРСР: Полтавська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – 1026 с. **37.** Равикович Д. А. Местные художественные музеи II половины XIX – начала XX в. / Д. А. Равикович // Труды Научно–исследовательского института музееведения. – Вып. 7. – М.: Б. и., 1962. – С. 63–117. **38.** Равикович Д. А. Музеи местного края во второй половине XIX – начале XX века (1861–1917 гг.) / Д. А. Равикович // Очерки истории музейного дела в России. – Вып. 2. – М.: Советская Россия, 1960. – С. 145–223. **39.** Разгон А. М. Археологические музеи в России (1861–1917 гг.) / А. М. Разгон // Очерки истории музейного дела в России. – Вып. 3. – М.: Советская Россия, 1961. – С. 190–230. **40.** Разгон А. М. Исторические музеи в России (с начала XVIII века до 1861 г.) / А. М. Разгон // Очерки истории музейного дела в СССР. – Вып. V. – М.: Б. и., 1963. – С. 189–275. **41.** Разгон А. М. Етнографические музеи в России // Очерки истории музейного дела в России. – Вып. 3. – М.: Советская Россия, 1961. – С. 230–268. **42.** Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г. А. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с. **43.** Омельченко Ю. А. Музейна політика: історичний досвід та сучасні проблеми / Ю. А. Омельченко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2001. – № 4. – С. 109–114. **44.** Даниленко В. Я. Был в Харькове музей / В. Я. Даниленко // Техническая эстетика. – 1988. – № 3. – С. 23. **45.** Курас Г. М. Музей Черниговской архивной комиссии / Г. М. Курас // Тезисы Черниговской областной научно–методической конференции. – Чернигов: Б. и., 1986. – С. 23–25. **46.** Малиневская В. М. Местная пресса конца XIX – начала XX вв., как источник по истории музейного дела на Черниговщине / В. М. Малиневская // Тезисы Черниговской областной научно–методической конференции: Б. и., 1986. – С. 25–26. **47.** Маловідомі сторінки біографії пам'яткоохоронця К. В. Мощенка // О. О. Нестуля / Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: збірник наукових праць / ред. Г. П. Білоус. – Полтава: Б. в., 1991. – С. 57–70. **48.** Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн. – Харків: Фоліо, 2004. – 686 с. **49.** Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с. **50.** Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. – К.: ВПЦ «Київський університет», 1994. – 286 с. **51.** Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Прайм–М, 2005. – 356 с. **52.** Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 2001. – 280 с. **53.** Видатні дослідники української археології: тексти лекцій. / уклад. В. А. Рудий. – Львів: Видавн. центр. ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 156 с. **54.** Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. Заремба. – К.: Логос, 1995. – 448 с. **55.** Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні / О. Нестуля. – Київ: Б. в., 1994. – 240 с. **56.** Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Р. В. Маньковська. – К.: Б. в., 1997. – 140 с. **57.** Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок ХХ ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177. **58.** Піскова Є. М. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку / Є. М. Піскова, Л. Д. Федорова // Історія України: маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – Київ: Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 3–9. **59.** Омельченко Ю. А. Музейна політика: історичний досвід та сучасні проблеми / Ю. А. Омельченко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. –

2001. – № 4. – С. 109–114. **60.** Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / О. Ю. Куріло. – К.: Стилос, 2002. – 264 с. **61.** Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. / Відп. ред С. І. Кот. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – 373 с. **62.** Фрадкін В. З. До історії створення і діяльності етнографічного музею ХІФТ / В. З. Фрадкін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – 1993. – Т. 3. – С. 5–14. **63.** Лапина М. С. А. А. Потєбня – заведуючий Музеєм изящних искусств Харьковского университета / М. С. Лапина // Проблеми історії і археології України: збір. матер. міжн. наук. конф. до 100-річчя ХІІ Археол. з'їзду в м. Харкові. – Харків: Східно-рег. центр гум.- осв. ініц., 2003. – С. 159–162. **64.** Павлова О. Г. До питання вивчення історії мистецтв у Харківському університеті (з початку до середини ХІХ ст.) / О. Г. Павлова // Вісник Харківського університету. – 1997. – № 396. – Історія. – Вип. 29. – С. 54–61. **65.** Гапієнко А. А. Забутий музейний заклад старого Чернігова / А. А. Гапієнко // Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 83–87. **66.** Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського / С. Половникова // Родовід. – 1996. – № 2. – С. 34–38. **67.** Нестуля С. І. Співпраця корифеїв музейництва М. Біляшівського та К. Мощенка по влаштуванню музею Полтавського губернського земства / С. І. Нестуля // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – № 1–2. – С. 96–100. **68.** Федорова Л. Перший музей Києва / Л. Федорова // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 83–85. **69.** Гарбуз Б. Музей нумізматики / Б. Гарбуз // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 88–92. **70.** Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві / С. Заремба // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 82–89. **71.** Ковтанюк Н. Скарбниця історичної пам'яті України / Н. Ковтанюк, Г. Шовкопляс // Київська старовина. – 1999. – № 3–4. – С. 63–80. **72.** Рязанова Т. До сторіччя Київського музею старожитностей та мистецтв / Т. Рязанова // Вісник УТОПІК. – 1999. – № 2. – С. 44–55. **73.** Федорова Л. З історії музеїв Києва ХІХ – початку ХХ ст. / Л. Федорова // Краєзнавство. — 2011. — № 1. — С. 115-128. **74.** Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – К.: 2005. – Ч.2. – 346 с.

Bibliography (transliterated): 1. *Shul'gyn V.* Ystoryja unyversyteta sv. Vladymyra. – SPb, 1860. – 230 p. 2. *Pavlov Y. V.* Muzej yzjashhnyh yskusstv. Ystoryko–statystycheskye zapysky ob uchenyh y uchebno–vspomogatel'nyh uchrezhdenyjah ymperatorskogo unyversyteta sv. Vladymyra / pod red. V. S. Ykonnykova. – Kyiv, 1884. – p. 77–78. 3. *Antonovych V. B.* Muzej drevnostej. Ystoryko–statystycheskye zapysky ob uchenyh y uchebno–vspomogatel'nyh uchrezhdenyjah ymperatorskogo unyversyteta sv. Vladymyra / pod red. V. S. Ykonnykova. – Kyiv, 1884. – p. 60–76. 4. *Antonovych V. B.* Numyzymatycheskyj kabynet. Ystoryko–statystycheskye zapysky ob uchenyh y uchebno–vspomogatel'nyh uchrezhdenyjah ymperatorskogo unyversyteta sv. Vladymyra / pod red. V. S. Ykonnykova. – Kyiv, 1884. – p. 49–59. 5. *Ykonnykov V. S.* Opyt russkoj ystoryografyy: T. 1. – Kn. 2. – Kyiv, 1892. – p. 883–1539. 6. *Sementovskij N.* Kyev, ego svjatyny, drevnosty y svedenija, neobhodymye dlja ego pochy Tatelej y puteshestvennykov. – Kyiv, 1900. – 308 p. 7. *Bolsunvoskij K. V. B. Antonovych kak numyzzmat.* Ystorycheskyj ocherk. – SPb., 1912. – 31 p. 8. *Petrov N.* Zapyska o sostojanyj Cerkovno–arheologicheskogo muzeja y Obshhestva pry Kyevskej duh. Akademyy za pervoe desjatiletje yh sushhestvovanyja (1872–1882 g.). Trudy Kyevskej duhovnoj akademyy. – 1882. – No 12. – p. 441–448. 9. *Lazarevskij A.* K ystoryi budushhego Kyevsckogo muzeja. Kyevsckaja staryna. – 1893. – T. 60. – p. 169–171. 10. *Beljashevskij N.* K voprosu o programme Kyevsckogo muzeja drevnostej y yskusstv. Arheologicheskaja letopys' Juzhnoj Rossyy. – 1900. – T. 2. – p. 31–38. 11. *Bagalej D. Y.* Ystoryja goroda Kharkova za 250 let ego sushhestvovanyja (1655–1905): V 2 t.: T. 2. – Kharkov, 1993. – 982 p. 12. *Buzeskul V.* Ystoryja Har'kovskogo unyversyteta pry dejstvyy ustava 1884 goda (s 1884 do 1905 goda). – Kharkov, 1905. – 89 p. 13. *Fomyn P.* Cerkovnye drevnosty Har'kovskogo kraja (ystoryko–arheologicheskij ocherk): Vyp. 1. – Kharkov, 1916. – 181 p. 14. *Redyn E. K.* Muzej yzjashhnyh yskusstv y drevnostej Har'kovskogo unyversyteta (1805–1905). Zapysky Har'kovskogo unyversyteta. – 1904. – Kn. 3. – p. 43–106. 15. *Danylevych V. E.* Muzej yzjashhnyh yskusstv y drevnostej pry Har'kovskom unyversytete (1805–1905). Uchebnye obshhestva y uchebno–vspomogatel'nye uchrezhdenija Har'kovskogo unyversyteta (1805–1905) / pod red. D. Y. Bagaleja. – Kharkov, 1911. – p. 52–68. 16. *Shercl' R.* Numyzymatycheskyj kabynet. Uchebnye obshhestva y uchebno–vspomogatel'nye uchrezhdenija Har'kovskogo unyversyteta (1805–1905) / pod red. D. Y. Bagaleja, Y. P. Osypova. – Kharkov, 1911. – p. 70–75. 17. *Bagalej D. Y.* O blyzhajshyh zadachah, nuzhdah y potrebnyjah Har'kovskogo gorodskogo muzeja. Sbornyk Har'kovskogo ystoryko–fylologicheskogo obshhestva. – T. 20. – 1911. – p. 518–529. 18. *Ocherk ystoryi goroda Chernygova (907–1907).* – Chernygov, 1908. – 72 p. 19. *Grinchenko B. D.* Muzej Vasylja Tarnovskogo. Literaturno–naukovyj visnyk. – 1900. – T. 10. – Kn. V. – p. 108–125. 20. *Umanec S.* Ukraynskyj muzej V. V. Tarnovskogo v Chernygove / S. Umanec // Ystorycheskyj vestnyk. – 1910. – No 9. – p. 614–624. 21. *Mogyljanskij N. M.* Muzej ukraynskyh drevnostej V. V. Tarnovskogo Chernygovskogo gubernskogo zemstva. Zhyvaja staryna. – 1914. – T. 23. – Vyp. II–IV. – p. 395–408. 22. *Olehovskij M. A.* Estestvenno–ystorycheskyj muzej Poltavskogo gubernskogo zemstva. – Poltava, 1899. – 90 p. 23. *Putevodytel' po muzeju Poltavskogo gubernskogo zemstva.* Ob'jasnenye kollekcyy geologicheskogo otdela y ystorycheskyj ocherk muzeja / sost. N. F. Nykolaev. – Poltava, 1915. – 42 p. 24. *Ukrai'ns'kyj muzej:* zbirnyk pershyj / za red. P. Kurinnogo, F. Ernsta, D. Shherbakivs'kogo. – Kyiv: B. v, 1929. – 310 p. 25. *Malyckij G. L.* Muzejnoe stroitel'stvo v Rossyy k momentu Oktjabr'skoj revoljucyy. Nauchnyj rabotnyk. – 1926. – No 2. – p. 43–57. 26. *Zaklyns'kyj R.* Z istorii' Vseukrai'ns'kogo muzeju im. T. Shevchenka. Zhyttja i revoljucija. – 1928. – No 3. – p. 173–178. 27. *Danylevych V.* Prof. V. B. Antonovych ta Arheologichnyj muzej I. N. O. Syn Ukrai'ny: Volodymyr Bonifatijovych Antonovych: u 3 t.: T. 2. – Kyiv: Zapovit, 1997. – p. 379–390. 28. *Dan'kovs'ka R. S.* Istorija Etnografichnogo viddilu im. Potebni ta knygozbirni Muzeju Slobids'koi' Ukrai'ny. Muzej Slobids'koi' Ukrai'ny. – Bjuletyn'. – Ch. 1. – Kharkiv, 1925. – p. 16–18. 29. *Ryzenko J.* Poltavsk'kyj derzhavnyj muzej. Istorychnyj ogljad. Zbirnyk, prysvjachenyj 35–richchju muzeju / pid red. V. Benderovskogo, J. Ryzhenka, M. Gavrylenka. – Poltava: Poltavsk'kyj derzhavnyj muzej im. V. G. Korolenka, Poltava–poligraf, 1927. – p. 1–15. 30. *Fedorenko P.* Narisy z istorii' vyvchennja Chernigivshhyny. Zapysky Chernigivs'kogo naukovogo tovarystva: T. 1.: Praci istorychno–krajeznavchoi' sekcii'. – Chernigiv: Derzhdrukarnja, 1931. – p. 5–38. 31. *Bondar M. M.* Narisy muzejnoi' spravy. – Kyiv: Vyd. Kyi'vs'kogo unyversytetu, 1959. – 191 p. 32. *Mezenceva G. G.* Muzej Ukrainy. – Kyiv: Yzd. Kyev. unyv., 1959. –

180 p. **33.** *Mezenceva G. G.* Muzejeznavstvo (na materialah muzei'v Ukraïns'koi' RSR): kurs lekcij. – Kyiv: Vyshha shkola, 1980. – 120 p. **34.** *Istorija Kyi'vs'kogo universytetu (1834–1959).* – Kyiv: Vyd. Kyi'vs'k. univ., 1959. – 629 p. **35.** *Har'kovskij gosudarstvennyj unyversytet ym. A. M. Gor'kogo za 150 let sushhestvovanyja.* – Kharkov HGU, 1955. – 386 p. **36.** *Istorija mist i sil URSSR: Poltav's'ka oblast'.* – Kyiv: Golovna redakcija URE AN URSSR, 1967. – 1026 p. **37.** *Ravykovych D. A.* Mestnye hudozhestvennye muzey II polovyny HIIH – nachala HH v. Trudy Nauchno–ysslodovatel'skogo ynstytuta muzevedenyja. – Vyp. 7. – Moscow: B. y., 1962. – p. 63–117. **38.** *Ravykovych D. A.* Muzey mestnogo kraja vo vtoroj polovyne HIIH – nachale HH veka (1861–1917 gg.). Ocherky ystoryy muzejnogo dela v Rossyy. – Vyp. 2. – Moscow: Sovetskaja Rossyja, 1960. – p. 145–223. **39.** *Razgon A. M.* Arheologicheskye muzey v Rossyy (1861–1917 gg.). Ocherky ystoryy muzejnogo dela v Rossyy. – Vyp. 3. – Moscow: Sovetskaja Rossyja, 1961. – p. 190–230. **40.** *Razgon A. M.* Ystorycheskye muzey v Rossyy (s nachala XVIII veka do 1861 g.). Ocherky ystoryy muzejnogo dela v SSSR. – Vyp. V. – Moscow: B. y., 1963. – p. 189–275. **41.** *Razgon A. M.* Etnograficheskye muzey v Rossyy // Ocherky ystoryy muzejnogo dela v Rossyy. – Vyp. 3. – Moscow: Sovetskaja Rossyja, 1961. – p. 230–268. **42.** *Skrypnyk G. A.* Etnografichni muzei' Ukraïny. Stanovlennja i rozvytok. – Kyiv: Nauk. dumka, 1989. – 304 p. **43.** *Omel'chenko J. A.* Muzejna polityka: istorychnyj dosvid ta suchasni problemy. Visnyk Derzhavnoi' akademii' kerivnyh kadriv kul'tury i mystectv. – 2001. – No 4. – p. 109–114. **44.** *Danylenko V. J.* Byl v Har'kove muzej. Tehnycheskaja estetyka. – 1988. – No 3. – p. 23. **45.** *Kuras G. M.* Muzej Chernygovskoj arhyvnoj komysy. Tezysy Chernygovskoj oblastnoj nauchno–metodycheskoj konferencyy, posvjashhennoj 90-letyju Chernygovskogo ystorycheskogo muzeja. – Chernygov: B. y., 1986. – p. 23–25. **46.** *Malynevs'kaja V. M.* Mestnaja pressa konca HIIH – nachala HH vv., kak ystochnyk po ystoryy muzejnogo dela na Chernygovshhyne. Tezysy Chernygovskoj oblastnoj nauchno–metodycheskoj konferencyy, posvjashhennoj 90-letyju Chernygovskogo ystorycheskogo muzeja. – Chernygov: B. y., 1986. – p. 25–26. **47.** *Malovidomi storinky biografii' pam'jatkoohoroncja. O. O. Nestulja / Poltav's'kyj krajeznavchij: storinky istorii' ta kolekcii': zbirnyk naukovyh prac' / redkol. G. P. Bilous.* – Poltava: B. v., 1991. – p. 57–70. **48.** *Istorija mista Harkova HH stolittja / O. N. Jarmysh, S. I. Posohov, A. I. Epshtejn.* – Kharkiv: Folio, 2004. – 686 p. **49.** *Harkiv's'kyj nacional'nyj universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv / V. S. Bakirov, V. M. Duhopel'nykov, B. P. Zajcev.* – Kharkiv: Folio, 2004. – 750 p. **50.** *Kyi'vs'kyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. Storinky istorii' i s'ogodennja.* – Kyiv: VPC «Kyi'vs'kyj universytet», 1994. – 286 p. **51.** *Istorychnyj fakul'tet Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule j s'ogodennja / pid red. prof. G. D. Kaz'myrchuka.* – Kyiv: Prajm–M, 2005. – 356 p. **52.** *Poltava. Istorychnyj narys.* – Poltava: Poltav's'kyj literator, 2001. – 280 p. **53.** *Vydatni doslidnyky ukrai'ns'koi' arheologii': teksty lekcij. / ukklad. V. A. Rudyj.* – L'viv: Vydavn. centr. LNU im. Ivana Franka, 2005. – 156 p. **54.** *Zaremba S.* Ukraïns'ke pam'jatkoznavstvo: istorija, teorija, suchasnist'. – Kyiv: Logos, 1995. – 448 p. **55.** *Nestulja O.* Bilja vytkiv derzhavnoi' systemy ohorony pam'jatok kul'tury v Ukraïni. – Kyiv: B. v., 1994. – 240 p. **56.** *Man'kov's'ka R. V.* Muzejnyctvo v Ukraïni. – Kyiv: B. v., 1997. – 140 p. **57.** *Donik O. M.* Blagodijnist' v Ukraïni (HIIH – pochatok HH st.). Ukraïns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2005. – No 4. – p. 159–177. **58.** *Piskova J. M.* Muzejna sprava v Ukraïni: istorija, tradycii', problemy suchasnogo rozvytku. Istorija Ukraïny: malovidomi imena, podii', fakty : zbirnyk statej. – Kyiv: Ridnyj kraj, 2001. – Vyp. 17. – p. 3–9. **59.** *Omel'chenko J. A.* Muzejna polityka: istorychnyj dosvid ta suchasni problemy. Visnyk Derzhavnoi' akademii' kerivnyh kadriv kul'tury i mystectv. – 2001. – No 4. – p. 109–114. **60.** *Kurilo O. J.* Narysy rozvytku arheologii' u muzejah Ukraïny: istorija, doslidnyky, mecenaty. – Kyiv: Stylos, 2002. – 264 p. **61.** *Fedorova L. D.* Z istorii' pam'jatkoohoronnoi' ta muzejnoi' spravy u Naddniprozans'kij Ukraïni. 1870–1910-i rr. NAN Ukraïny. Instytut istorii' Ukraïny. – Kyiv: Instytut istorii' Ukraïny, 2013. – 373 p. **62.** *Fradkin V. Z.* Do istorii' stvorennja i dijalnosti etnografichnogo muzeju HIFT. Zbirnyk Harkiv's'kogo istoryko–filologichnogo tovarystva: Nova serija. – 1993. – T. 3. – p. 5–14. **63.** *Lapyna M. S. A. A.* Potebnja – zavedujushhyj Muzeem yzjashhnyh yskusstv Har'kovskogo unyversyteta. Problemy istorii' i arheologii' Ukraïny : zbir. mater. mizhn. nauk. konf. do 100-rih'jaja HII Arheol. z'i'zdu v m. Harkovi. – Kharkiv: Shidno–reg. centr gum.– osv. inic., 2003. – p. 159–162. **64.** *Pavlova O. G.* Do pytannja vyvchennja istorii' mystectv u

Harkivs'komu universyteti (z pochatku do seredyny HIIH st.). Visnyk Harkivs'kogo universytetu. – 1997. – No 396. – Istorija. – Vyp. 29. – p. 54–61. **65.** *Gapijenko A. A.* Zabutyj muzejnyj zaklad starogo Chernigova. Skarbnycja ukrai'ns'koi' kul'tury: Materialy jувilejnoi' naukovoï konferencii', prysvjachenoï 100-riчchju Chernigivs'kogo istorychnogo muzeju im. V. V. Tarnovs'kogo. – Chernigiv: Siverjans'ka dumka, 1996. – p. 83–87. **66.** *Polovnykova S.* Muzej ukrai'ns'kyh starozhytnostej im. V. V. Tarnovs'kogo. Rodovid. – 1996. – No 2. – p. 34–38. **67.** *Nestulja S. I.* Spivpracja koryfei'v muzejnyctva M. Biljashivs'kogo ta K. Moshhenka po vlashtuvannju muzeju Poltav'skogo guberns'kogo zemstva. Arheologichnyj litopys Livoberezhnoi' Ukraïny. – 2000. – No 1–2. – p. 96–100. **68.** *Fedorova L.* Pershyj muzej Kyjeva. Kyi'vs'ka starovyna. – 1992. – No 3. – p. 83–85. **69.** *Garbuz B.* Muzej numizmatyky. Kyi'vs'ka starovyna. – 1993. – No 3. – p. 88–92. **70.** *Zaremba S.* Cerkovno-istorychne ta arheologichne tovarystvo v Kyjevi. Kyi'vs'ka starovyna. – 1995. – No 1. – p. 82–89. **71.** *Kovtanjuk N.* Skarbnycja istorychnoi' pam'jati Ukraïny. Kyi'vs'ka starovyna. – 1999. – No 3–4. – p. 63–80. **72.** *Rjzanova T.* Do storichchja Kyi'vs'kogo muzeju starozhytnostej ta mystectv. Visnyk UTOPIK. – 1999. – No 2. – p. 44–55. **73.** *Fedorova L.* Z istorii' muzei'v Kyjeva HIIH – pochatku HH st. Krajeznavstvo. — 2011. — No 1. — p. 115-128. **74.** *Vydatni dijachi nauky i kul'tury Kyjeva v istoryko-krajeznavchomu rusi Ukraïny.* Biografichnyj dovidnyk. – Kyiv, 2005. – Ch.2. – 346 p.

Надійшла (received) 15.11.2014

УДК 069.01:930.1 (477 - 25)

Історіографія історії музейної справи Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст. / І. В. Дворкін // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. – № 54 (1096) . – С. 29-45. Бібліогр.: 74 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті проаналізована історіографія історії музейної справи Наддніпрянської України у ХІХ – на початку ХХ ст. (проаналізовано роботи, що висвітлюють історію музеїв провідних музейних центрів тогочасних українських губерній – Києва, Харкова, Полтави та Чернігова). За хронологічним принципом виділено основні етапи дослідження музейництва Наддніпрянщини, що мали свої особливості, проаналізовані як загальні роботи з історії міст, вищих навчальних закладів,

органів місцевого самоврядування, так і спеціальні розвідки. Стаття може бути корисною дослідникам української культури, науки та музейництва імперського періоду.

Ключові слова: історія музейної справи, Наддніпрянська Україна, позитивізм, радянська історіографія, сучасна українська історіографія.

УДК 069.01:930.1 (477 - 25)

Историография истории музейного дела Надднепрянской Украины XIX – начала XX ст. / И. В. Дворкин // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. – № 25 . – С. 29-45. Бібліогр.: 74 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье проанализирована историография истории музейного дела Надднепрянской Украины в XIX - начале XX в. (проанализированы работы, освещающие историю музеев ведущих музейных центров украинских губерний - Киева, Харькова, Полтавы и Чернигова). По хронологическому принципу выделены основные этапы исследования музейного дела Надднепрщины, имевших свои особенности, проанализированы как общие работы по истории городов, высших учебных заведений, органов местного самоуправления, так и специальные исследования. Статья может быть полезной исследователям украинской культуры, науки и музейного дела имперского периода.

Ключевые слова: история музейного дела, Надднепрянская Украина, позитивизм, советская историография, современная украинская историография.

The Historiography of the history of museum affairs on Naddniprians'ka Ukraine during XIX –early XX century / I. V. Dvorkin // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 29-45. – Bibliogr.: 74. – ISSN 2079-0023.

The article analyzes the historiography of the history of museum affairs on Naddniprians'ka Ukraine during XIX - early XX century. Were analyzed the works covering the history of Ukrainian provinces leading museums in Kyiv, Kharkiv, Poltava and Chernihiv. The key stages of the study of museums in Ukraine were identified. General works on the history of cities, universities, local governments, and special museum studies were explored. The article can be useful to researchers of Ukrainian culture, science and museum affairs of Imperial period.

Keywords: history of museum affairs, Naddniprians'ka Ukraine, positivism, Soviet historiography, the modern Ukrainian historiography.

УДК 94 (477) «19/20»

І. В. ЄРЕМСЬВА, аспірантка, НТУ «ХПІ»

**«У МЕНЕ ВІДБРАНЕ... ІМ'Я ЧЕСНОЇ ЖІНКИ ТА ДРУЖИНИ»: АНАЛІЗ
КЛОПОТАННЯ ОПЕРНОЇ СПІВАЧКИ СТЕФАНІЇ СЛОДЕЦЬКОЇ
ВІДНОСНО ЇЇ РОЗЛУЧЕННЯ**

У статті аналізується клопотання оперної співачки Стефанії Клементіївни Слодецької до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора відносно перегляду справи її розлучення. Знайдене в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, воно розкриває різні аспекти повсякденного життя акторів, зокрема, відносини із впливовими прихильниками, умови праці та матеріальне становище. Документ відобразив найбільш значимі для С. Слодецької у критичній ситуації аспекти життя, що дало змогу дослідити систему цінностей жінки-актриси того часу. Крім того, виявлені місце та роль розлучення в акторському середовищі, ключові правові та соціальні проблеми актрис, пов'язані із вступом до шлюбу та з його розторгненням. Окрему увагу приділено специфіці шлюбного законодавства Російської імперії.

Ключові слова: актриса, розлучення, шлюбно-сімейні відносини, шлюбне законодавство, вид на проживання.

Вступ. Вітчизняна історична наука довгий час фокусувалася на дослідженні масштабних політичних, соціальних і культурних подій та явищ, оминаючи увагою «маленьку людину» (джерела формування її світогляду, особливості побуту, сімейні традиції тощо). Однак саме дослідження приватного аспекту життя так званих «безіменних свідків історії» розкриває основні тенденції розвитку суспільства на різних етапах його існування. Відтак, набувають виключної цінності архівні документи особового походження. Віддзеркалюючи певні риси повсякденного життя автора, його соціальне обличчя, інтерпретацію реальності, а також приватні випадки роботи законодавства, вони є вкрай важливими для вивчення повсякденності акторів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз означених аспектів становить **мету** даної роботи, в основу якої покладене клопотання оперної співачки Стефанії Слодецької, виявлене в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, і вперше введене до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1895 р. артистка Стефанія Клементіївна Слодецька (по чоловікові – Куренкова) звернулася до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора із проханням втрутитися у справу її розлучення.

Проведення справи розпочалося 7 липня 1895 р. і закінчилося 23 вересня того ж року, тобто тривало близько 2,5 місяців. Її загальний обсяг склали 10 документів, серед яких – особисте клопотання актриси; її розписка про отримання документів із різних відомств (об'яви із канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, докладної записки, копії постанови Святішого Синоду, свідоцтва Московського губернського правління); листування по справі між канцелярією Санкт-Петербурзького міського голови, приставами різних поліцейських дільниць столиці та міським адресним столом [1]. Офіційне листування склало більшу частину справи і стосувалося безлічі дрібних бюрократичних нюансів. Але з-поміж документів особливо вирізнялося особисте клопотання С. Слодецької до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, яке і дало початок справі [1, арк. 1-2].

Написане жінкою власноруч, воно, на відміну від сухих ділових паперів, не було позбавлене емоцій і, вмістившись на 2 аркушах, змальовувало майже все життя співачки (стиль документу збережений – Авт.):

Ваше Высокопревосходительство!

Вы были так милостивы ко мне, выслушали мое дело и даже великодушно помогли мне. Вы и супруга Ваша настоящие человеколюбивые люди, Вас благословляют многие, в том числе и я которой Вы оказали помощь вовремя. Мне было стыдно брать милостыню, когда еще можно зарабатывать себе кусок хлеба талантом своим, но я сбита с дороги возмутительным поступком мужа моего и даже не имею надлежащего вида на жительство, не знаю где хлопотать и не имею ни средств, ни времени на это. У меня отняты все средства мною приобретенные многими годами и имя честной женщины и жены; меня развели заочно незаконно, оскорбив клеветой; так как муж мой адвокат, то никакими силами не могу восстановить мои права и отнять крохи свои без протекции добрых людей как Вы. Помогите во имя Бога и правды в этом деле; необходимо пересмотреть мое дело секретно через Министра Внутренних Дел, через жандармское правление, так как через министра юстиции невозможно, ибо он косвенным образом участник в этом деле. Позвольте надеяться, что Вы по Вашей доброте и гуманности не откажете мне в Вашем участии в этом деле. При сем прилагаю бумаги, копии с которых видно всю ложь и незаконность поступка мужа моего, докторов и пр. Дегинирацией никоим образом я не могла быть больна; 1.) Родители мои были совершенно здоровы, ни страдали ни припадками, ни пьянством, что могло вызвать дегенерацию детей их. 2.) Я с детства пробивала себе добычу сама лично, собственными трудами дала себе скудное образование; затем служила и собственными трудами приобретала средства на жизнь, чем подтверждаются условия с разными антрепренерами как до брака так и после брака, следовательно хронической больной я быть не могла, значит всю эту ложь нельзя оставить безнаказанной. Подчеркнутые мной места во бумагах приложенных присем, доказывают мною сказанное. Упомянутые в расписках мужа векселя находятся до сих пор в Сенате и по ним я не получила ни гроша. Долги упоминаемые в этой же расписке, доказывают ясно незаконную сделку с родными. Странно только и не понятно для меня то, каким образом Мировой судья мог выдать исполнительный лист на 2440 р. Тогда как по закону не полагается на такую сумму. Всё доказывает несправедливость мужа со мною.

1895 года июня

Жительство имею
по Николаевской
улице дом №16, квартиры 32

Имею честь
быть глубоко
уважаемая
артистка
русской оперы

Підпис дозволяє припустити, що адресантка була або досить відома, або надто заспесивилася, бо не соромилася називатися саму себе «глибоко шановною» і наполягати на своєму «таланті». Спливав і факт роботи артистки в трупі російської опери – музичного театру, репертуар якого складався переважно з творів російських композиторів, а лібрето європейських опер перекладалися російською. Подібні трупи з другої половини ХІХ ст. з'явилися у багатьох містах, в тому числі, у Києві. Втім у розпорядженні управляючого канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, яке у справі С. Слодецької було підшите одразу після її клопотання, чітко вказувалося, що актриса перебувала в Петербурзі [1, арк. 3]. Такі театральні центри як Харків, Київ, Одеса являлися кузницею талантів для столичних сцен, отже, цілком ймовірно, що до поїздки в Петербург артистка працювала в Україні.

Зачин клопотання ряснів улесливими епітетами на адресу діючого генерал-губернатора Олексія Павловича Ігнат'єва та його дружини Софії Сергіївни (уродженої княжни Мещерської), відомої своєю благочинною діяльністю. Актриса знала про чуйний характер княгині, оскільки вже не вперше зверталася до них обох і отримувала матеріальну допомогу. Показово, що С. Слодецька апелювала не лише до генерал-губернатора, а й до його дружини, застосувавши на свою користь благодійну діяльність останньої та попередивши можливі плітки про нібито інтимну природу надмірної участі генерал-губернатора в житті рядової співачки.

За численними згадками самих акторів, покровительство впливових осіб над артистами було розповсюдженим і дуже принизливим явищем. У провінції роль меценатів зазвичай виконували купці та сановники. Саме ця «благородна публіка» призвичаювала акторів до алкоголю, посилаючи своїм улюбленицям в антрактах великі таці з міцними напоями та закусками, щоб грали «гарячіше» [2, с. 64]. Окрім квітів, заможні поціновувачі мистецтва дарували актрисам дорогі подарунки, розраховуючи на компенсацію матеріальних затрат фізичними задоволеннями. Впливові патрони нерідко брали на себе і утримання театральних красунь, підриваючи їх жіночу репутацію [3, арк. 70]. Актори, у свою чергу, намагалися використати прихильність впливових осіб для підвищення професійного та соціального статусів. [2, с. 65; 4, с. 45,]. Вочевидь, С. Слодецька не лише мала у колі своїх прихильників представників вищої місцевої адміністрації, а й вдало використовувала їх, не цураючись в часи життєвих негараздів ані матеріальної підтримки, ані впливової протекції.

За цих обставин, відкритим залишається питання про те, як С. Слодецькій вдалося завести дружбу із родиною генерал-губернатора. Посадовим особам для контролю за діяльністю розважальних закладів (театрів, цирків) обов'язково виділялися в них безкоштовні глядацькі місця. Трупа російської опери розташовувалась у київському міському театрі, де генерал-губернатору належала ціла ложа [14, арк. 10]. Відтак, голова краю часто бував у театрі і, безсумнівно, брав з собою родину. Але за таких

обставин, між сім'єю генерал-губернатора та артисткою навряд чи могли скластися настільки довірливі відносини, щоб не соромлячись особисто звертатися за грошима та протекцією. Більш близьке знайомство С. Слодецької та родини О. Ігнат'єва могло відбутися безпосередньо у нього вдома: заможні особи нерідко запрошували найбільш популярних артистів для розваг своїх гостей. Отже, можливо С. Слодецька й не перебільшувала, впевнено говорячи про свій великий талант.

Сутність проблеми, з якою зіткнулася С. Слодецька, викладена в перших рядках документа: чоловік обманним способом розлучився з нею, позбавивши виду на проживання та коштів, а також спаплюжив репутацію дружини. Буквально декілька слів з клопотання охарактеризували всю ситуацію співачки: в ті роки факт розлучення для жінки ставав тяжким ударом по її соціальному та правовому статусах. Найстрашнішим наслідком розлучення часто ставала втрата так званого виду на проживання. У статті 1 «Устава о паспортах и беглых» зазначалося: «ніхто не може відлучатися з місця свого проживання без узаконеного виду або паспорту» [6, с. 3]. Отже, слово «вид» в юридичній мові того часу було синонімом слова «паспорт». Такий документ видавався чоловікам по досягненні повноліття (в 21 рік) або раніше, за умови взяття шлюбу [6, с. 21]. Жінки ж, зазвичай, паспорту не мали і включалися до «виду» своїх батьків, а після одруження – чоловіків. Окремий «вид» видавався представницям слабкої статі лише після отримання дозволу від означених осіб. Людину, яка покинула постійне місце проживання без посвідчення особи визнавали бродягою і карали виправним арештом строком на 4 роки з подальшою висилкою до Сибіру або віддалених губерній [15, с. 475]. Отже, абсолютно зрозуміло, чому відсутність законного «виду» турбувала С. Слодецьку над усе. Не даремно у зверненні вона спочатку засмучувалася через відсутність виду на проживання, а вже потім нарікала на втрату коштів, статусу та репутації.

Значення «виду» для актрис стає ще більш зрозумілим після ознайомлення зі спогадами іншої акторки – Надії Тираспольської [5, с. 30]. Вона писала, що одна з її колег залишила сім'ю заради сцени. Ображений чоловік помстився, позбавивши колишню дружину виду на проживання. Оскільки без цього документу в Російській імперії могли проживати лише власниці «жовтого квитка» (тобто особи, які займалися проституцією), бідолашна артистка була змушена придбати його для себе. Відтоді дирекції театрів категорично відмовлялися підписувати контракт із актрисою з офіційним статусом повії (тим паче, що останніх категорично заборонялося наймати на роботу).

Бідкалася С. Слодецька і щодо втрати власних коштів, зароблених багаторічною працею. У кінці клопотання вона вказувала, що суддя зобов'язав її до виплати по виконавчому листу 2440 руб. [1, арк. 2]. Саме цю суму співачка іменувала «крохами». Але чи були ці гроші дійсно останніми, чи жінка навмисно лукавила, сказати важко. Хоча певний дисонанс у її словах явно відчувається. Сума, насправді, була значною і складала майже трирічну заробітну плату, наприклад, молодшого військового офіцерського складу (місячне жалування офіцерів з урахуванням додаткових грошей на утримання складало 55 руб. у підпоручика; 60 руб. у поручика; 65 руб. у штабс-капітана) [8]. Однак чи могла артистка мати такі

заощадження лише займаючись безпосередньою професійною діяльністю? Враховуючи той факт, що актори мали можливість додаткового заробітку на приватних заходах заможних осіб, не виключено, що вказані кошти С. Слодецька заробила самостійно.

Особливо цікавим є опис причин і ходу розлучення. Згідно законодавства Російської імперії, шлюб розривався лише з дозволу Святішого Синоду. Його припинення здійснювалося формальним духовним судом у 4-х випадках: доведеної подружньої зради; нездатності до подружнього життя; в разі, коли один із подружжя за вироком суду позбавлявся всіх прав свого стану або карався засланням; у випадку безвісної відсутності чоловіка чи дружини строком більше 5-ти років [9, с. 192]. Розірвати шлюб, через жорсткість законодавства, було вкрай складно. За даними загального перепису населення 1897 р., в Російській імперії на 1000 чоловіків припадав лише 1 розлучений, а на 1000 жінок – 2 [10].

Жодної з офіційно визнаних причин для розлучення у чоловіка С. Слодецької не було. Але, існувало настільки велике бажання розлучитися, що причину довелося буквально «вгадувати». Що ж могло довести адвоката до відчайдушного і, відверто кажучи, вкрай нечистоплотного вчинку? Примітно, що у переліку «втрат» С. Слодецької не згадувалися діти, хоча при розлученні питання про розподіл дітей виникало неминуче і не могло залишити байдужою жодну матір. Це дає підстави припускати, що нащадків подружжя Куренкових не мало. Подібна обставина хоч і не являлась юридичною підставою для розірвання шлюбу, однак, могла спровокувати бажання чоловіка розлучитися з бездітною жінкою. З іншого боку, очевидним є високий соціальний статус чоловіка С. Слодецької – кандидата прав із знайомствами у самому міністерстві юстиції (у клопотанні співачка вказує, що непрямим учасником судової справи був сам міністр, який виступив на боці її чоловіка). Захоплення актрисами в його середовищі було буденною справою. Але коли роман в такій парі переростав у шлюбні відносини, жінка зазвичай йшла зі сцени, адже мати за дружину актрису вважалось непристойним [16, с. 169]. Відтак з-поміж особистих причин розлучення у чоловіка С. Слодецької могло бути і її бажання повернутися на сцену. Окрім того, можна припустити, що адвокат став елементарно перейматися низьким походженням С. Слодецької, соромився її, бажав позбавитися непрестижної за статусом дружини.

У якості приводу для розторгнення шлюбу чоловік співачки обрав медичний чинник, звинувативши дружину у дегенерації. Яку саме дегенерацію – фізичну чи психічну – використав кандидат прав для ініціації розлучення визначити складно, адже лікарський висновок у справі відсутній, а сама С. Слодецька в тексті клопотання не вказувала спеціалізацію «ескулапів», які вчинили «наклеп» відносно стану її здоров'я. Проте вона писала, що «служила і власною працею здобувала кошти на життя, чим підтверджуються умови з різними антрепренерами як до шлюбу так і після ..., отже хронічною хворою ... бути не могла». Приватні підприємці – антрепренери – навряд чи ризикували б своїми коштами, рекрутуючи психічно хвору артистку. До того ж, укладення шлюбу із скудоумними та божевільними заборонялося законом. Якщо подібний союз все-таки траплявся, його

швидко визнавали нелегітимним без необхідності розлучення [11]. Відтак, наявність у актриси психічних відхилень була мало ймовірною.

Мотивом до розторгнення шлюбу С. Слодецької могла слугувати і нібито її неспроможність до виконання подружнього обов'язку, під якою розуміли фізичну нездатність до статевих стосунків. При цьому нездатність мати дітей чи венерична хвороба не розглядалися законодавством як привід до розірвання шлюбу. Оскільки вступати в інтимні стосунки до вінчання заборонялося, факт фізичної нездатності до подружнього життя викривався тільки після шлюбної церемонії. Подати на розлучення в такому випадку можна було не раніше, ніж за 3 роки після одруження. При такій нагоді до суду надавалася довідка з лікарського відділення губернського правління, яка підтверджувала відповідний стан здоров'я чоловіка чи дружини. Цю «цидулку» обов'язково закріплювали відгуком медичної ради міністерства внутрішніх справ [12, с. 396].

Наведені співачкою аргументи щодо постійного співробітництва з антрепренерами, доводять відсутність у неї серйозних недугів, адже контракти містили жорсткі вимоги не тільки до зовнішнього вигляду та професійної компетентності акторів, а й до стану їхнього здоров'я [13, арк. 18]. Коли актор нездужав, його оглядав театральний лікар. Хворий мав вийти на роботу не пізніше, ніж за 5 днів, в іншому випадку його звільняли. Залишається незрозумілим, чому актриса доводила своє «жадане здоров'я» театральними контрактами, а не лікарським висновком, який би прямо підтвердив її заяви.

Досить дивною була і сама процедура розлучення актриси. У клопотанні вона заявляла, що підтримка міністра юстиції, допомогла їй чоловікові розлучитися «заочно». Слід відмітити, що за законом розірвання шлюбу при наявності лише одного з подружжя ставало можливим виключно у разі невідомого місцезнаходження чоловіка чи дружини [9, с. 192]. Отже, розлучення С. Слодецької відбувалося зі значними порушеннями: недотриманням формальних правил процедури і, скоріш за все, з залученням підроблених документів, зокрема, лікарських висновків.

Наведені факти порушень громадянського законодавства ставлять ще одне питання: чому стало можливим використання фальшованих довідок та високопоставлених знайомств для вирішення адвокатом питання про розлучення на свою користь? Відповідь знаходиться безпосередньо в суспільстві Російської імперії кінця ХІХ ст., де мали місце такі явища як кумівство та корупція. Їх процвітання було настільки бурхливим, що активну законодавчу боротьбу з ними власноруч здійснювали імператори Олександр II та Олександр III.

З іншого боку, дії чоловіка С. Слодецької вказували ще на одну проблему – відкрите ігнорування державою необхідності реформування норм сімейного права, на якому так наполягали провідні юристи. Залишаючись довгий час незмінним, воно фундувалося на православних церковних догмах. Відсутність світських норм, що відображали б реалії мирського життя, а не відірвані від російської дійсності релігійні правила, позитивно впливала виключно на статистику розлучень, однак,

зовсім не сприяла укріпленню шлюбів. Сім'ї нерідко існували лише *de jure, de facto* ж кожен із подружжя жив своїм життям.

Висновки. Таким чином, проаналізований документ, на прикладі артистки російської опери, вдало відобразив розповсюджені в Російській імперії суспільні проблеми та виклики. Розкривши правові та соціальні труднощі, з якими стикалася у повсякденному житті розлучена жінка, він також проілюстрував їх з точки зору представниці акторської професії. Клопотання Стефанії Слодецької – важливе свідчення часу, яке розкриває суспільні та гендерні особливості розлучення, а також їх роль у житті актрис.

Список літератури: 1. *Центральний державний історичний архів України*, м. Київ (Далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 845, спр. 149, 9 арк. 2. *Гарянов П. А.* Актёры. Театральные записки / П. А. Гарянов. – Челябинск: Челябинское книжное издательство, 1957. – 176 с. 3. *Державний архів Харківської області*, ф. 180, оп. 1, спр. 30, 183 арк. 4. *Нежный И.* Былое перед глазами. Театральные воспоминания / И. Нежный. – М.: ВТО, 1963. – 400 с. 5. *Тираспольская Н. Л.* Из прошлого русской сцены / Н. Л. Тираспольская. – М.: ВТО, 1950. – 167 с. 6. *Устав о паспортах и беглых.* – 1857. – 222 с. 7. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г.* / под ред. Н. С. Таганцева. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1895. – 892 с. 8. *Зайончковский П. А.* Русский офицерский корпус накануне Первой мировой войны [Электронный ресурс] / П. А. Зайончковский // Статьи, публикации и воспоминания. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 24-69. – Режим доступа: <http://www.regiment.ru/Lib/A/8.htm>. – Дата звертання: 17.09.14 г. 9. *Яненко Я. О.* Расторжение брака в Российской империи на рубеже XIX-XX вв. [Электронный ресурс] / Я. О. Яненко // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2013. – №3. – С. 192 – 194. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/rastorzhenie-braka-v-rossiyskoj-imperii-na-rubezhe-xix-xx-vv>. – Дата звертання: 1.10.14 г. 10. *Белякова Е. В.* Церковный брак и развод в России в XIX в. [Электронный ресурс] / Е.В. Белякова. – Режим доступа: http://www.orthedu.ru/ch_hist/zer_brak_i_razvod.htm. – Дата звертання: 30.09.14 г. 11. *Тютрюмов И. М.* Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов [Электронный ресурс] / И. М. Тютрюмов. – СПб., 1910. – Режим доступа: http://civil.consultant.ru/elib/books/33/page_8.html. – Дата звертання: 30.09.14 г. 12. *Шершеневич Г. Ф.* Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) [Электронный ресурс] / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Статут, 2005. – 508 с. – Режим доступа: http://fs1.uclg.ru/books/pdf/1380481349_shershenevich_uchebnik_russkogo_grazdanskogo_pra_va_tom_1.pdf. – Дата звертання: 2.10.14 г. 13. *ЦДІАК України*, ф. 442, оп. 641, спр. 622, 25 арк. 14. *ЦДІАК України*, ф.442, оп. 639, спр. 102, 10 арк. 15. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г.* / Н. С. Таганцев. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1895. – 892 с. 16. *Малютин Я. О.* Актёры моего поколения / Я. О. Малютин. – Л.-М.: Государственное издательство «Искусство», 1959. – 356 с.

Bibliography (transliterated): 1. *Tsentrалniy derzhavniy istorichniy arhiv Ukrayini*, m. Kyiv (Dali – TsDIAK Ukrayini), f. 442, op. 845, spr. 149, 9 ark. 2. *Garyanov P. A.* Aktery. Teatralnye zapiski. – Chelyabinsk: Chelyabinskoe knizhnoe izdatelstvo, 1957. – 176 p. 3. *Derzhavniy arhiv Harkivskoyi oblasti*, f. 180, op. 1, spr. 30, 183 ark. 4. *Nezhnyy I.* Byloe pered glazami. Teatralnye vospominaniya. – Moscow: VTO, 1963. – 400 p. 5. *Tiraspol'skaya N. L.* Iz proshlogo russkoy stseny. – Moscow: VTO, 1950. – 167 p. 6. *Ustav o pasportah i beglyh.* – 1857. – 222 p. 7. *Ulozhenie o nakazanih ugolovnyh i ispravitelnyh 1885 g.* / pod red. N.S. Tagantseva. – SPb.: Tipografiya M. Stasyulevicha, 1895. – 892 p. 8. *Zayonchkovskiy P. A.* Russkiy ofitser'skiy korpus nakanune Pervoy mirovoy voyny [Elektronnyy resurs].

Stati, publikatsii i vospominaniya. – Moscow: ROSSPEN, 1998. – p. 24-69. – Rezhim dostupa: <http://www.regiment.ru/Lib/A/8.htm>. – Data zvertannya: 17.09.14 g. **9.** *Yanenko Y. O.* Rastorzhenie braka v Rossiyskoy imperii na rubezhe HIIH-HH vv. [Elektronnyy resurs]. Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – No 3. – p. 192–194. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/rastorzhenie-braka-v-rossiyskoy-imperii-na-rubezhe-xix-xx-vv>. – Data zvertannya: 1.10.14 g. **10.** *Belyakova E. V.* Tserkovnyy brak i razvod v Rossii v HIIH v. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.orthedu.ru/ch_hist/zer_brak_i_razvod.htm. – Data zvertannya: 30.09.14 g. **11.** *Kuprin A. I.* Kak ya byl akterom [Elektronnyy resurs]. Sobranie sochineniy v 9 t. T. 4. – Moscow: Hudozhestvennaya literatura, 1971. – p. 311-338. – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/k/kuprin_a_i/text_1830.shtml. – Data zvertannya: 30.09.14 g. **12.** *Bulgakov S. V.* Nastolnaya kniga dlya svyashchenno-tserkovno-sluzhiteley (Sbornik svedeniy, kasayushchihsya preimushchestvenno prakticheskoy deyatelnosti otechestvennogo duhovenstva) [Elektronnyy resurs]. – Moscow: Izdatelskiy otdel Moskovskogo patriarha, 1993. – 1793 p. – Rezhim dostupa: <http://www.globalfolio.net/agiograf/books/bulgakov-nastolnaya-kniga/index.htm>. – Data zvertannya: 2.10.14 g. **13.** *TsDIAK Ukrayini*, f. 442, op. 641, spr. 622, 25 ark. **14.** *TsDIAK Ukrayini*, f. 442, op. 639, spr. 102, 10 ark. **15.** *Ulozhenie o nakazanih ugolovnyih i ispravitelnyih 1885 g.* / N. S. Tagantsev. – SPb.: Tipografiya M. Stasyulevicha, 1895. – 892 p. **16.** *Malyutin Y. O.* Aktyoryi moego pokoleniya. – Leningrad-Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo «Iskusstvo», 1959. – 356 p.

УДК 94 (477) «19/20»

«У меня отнято... имя честной женщины»: справа по клопотанню артистки Стефанії Содецької відносно її розлучення (аналіз історичного джерела) / І. В. Єремєєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: "Актуальні проблеми історії України". – Х. : НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 46-54. – Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті аналізується клопотання оперної співачки Стефанії Клементіївни Слодецької до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора відносно перегляду справи її розлучення. Знайдене в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, воно

розкриває різні аспекти повсякденного життя акторів, зокрема, відносини із впливовими прихильниками, умови праці та матеріальне становище. Документ відобразив найбільш значимі для С. Солодецької у критичній ситуації аспекти життя, що дало змогу дослідити систему цінностей жінки-актриси того часу. Крім того, виявлені місце та роль розлучення в акторському середовищі, ключові правові та соціальні проблеми актрис, пов'язані із вступом до шлюбу та з його розторгненням. Окрему увагу приділено специфіці шлюбного законодавства Російської імперії.

Ключові слова: актриса, розлучення, шлюбно-сімейні відносини, шлюбне законодавство, вид на проживання.

УДК 94 (477) «19/20»

«У меня отнято ... имя честной женщины»: дело по ходатайству артистки Стефании Содецькой относительно её развода (анализ исторического источника) / И. В. Еремеева // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: "Актуальні проблеми історії України". – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 46-54. – Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье анализируется ходатайство оперной певицы Стефании Клементьевны Слодецькой к Киевскому, Подольскому и Волыньскому генерал-губернатору относительно пересмотра дела её развода. Найденное в Центральном государственном историческом архиве Украины, г. Киев, оно раскрывает различные аспекты повседневной жизни актёров, в частности, отношения с влиятельными поклонниками, условия труда и материальное положение. Документ отразил наиболее значимые для С. Солодецькой в критической ситуации стороны жизни, что позволило исследовать систему ценностей женщины-актрисы того времени. Кроме того, выявлено место и роль развода в актёрской среде, ключевые правовые и социальные проблемы актрис, связанные с вступлением в брак и с его расторжением. Особое внимание уделено специфике брачного законодательства Российской империи.

Ключевые слова: актриса, развод, брачно-семейные отношения, брачное законодательство, вид на жительство.

«I have been taken away ... my honest woman name»: the case by petition of the actress Stephanie Slodetskaya related to her divorce (historical source analysis) / I. V. Yermeyeva // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 46-54. – Bibliogr.: 16. – ISSN 2079-0813.

The article analyzes the opera singer Stephaniya Klementievna Slodetskaya petition to Kiev, Podol and Volyn Governor-General concerning to the divorce case review. Different aspects of actor's everyday life particularly the relations with powerful admirers, working conditions and financial situation based on the notified source from the Central State Historical Archives of Ukraine, Kiev, are revealed. Moreover on the S. Solodetskaya's petition basis the most significant for female-actresses of the time aspects of the life allowing to explore the actress' value system are shown. In addition, the divorce role and place in the actor's circle, as well as the main legal and social actress issues relating to marriage and its dissolution are detected. Also the specificity of the Russian Empire marriage laws is highlighted.

Keywords: actress, divorce, marriage and family relations, marriage legislation, residence permit.

УДК 94(477.54) «18/19»:[2-725:316.362]

Є. Ю. ЗАХАРЧЕНКО, аспірант історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ЮРИДИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПРОВІНЦІЙНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті, на основі широкого кола джерел, зроблено спробу проаналізувати відповідність юридично задекларованого та реально існуючого соціального статусу провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. Головна увага приділяється різним аспектам соціального та економічного становища православних священнослужителів. Поняття «соціальний статус» інтерпретується як місце, що дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати через це привілейовані позиції під час розподілу матеріальних благ. Автор звертає увагу на невідповідність реального та номінального соціального статусу парафіяльного духовенства.

Ключові слова: духовенство, родина священника, юридичне становище, соціальний статус, суспільна роль.

Вступ. У соціальній структурі суспільства Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. парафіяльне духовенство займало особливе місце. У православній Російській імперії духовенство мало виконувати низку суспільних функцій. Оскільки, Православна Церква легітимізувала абсолютну владу монарха – «Самодержця Всеросійського» і всіляко підтверджувала його статус «помазаника Божого», священнослужителі повинні були підтримувати цю ідею у світогляді вірян через проповіді та настанови. Зважаючи на це, священник мав бути каноном, взірцем поведінки у суспільному та особистому житті.

Якщо проаналізувати соціальну структуру суспільства Російської імперії у синодальний період, то можна окреслити доволі чітку ієрархію станів. Зважаючи на розвідки сучасного російського дослідника Б. Миронова, хрестоматійним стало твердження, що парафіяльне духовенство вже на початку ХІХ ст. займало місце другого (після дворянства) привілейованого стану. Суспільні завдання, які покладалися на духовенство, зокрема, спасіння душі, дитяча освіта нагляд за спокоєм і мораллю, вказували на високий соціальний статус православних священнослужителів. Однак чи дійсно реалії повсякденного життя парафіяльного священника та членів його родини відповідали такому високому статусу і чи, взагалі, була можливість у духовенства «виконати» таке громіздке «соціальне замовлення»?

Існує значна кількість загальних за характером робіт, присвячених історії Православної Церкви, в яких детально розглядається становище парафіяльного духовенства в суспільстві Російської імперії протягом синодального періоду. Передусім, це роботи позитивістського характеру церковних істориків Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливе місце серед них посідають розвідки П. Знаменського [1]. Він детально розглянув законодавчу базу та механізми матеріального забезпечення парафіяльного духовенства у зазначений період. Решта робіт дорадянського періоду з історії Православної Церкви стосувалися вказаної проблематики досить поверхово і схематично, Автори не ставили своєю метою визначити відповідність реального та номінального соціального статусу православних церковнослужителів у суспільстві Російської імперії. Сучасний етап

дослідження історії Православної Церкви та духовенства позначився використанням різноманітних методологічних підходів, зокрема з точки зору історичної антропології, історії повсякдення, «нової соціальної історії». Проблема становища парафіяльних священнослужителів в цілому та особливо його кризи у другій половині XIX ст. представлені в роботах Г. Фріза, Т. Леонтєвої, А. Скутнева [14; 4; 12]. Варто зауважити, що з розвитком соціології та поширенням мультидисциплінарності, в сучасній науковій парадигмі важливого значення набули розвідки із суміжних дисциплін. Особливо варто виділити роботу сучасного дослідника О. Шкаратана, в якій представлено детальний аналіз поняття «соціальний статус» як певної суспільної величини, що може інтерпретуватися у різних контекстах та вимірах [15].

Метою дослідження є виокремлення соціального статусу провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії протягом XIX – початку XX ст.; аналіз відповідності юридично задекларованих положень цього статусу з реаліями життя та рівнем матеріального забезпечення; використання окремих аспектів повсякденного життя парафіяльного духовенства та членів їх родин як певних маркерів при встановленні відповідності між їхнім задекларованим та реальним соціальним статусом.

Джерельну базу дослідження складає репрезентативний комплекс, представлений законодавчими актами та актовими матеріалами, діловодною документацією Харківської духовної консисторії, джерелами особового походження, епістоляріями та спогадами священнослужителів, світським та духовним періодичним друком [7; 13; 10; 2, 3, 8, 11].

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи проблеми соціального статусу, варто визначити межі вказаного поняття. Спираючись на дослідження О. Шкаратана під поняттям соціальний статус необхідно розуміти місце або позицію індивіда, що співвідноситься до становища інших людей [15]. Одночасно, це й місце індивіда в ієрархічно організованій соціальній структурі, що дає можливість людині впливати на суспільство і отримувати в результаті цього привілейовані позиції у системі розподілу матеріальних благ. Останнє твердження на наш погляд інтерпретує як найбільш важливий критерій для аналізу співвідношення реального та номінального статусу парафіяльного провінційного духовенства Російської імперії XIX – початку XX ст. Оформлення номінального соціального статусу православного духовенства відбулося на межі XVIII – XIX ст. У результаті змін законодавчої бази держави духовенство отримало станові права та привілеї і перетворилося на повноцінну закриту корпоративну групу. На думку Б. Миронова, духовенство стало другим привілейованим станом у Російській імперії [6, с. 114]. У становій ієрархії імперського суспільства, духовенство займало другу щабель після дворянства і знаходилося вище за своїм соціальним статусом, ніж міщанство та селянство. Однак наскільки це юридично закріплене становище дозволяло духовенству використовувати свої привілейовані позиції у системі розподілу матеріальних благ?

Систему соціальних комунікацій та обмежень, якими були пов'язані парафіяльні священнослужителі разом з членами своїх родин можна уявити у вигляді певного

«трикутника»: його вершинами були «Держава» (світська влада), «Церква» (Святіший Синод і єпархіальна влада) і «Паства» (віруючі парафіяни). Опинившись всередині цієї конструкції, парафіяльне духовенство було змушене відповідати на запити кожної з «вершин» описаного трикутника. Причинами, що обумовили таке становище духовенства у суспільно-інституційній структурі Російської імперії було поєднання традиційного, греко-римського та церковного права в законодавстві відносно осіб духовного звання з одного боку та історичний розвиток народної релігійності та парафіяльного життя у селянській общині – з другого. Цей феномен заклав основи дисонансу між реальним, офіційним соціальним статусом православного парафіяльного духовенства та його юридичним становищем згідно станового законодавства.

Показовим є те, що в Уставі духовних консисторій (основному юридичному зводі, який регулював права та обов'язки священнослужителів) відповідні норми були вміщені у четвертому розділі другої глави «Єпархіальне управління», а не у перших розділах[13]. На наш погляд цей факт яскраво ілюструє суперечність соціального статусу парафіяльного духовенства. У церковній ієрархії над священником знаходилася велика кількість посадовців, що посідали вищі щаблі у церковній ієрархії. Це нівелювало привілейований характер священнослужителя у загальній структурі та його елітарність. Устав духовних консисторій визначав статус білого духовенства як «...священно- і церковнослужителі у служінні Церкві та в образі життя свого повинні діяти відповідно правилам церковним та законам громадським, якими визначаються їхні обов'язки єпархіального начальства в управлінні підкореному йому духовенству»[13, с. 30]. Саме об'єднання юрисдикцій громадянських – світських законів та церковних правил над священнослужителями від самого початку заклало проблему дезавування соціального статусу духовенства у Російській імперії.

З іншого боку, молодий пастир, який щойно був рукоположений у священницький сан і призначений до сільської парафії, опинявся у принципово новому для себе середовищі селянської общини. Щодо неоднозначності взаємовідносин між паствою та священником і особливостей комунікацій між ними у сільських парафіях розмірковує сучасна дослідниця В. Макарова [5]. Зокрема, вона доходить висновку, що священник мав підкоритися місцевим традиціям та стереотипам поведінки між пастирем та паствою, що були прийняті в общині. Новий пастир повинен був шляхом проходження своєрідного «обряду ініціації» увійти до кола «своїх». Цей процес відбувався в результаті знайомства священника з вірянами через частування, сумісне трапезування та сумісного споживання алкогольних напоїв. Саме по собі споживання спиртного священником, а тим більше разом зі своїми парафіянами, що часто закінчувалося сильним сп'янінням і священника, і парафіян, з точки зору церковних правил та настанов було категорично недопустимим явищем. Проте, відмова священника від узливання загрожувала йому здобуттям слави «гордівливого» та недолугого до своєї пастви. Як наслідок, селяни могли відмовити священнику допомагати під час жнив, а інколи, навіть не відвідували церкви [5, с. 79]. Таким чином, не зважаючи на офіційно визначене у законодавчій

системі імперії місце духовенства як «другого привілейованого» стану, парафіяльному священику необхідно було певним чином відповідати інтересам селянства, його специфічним уявленням про пастирську службу та роль батюшки в громаді віруючих.

Причина такої суспільно-комунікативної колізії та порушення принципів взаємовідносин з точки зору станової ієрархії полягала у джерелах матеріального забезпечення родини парафіяльного священика. Закріплений на законодавчому рівні соціальний статус духовенства не був підкріплений відповідним його становищу матеріальним забезпеченням. Дослідження формування родинного бюджету парафіяльного духовенства поєднане з низкою труднощів у зв'язку зі значним розмаїттям статей як прибутків, так і видатків, залежно від єпархії та парафії, де служив конкретний пастир. Проблема матеріального забезпечення парафіяльного священика стала популярною темою як у духовній, так і в світській пресі починаючи з 50-х рр. ХІХ ст. Головний акцент в обговоренні робився на питанні про те, чи повинен священик отримувати платню за обряди від парафіян та чи необхідно залишити земельні наділи у користуванні священнослужителів.

Уперше на законодавчому рівні проблеми матеріального забезпечення кліру парафіяльних церков спробувала врегулювати імператриця Катерина ІІ, яка встановила конкретні розміри оплати за кожний церковний обряд. Також, були встановлені чіткі норми розподілу доходів від оплати за обряди між членами причту. У період царювання Олександра І розміри оплати збільшилися вдвічі, однак це не вирішило проблеми [11, с. 503]. Доба Великих реформ Олександра ІІ знову загострила вказану дискусію. Характерною була позиція парафіяльного провінційного духовенства відносно проблеми оплати за обряди, що відобразилася у статті одного з авторитетних священнослужителів Харківської єпархії о. Лашенкова. У місцевому церковному журналі «Духовный вестник» він писав: «Народ хоча й сплачує гроші за таїнство та інші обряди... але моральним почуттям розуміє, що такий порядок є неприродним...» [3, с. 503].

Інше вагоме джерело поповнення бюджету родини парафіяльного священика, особливо з території середньої смуги Росії, – власний земельний наділ. Родині священика відводилося 33 десятини землі з яких, 30 десятин склали оброблювані землі та 3 десятини – пасовиська. Сам факт можливості користування земельним наділом, особливо у першій половині ХІХ ст. вказував на привілейований характер становища парафіяльного духовенства. У цьому аспекті священнослужитель виступав на рівні з дворянином як землевласник. Однак, якщо у представників дворянства були прикріплені до земельних наділів кріпосні селяни, що обробляли землю, то духовні особи не мали права володіти кріпаками. Ця ситуація вимагала від священика самому займатися землеробством. Варто зауважити, що ще наприкінці ХVІІІ ст. публіцист Іван Посошков провів характерну паралель між селянином-землевласником та священиком, який змушений був самостійно обробляти земельний наділ з метою отримання додаткових засобів для поповнення родинного бюджету. «...У нас на Русі сільські священики живуть за рахунок своєї роботи і ні в чому від селян не відрізняються. Мужик за соху і піп за соху, мужик за косу, і піп за

косу, а церква свята і духовна паства залишаються осторонь... якщо у поле йому не йти, то голодному бути...» [9, с. 34].

Сільському священику необхідно було знаходити контакт зі своїми парафіянами не лише через те, що він виконував важливу священницьку місію як духовний отець, а й з метою заохочення селян до допомоги йому під час жнив. Саме тому, за твердженням В. Макарова, для батюшки було вкрай важливим увійти у коло «своїх» [5, с. 77]. Резюмуючи вказаний сюжет, можна стверджувати, що парафіяльний священнослужитель становищем не відповідав не просто не відповідав статусу «другого привілейованого стану», а у багатьох випадках був залежним від своїх парафіян-селян, що з точки зору офіційної станової ієрархії знаходилися кількома щаблями нижче, ніж духовенство.

Висновки. Таким чином, офіційний статус провінційного парафіяльного духовенства, закріплений в Російській імперії на законодавчому рівні не відповідав реальному стану речей. Якщо розглядати поняття «соціальний статус» як місце, що дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати через це привілейовані позиції під час розподілу матеріальних благ, то духовенство у зазначеній схемі соціально-інституційних відносин Російської імперії було змушене відповідати на запити усіх суб'єктів системи, зважаючи на те, що саме духовенство не мало зворотнього впливу на жодного з них. Провінційне парафіяльне духовенство залежало від єпархіального керівництва, використовувалося державою з метою консолідації суспільства та було змушене підлаштовуватися під традиції селянської общини, щоб не втратити окремі джерела доходів для забезпечення своїх родин.

Список літератури: 1. Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. / Знаменский П. В. – Казань, 1873. – 851 с. 2. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке / Крыжановский Е. // Руководство для сельских пастырей. 1861. - № 39. – С. 129-148. 3. Лащенков О. Об улучшении быта духовенства / Лащенков О. // Духовный вестник. – 1862. - №9. – С. 47-61. 4. Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904 гг.) / Леонтьева Т. Г. // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000. – С. 34-56. 5. Макарова В. Ю. «Он хотя и выпивает, но не упивается»: отношение крестьян к пьянству священников / Макарова В. Ю. // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии / Под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова. – СПб., 2006. – С. 70-85. 6. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Миронов Б. Н. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с. 7. Никольский А. Е. Новые духовные законы. Полное руководство в 3-х частях. / Никольский А. Е. – М., 1879. – 564 с. 8. Пономарев О. По вопросу о средствах содержания сельского духовенства / Никольский А. Е. // Руководство для сельских пастырей. – 1861. - № 39. – С. 451-466. 9. Посошков И. Т. Книга о скудности и богатстве. / Посошков И. Т. – М.: АН СССР, 1951. – 409 с. 10. Розанов А. И. Записки сельского священника: Быт и нужды православного духовенства. / Розанов А. И. – СПб., 1882. – 324 с. 11. Семевский И. Сельский священник во второй половине XVIII века / Семевский И. // Русская старина. 1877. - № 88. – С. 501-538. 12. Скутнев А. В. Приходское духовенство в условиях кризиса Русской православной церкви во второй половине XIX в. / – 1917 г.: Автореф. дис. канд. ист. наук. / Семевский И. – Киров, 2005. – 271 с. 13. Устав духовных консисторий. СПб., 1843. 14. Фриз Г. Сословная парадигма и социальная история России / Фриз Г. // Американская русистика: веки историографии последних лет. Императорский период. Антология. – Самара, 2000. - С. 121-162. *Ego же* The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform. –

Princeton, 1983. – 412 p. **15.** *Шкаратан О. И.* Социология неравенства. Теория и реальность; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики» / *Шкаратан О. И.* — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 526 с.

Bibliography (transliterated): **1.** *Znamenskij P. V.* Prihodskoe duhovenstvo v Rossii so vremen reformy Petra. – Kazan. 1873. Print. **2.** *Kryzhanovkij E.* Oчерки byta malorissijskogo selskogo duhovenstva v XVIII veke. Rukovodstvo dlya selskih pastyrej. No. 39. 1861. p. 129-148. Print. **3.** *Lashenkov O.* Ob uluchshenii byta duhovenstva. Duhovnyj vestnik. No. 9. 1862. p. 47-61. Print. **4.** *Leontieva T. G.* Zhyzn I perezhivaniya selskogo svjashennika (1840-1904). Sozialnaja istorija. Ezhegodnik. Moscow. 2000. 34-56. Print. **5.** *Makarova, V. Y.* «On hotja I vypivaet, no ne upivaetsa»: otnoshenie krestjan k pjanstvu svjashennikov. Sny Bogoroditsy. Issledovanija po antropologii religii. Pod. Red. Zh. V. Korminoj, A. A. Panchenko, S. A. Shtyrkova. SPb, 2006. p. 70-85. Print. **6.** *Mironov B. N.* Sotsialnaja istoriya Rossii perioda imperii (XVIII-nachalo XX v.): Genezis lichnosti, demokraticheskoj semji, grazhdanskogo obshestva I pravovogo gosudarstva: v 2 t. SP: Dmitrij Bulanin, 1999. Vol. 1. Print. **7.** *Nikolskij A. E.* Novye duhovnye zakony. Polnoe rukovodstvo s 3-h chastjah. Moscow. 1879. Print. **8.** *Ponomarev O.* Po voprosu o sredstvah sodержaniya selskogo duhovenstva. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej. 1861. No. 39. p. 451-466. Print. **9.** *Pososhkov I. T.* Kniga o skudnosti I bogatstve. Moscow: AN SSSR. 1951. Print. **10.** *Pozanov A. I.* Zapiski selskogo svjashennika: Byt I nuzhdy pravoslavnogo duhovenstva. SPb. 1882. Print. **11.** *Semevskij I.* Selskij svjashennik vo vtoroj polovine XVIII veka. Russkaja starina. No. 88. 1877. p. 501-538. Print. **12.** *Skutnev A. V.* Prihodskoe duhovenstvo v uslovijah krizisa Russkoj pravoslavnoj tserkvi vo vtoroj polovine XIX v. 1917. Avtoref. dis. kand. ist. Nauk. Kirov. 2005. Print. **13.** *Ustav duhovnyh konsistorij.* SPb. 1843. Print. **14.** *Friz G.* Soslovnaya paradigma i sotsialnaja istorija Rossii. Amerikanskaya rusistika: vehi istoriografii poslednih let. Imperatorskij period. Antologija. Samara. 2000. Print. *The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform.* – Princeton, 1983. Print. **15.** *Shkaratan O. I.* Sotsiologija neravenstva. Teorija I realnost. Nats. issled. un-t «Vysshaja shkola ekonomiki». Moscow: Izd. Dom Vysshej shkoly ekonomiki. 2012. Print.

УДК 94(477.54) «18/19»:[2-725:316.362]

Соціальний статус та юридичне становище провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії у XIX – на початку XX ст. / Є. Ю. Захарченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 55-61. – Бібліогр.: 15 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті, на основі широкого кола джерел, зроблено спробу проаналізувати відповідність юридично задекларованого та реально існуючого соціального статусу провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії в XIX – на початку XX ст. Головна увага приділяється різним аспектам соціального та економічного становища православних священнослужителів. Поняття «соціальний статус» інтерпретується як місце, що дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати через це привілейовані позиції під час розподілу матеріальних благ. Автор звертає увагу на невідповідність реального та номінального соціального статусу парафіяльного духовенства.

Ключові слова: духовенство, родина священника, юридичне становище, соціальний статус, суспільна роль.

УДК 94(477.54) «18/19»: [2-725:316.362]

Социальный статус и юридическое положение провинциального приходского духовенства Российской империи в XIX – начале XX вв. / Е. Ю. Захарченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 55-61. – Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті представлена попытка проаналізувати відповідність юридично задекларованого та реально існуючого соціального статусу провінційного приходського духовенства Російської імперії в XIX – на початку XX в. Основне увагу приділяється різним аспектам соціального та економічного положення православних священнослужителів. Поняття «соціальний статус» інтерпретується як місце, яке дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати по допомогою цього привілейовані позиції в процесі розподілу матеріальних благ. Автор звертає увагу на невідповідність реального та номінального соціального статусу приходського духовенства.

Ключевые слова: духовенство, семья священника, юридическое положение, социальный статус, общественная роль.

Social status and legal position of the provincial parish clergy of the Russian Empire in the 19th – early 20th century / E. Zakharchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 55-61. – Bibliogr.: 15. – ISSN 2079-0813.

The article represents an attempt to analyze the correspondence between the legally declared and actually existing social status of the provincial parish clergy of the Russian Empire in the nineteenth - early twentieth century. The author pays attention to the division of the scope of application of the notion «social status» from the point of view of different contexts of life of the parish clergy. A great social mission was put on the parish clergy, which defined its important social status. Main attention is paid to various aspects of social and economic situation of Orthodox priests. The notion "social status" is interpreted as a place that gives an individual an opportunity to influence the society and obtain privileged positions during the distribution of material values. However, this social status wasn't underpinned by appropriate financial status and didn't give the clergy an opportunity to join the redistribution of material welfare in the society.

Keywords: the clergy, the family priest, legal position, social status, social role.

УДК 94(477.54) «190/191»:352.77

І. М. ЛОГОВСЬКИЙ, канд. іст. наук, старший викладач Національного університету цивільного захисту України, Харків

РОБОТА ХАРКІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА ПО ЗАПОБІГАННЮ ЕПІДЕМІЙ ТА ПОКРАЩЕННЮ САНІТАРНОГО СТАНУ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджується робота санітарної організації харківського губернського земства по запобіганню епідемій, розробці санітарно-епідемічних регламентів діяльності промислових підприємств, використання водних ресурсів, становлення системи санітарно-епідемічного контролю громадських закладів у Харківській губернії на початку ХХ ст., в результаті якої були створені санітарні опікування, влаштовані очисні споруди води на підприємствах, збудовані лікарні на промислових об'єктах, відкриті санітарно-бактеріологічні лабораторії. Результатом цих заходів стало значне покращення здоров'я, життя та добробут населення.

Ключові слова: Харківська губернія, санітарна організація, земство, санітарне опікування, бактеріологічна лабораторія, епідемічне відділення, протитифозна вакцина.

Вступ. Внаслідок капіталістичної модернізації Росії на початку ХХ ст. в нашому краї відбулися значні демографічні зміни. У пошуках роботи на Харківщину прямували людські потоки з багатьох регіонів Російської імперії. З початку 90-х рр. ХХ ст. і до 1916 р. природній приріст населення регіону складав 2% щорічно [1]. Харківська губернія стала однією з найбільш густонаселених в імперії. Це призводило до скупченості населення, створювало сприятливі умови щодо поширення масових інфекційних хвороб. Особливо гостро дані проблеми поставали на промислових підприємствах, де десятки, а то й сотні робітників не тільки постійно контактували на виробництві, але й мешкали разом в житлових приміщеннях при підприємстві. Так, у 1905 р. на цукровому заводі Харитоненка в с. Пархомівка Богодухівського повіту працювало 797 робітників, 415 з яких прибули з інших губерній і жили у бараках при заводі; на Павло-Ольгинському цукровому заводі у с. Константинівка цього ж повіту з 420 працівників 248 жили при виробництві; в Ізюмському повіті при 23-х солеварнях жили 417 робітників тощо [2]. Надалі кількість підприємств в губернії невпинно зростала: якщо в 1898 р. їх налічувалося 1007, із кількістю робітників – 20356, то у 1912 р. – вже 2391 (60882 робітників) [3, с. 89; 4]. Поряд з тим, в 1898 р в губернії діяли 38 гуралень, 25 цукрових заводів та 407 броварень, солеварень, артілей з обробки шкіри, мийок вовни, а у 1912 р. вже діяли 52 гуральні, 28 цукрових заводів та більше 1000 інших підприємств, що використовували значні обсяги води [4; 5].

Крім того, цукрові заводи, броварні, гуральні, артілі з обробки шкіри використовували великі обсяги води. Забруднену воду зливали у місцеві водоймища. Це створило додаткову санітарно-епідемічну загрозу для населення, яке використовувало воду річок та ставків для побутових потреб. Під загрозою опинилися селянські і товарні (тобто ті, що належали великим власникам) гурти худоби, що приходили на водопій.

Таке становище не могло не турбувати земські органи самоврядування, на які царська влада фактично поклала протиепідемічну та санітарну роботу. Вони робили все можливе для мінімізування епідемічної загрози, покращення санітарного стану, умов життя та здоров'я населення. До початку ХХ ст. не існувало спеціальних

земських установ, які б здійснювали санітарний та епідеміологічний контроль промислових підприємств, водних ресурсів тощо. Одним з заходів місцевого самоврядування, спрямованим на організацію системи протиепідемічного та санітарного контролю на Харківщині, стало створення санітарної організації губернського земства.

Проблеми профілактики епідемій, створення ефективних установ здійснення санітарного контролю є актуальні і сьогодні, і, безумовно, будуть актуальними у найближчому майбутньому. Виходячи з цього, цікаво і корисно вивчити досвід роботи санітарної організації в одній з найбільших губерній півдня Російської імперії – Харківській.

В історичній літературі діяльність санітарної організації земського самоврядування Харківської губернії лишилася поза увагою істориків. Праці дорадянського періоду відсутні взагалі. Для досліджень радянського періоду характерним є замовчування роботи земств зі створення установ санітарно-епідемічного контролю, що зумовлене ідеологічними підвалинами. Епізодичні відомості наводяться у працях С. А. Томіліна, К. Г. Васильєва та А. Е. Сегала, С. М. Ігумнова, Б. Д. Петрова, М. Н. Соловйова, Л. Н. Карпова, але вони не охоплюють увесь комплекс заходів і регіональну специфіку цього боку діяльності земств не розглядають [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

В останні роки з'явилися праці українських і російських дослідників, де висвітлюються окремі аспекти діяльності земських установ різних губерній по запобіганню епідемій та покращенню санітарного стану. Це, насамперед, роботи А. В. Нікітіної, Т. Р. Різванової, І. В. Семенченко, Т. С. Сорокіної, Єрмакової В. В., І. М. Логовського [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22]. Проте і в цих роботах не знайшла відображення відповідна діяльність санітарної організації харківського губернського земства

Джерельну базу даної статті складають опубліковані документи місцевих органів самоврядування, які зберігаються у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка; звіти санітарних лікарів, протоколи засідань та статuti санітарних опікувань, журнали засідань санітарних рад, листування санітарних лікарів з повітовими управами, виявлені в Державному архіві Харківської області та вперше введені до наукового обігу [23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32].

Метою роботи є дослідження діяльності санітарної організації харківського губернського земства з попередження епідемій та покращення санітарного стану в Харківській губернії на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. За ініціативою повітових земств, перші санітарні лікарі з'явилися в Харківській губернії у 1902 р. Посади їм пропонували повітові управи, вони ж виділяли кошти на утримання. Затверджував лікаря на посаді губернатор. З 1904 р. санітарний лікар був вже у кожному повіті, за виключенням Богодухівського [24, с 10]. Проте, а ні чітко визначених повноважень, а ні координації діяльності медиків на рівні губернського земства, не було.

Розробка програми діяльності санітарних лікарів стала головним завданням губернського з'їзду земських лікарів, що відбувся 20-24 вересня 1904 р. у Харкові.

Так почався майже драматичний етап діяльності земської санітарної організації Харківщини. Програма, яку прийняв з'їзд, підлягала затвердженню губернськими земськими зборами, запланованими на жовтень того ж року. Але у сусідній Області Війська Донського розпочалася епідемія холери, тому губернські земські збори перенесли на січень 1905 р. Втім, російсько-японська війна та початок першої російської революції боляче вдарили по щойно створеній санітарній організації – санітарних лікарів Вовчанського, Зміївського, Ізюмського, Сумського та незадовго до цього призначеного у Богодухівський повіт, мобілізували; санітарного лікаря Валківського повіту перевели працювати у лікарню; програма ж лікарської діяльності так і лишалась не затвердженою [24, с. 11]. Водночас проблема санітарного стану промислових виробництв і водних ресурсів, у зв'язку з погіршенням епідемічної ситуації на півдні імперії (холера в Дагестанській губернії та в Області Війська Донського) та зростанням потоку мобілізованих через територію Харківської губернії, загострювалася. Тому губернська земська управа рішенням від 14 лютого 1905 р. зобов'язала решту санітарних лікарів оглянути промислові підприємства своїх повітів та розпочати роботу зі створення обов'язкових санітарних регламентів їх діяльності. Ця титанічна робота велась протягом року: у п'яти повітах було перевірено 94 підприємства з 8753 робітниками [24]. Так, в Ахтирському повіті перевірили 14 підприємств з 3008 робітниками, у Богодухівському – 11 підприємств з 1765 робітниками, у Валківському – 5 підприємств з 285 робітниками, в Ізюмському – 47 підприємств з 3424 робітниками, у Старобельському – 17 підприємств з 271 робітником [2]. На кожному підприємстві санітарні лікарі фіксували численні санітарно-епідеміологічні загрози, від скидання у водоймищ, а цукроварнями та артілями з обробки шкіри гарячої води з патокою та лужних розчинів до скупчення десятків та сотень робітників у сирих та задушливих приміщеннях, що не провітрювались тощо [2].

Проте застарілий Лікарський статут Російської імперії не регламентував санітарні норми на підприємствах, а санітарні лікарі не мали повноважень припиняти виробничий процес або штрафувати власників. Тому, поки не були розроблені та впроваджені губернські регламенти санітарного контролю виробництв, повітові земства, за ініціативою санітарної організації, створювали нові органи громадського контролю – санітарні опікування [31, арк. 31-32]. За основу їх діяльності взяли відповідні правила та інструкції Вологодської губернії, прийняті харківською губернською земською управою 24 січня 1905 р. [31, арк.8]. Члени опікувань (не менш 3-х осіб) обиралися повітовими земськими зборами за рекомендацією повітової управи. Обов'язково до складу опікувань входили земський лікар та земський гласний [31, арк. 81]. Протягом 1905–1910 рр. у Валківському повіті створили 5 санітарних опікувань, у Вовчанському – 15, Старобельському – 10, Ахтирському – 8, Зміївському – 11, Богодухівському – 12, Куп'янському – 7, Сумському – 17, Харківському – 13 [31, арк. 92].

Санітарні опікування мали право чинити судове переслідування власників промислових закладів, які забруднювали водоймища, створювали звалища тощо. Насправді ж, санітарні опікування тільки доповідали адміністративній владі про

порушення, досить часто отримуючи від неї конкретну допомогу. Типовим є звернення санітарного опікування міста Змієва до повітового справника від 15 березня 1913 р. з вимогою припинити зливання стічної води з казенного винного заводу у річку Бацюру [31, арк. 112]. У результаті втручання адміністративної влади, через 6 місяців завод збудував необхідний відстійник. Лише протягом 1910 – 1913 рр. санітарні опікування Харківської губернії направили 72 доповіді адміністративній владі щодо санітарно-епідемічної загрози, яку провокували як казенні, так і приватні промислові заклади [29, арк. 76]. Таким чином, створені за безпосередньої участі санітарної організації, санітарні опікування швидко стали головним інструментом суспільного тиску на володарів промислових закладів у справі боротьби за дотримання санітарно-епідемічних норм.

Через нестачу коштів, у березні 1906 р. губернська земська управа вирішила тимчасово скоротити штат санітарної організації до 3-х осіб; 22 грудня 1906 р. таке рішення затвердили губернські земські збори [24, с. 15]. За визнанням видатного діяча санітарної медицини С. Н. Ігумнова, санітарна організація Харківщини опинилася в надзвичайно скрутному становищі: на 1 санітарного медика приходилося по 3-4 повіти та в середньому по 1 млн. жителів [24, с. 16]. Крім того, губернське земство поклато на санітарних лікарів нові завдання: безпосереднє лікування епідемічних хворих, зведення статистичних даних по епідеміям, влаштування дитячих ясел, створення санітарних описів шкіл, організацію народних читань. Робота санітарної організації зі створення санітарно-епідемічних норм для промислових закладів опинилася під загрозою. Та санітарні лікарі Н. П. Волков і М. Т. Алексєєв виявили справжню громадянську мужність й приклад служіння суспільству. У 1907 р. в 4-х повітах вони перевірили 129 підприємств, де працювало 9543 робітника [24, с. 13]. Н. П. Волков здійснив перевірку в Ізюмському повіті (26 підприємств з 296 робітниками), перевірів 52 підприємства з 8205 робітниками у Харківському повіті та 9 підприємств з 675 робітниками у Зміївському повіті [24, с. 13]. М. Т. Алексєєв перевірів 47 артілей з обробки шкіри (67 працівників) [24, с. 14]. Опрацьовані матеріали цих та попередніх перевірок лягли в основу «Обязательных постановлений об устройстве и содержании в санитарном отношении фабричных, заводских и других промышленных заведений» [24, с. 17, 18].

Поступово фінансовий стан губернського земства поліпшувався і губернські земські збори, що відбулися 15-20 грудня 1909 р., прийняли рішення відновити санітарну організацію в минулому обсязі, затвердили нову програму діяльності організації. Відтепер санітарні лікарі офіційно називалися «санітарно-епідемічними», безпосередньо лікування не здійснювали, а виключно спрямовували свої зусилля на організацію санітарного контролю та запобігання епідемії. На зборах затвердили й новий порядок звільнення та прийому на посаду санітарних лікарів: затверджувала їх та сплачувала жалування губернська земська управа, звільняла з посади – повітова управа [27, арк. 62-64]. Такого суворого й незручного порядку не було у жодній губернії Російської імперії. З'явилися значні проблеми з заповненням 8-ми вакансій санітарних лікарів. С. Н. Ігумнов писав з цього приводу:

«...недостаток подготовленных к этой деятельности врачей, огромный спрос на них в последнее время, значительно лучшие, чем в Харьковской губернии, условия службы в других местах, бесконечная волокита с административным утверждением, а также нежелание идти в неизвестность и, договариваясь с губернским земством, отдаваться в полную зависимость от неведомого уезда, вынуждали кандидатов сниматься с прежних мест не ранее получения утверждения и, потеряв терпение, махать рукой на предлагаемое место» [27, арк. 66]. Тільки з травня 1911 р. санітарна організація Харківщини, нарешті, отримала повний штат (11-ть) санітарно-епідемічних лікарів.

У травні 1911 р. харківський губернатор М. К. Катеринич затвердив вже згадувані вище «Обязательные постановления об устройстве и содержании в санитарном отношении фабричных, заводских и других промышленных заведений» з 57 пунктів [23]. Ці «Постанови» регламентували отримання дозволу повітової земської управи за підписом санітарного лікаря для початку будівництва промислових підприємств, а також норми влаштування при них житлових приміщень, бань, їдалень, туалетів для робітників; загальні санітарні норми щодо виробничих приміщень; правила очищення технічної води, її відстою та зливання. Контроль за дотриманням цих регламентів поклали на санітарно-епідемічних лікарів та визначені повітовими управами санітарні опікування, які отримали право вільного доступу на будь-яке підприємство.

Водночас з «Обов'язковими постановами», губернатор підписав розроблений земськими санітарними лікарями циркуляр «О мерах предупреждения и прекращения заразительных, повальных и местных болезней» [26]. За циркуляром, власників промислових підприємств, де працювало більше 16 робітників, зобов'язали надавати за свій рахунок амбулаторну і стаціонарну медичну допомогу штатним робітникам у своїх медичних закладах, а якщо таких не було – у земських, міських та інших лікарнях, згідно угоди. Власників підприємств зі штатом робітників більше 500, протягом півроку зобов'язали влаштувати при виробництві медичні пункти з лікарем, фельдшером та акушеркою, кількістю ліжок не менш одного на кожну сотню робітників (неповну сотню рахували за сотню), амбулаторією, аптекою, приміщенням породілля, епідемічним боксом. Крім того, в разі епідемій, власники повинні були влаштовувати окремі епідемічні відділки і за свій кошт щепити робітників проти віспи.

За умов досить стрімкого зростання населення та промислових об'єктів, робота санітарної організації по запобіганню епідемій та покращенню санітарних умов Харківщини вже не могла здійснюватися без постійного санітарно-бактеріологічного контролю води, крові хворих тощо. Тому 17 грудня 1910 р. губернські земські збори прийняли постанову про відкриття 3-х бактеріологічних лабораторій: для північно-західної частини губернії – в Лебедині, для центральної – у Харкові, для східної – у Старобельську [32, арк. 22]. Втім за відсутності кваліфікованих бактеріологів можливості здійснювати бактеріологічні дослідження не було. Щоб вирішити проблему, 23-го січня 1911 р. губернська земська управа звернулася до ректора Харківського університету Д. І. Багалія з проханням відкрити кафедру бактеріології

[27, арк. 112]. Але вирішення цього питання потребувало часу та згоди Міністерства внутрішніх справ, лабораторії ж були потрібні терміново. Губернське земство досить оперативно вирішило це питання самотужки: бактеріологів запросили з інших регіонів імперії. Вже в липні 1911 р. бактеріологічну лабораторію відкрили у Харкові (пров. Ботанічний, біля вул. Ключківської). Очолив її доктор Щеглов, якого запросили з Одеси. У серпні цього ж року запрацювала лабораторія в Старобельську, її очолив київський бактеріолог Лемешев, в листопаді – в Лебедині, під керівництвом бактеріолога Матвєєва з Облaсті Війська Донського [32, арк. 128]. Лабораторії досліджували якість води, проводили бактеріологічні дослідження холери, всіх видів тифу, дифтериту, клінічні аналізи крові та сечі. Тільки в 1912 р. Лебединська лабораторія здійснила 653 дослідження: 515 бактеріологічних, 48 санітарно-гігієнічних, 90 – клінічно-діагностичних (в тому числі, 32 проби питної води, 16 – стічних вод винокурень та цукрових заводів, 30 – на шлунковий та зворотний тиф, 4 – на холеру, 9 – на шлункову паличку) [27, арк. 126]. Старобельська лабораторія цього ж року провела 560 досліджень, Харківська – 150 (з них 125 – санітарних) [25, с. 109-137]. Постійний бактеріологічний контроль дозволив ретельно відстежувати епідеміологічну ситуацію, виявляти й знищувати небезпечні захворювання у самому зародку, завдяки чому з 1911 р. у Харківській губернії не спалахували найтяжчі епідемічні хвороби – холера, чума та висипний тиф.

З появою санітарних регламентів та лабораторій почався найбільш плідний етап діяльності харківської санітарної організації. Протягом 1911 р. санітарно-епідемічні лікарі здійснили офіційну перевірку 235 закладів: 85 торгівельних та промислових об'єктів, 35 лікарень та фельдшерських пунктів, 70 шкіл, 12 загальногромадських колодязів, базарну площу та 2 звалища нечистот [27, арк. 121-122]. 1912 р. таких перевірок було здійснено вже 298 (120 артілей, майстерень, заводів, торгівельних закладів; 100 шкіл, училищ, богоугодних закладів; громадські бойні, асенізаційний ставок харківської міської каналізації у с. Жихор, 35 «абіссінських» колодязів, 5 звалищ) [29, арк. 45-48]. У 1913 р. перевірили 317 закладів та об'єктів (127 промислових виробництв, у тому числі, 2 нових заводи з виробництва білку альбуміну, торговельні Суздальські ряди, Кінну площу, 60 літніх ясел-притулків). На перше січня 1914 р. всі цукрові заводи Харківщини мали очисні споруди або відстійні ставки технічної води [28, арк. 162]. Для мочіння конопель, коцарень, артілей з обробки шкіри, власники збудували 120 окремих ям, вода з яких не потрапляла до відкритих водоймищ [28, арк. 168]. Всі великі підприємства (паровозобудівний завод Гельферіх – Саде, завод Мельгозе, металевий завод фон Дітмара, ливарне виробництво в м. Чугуїв, цукровий завод Харитоненка) збудували при виробництвах власні лікарні [28, арк. 167-172]. Щоправда, майже половина гуралень та броварень губернії не повністю дотримувалися санітарних норм щодо очищення води. На багатьох підприємствах постійно порушувалися умови праці та проживання робітників. Але з початком Першої світової війни діяльність санітарної організації у цьому напрямку зупинилася.

Вже у 1914 р. на території українських губерній було сконцентровано 62,5% російських військ, а до Харкова хлинув потік біженців, поранених і полонених.

Санітарну організацію Харківської губернії перевели у військовий режим, але, зважаючи на надзвичайну важливість санітарних лікарів, їх не мобілізували. Спочатку санітарні лікарі мали по 3-4 помічника-фельдшера, але з січня 1915 р., згідно законів військового часу, їм підпорядкували медичні відділення повітових земств, і штат помічників зріс до 35 осіб [28, арк. 208]. Санітарні лікарі зустрічали санітарні потяги, розподіляли поранених, оглядали біженців і полонених, видавали вакцину від шлункового тифу, проводили в лазаретах щеплення проти віспи тощо. Найбільш складним було становище у Вовчанському повіті, де на 1 січня 1915 р. працювало 49 шпиталів зі штатом у 300 осіб (в основному в приміщеннях шкіл), до яких потрапило 26376 поранених [28, арк. 208]. Крім того, з фронту поступило 816 хворих на холеру і 613 – на висипний та зворотний тиф, 15000 біженців та 13000 полонених [28, арк. 209]. Але, навіть в таких умовах, санітарний лікар Вовчанського повіту та його помічники протягом року провели лекції для місцевого населення щодо якості питної води та запобігання епідемії, які відвідали 2250 чол., перевірили дитячі притулки, школи, робили щеплення проти віспи, відправив на бактеріологічний аналіз 12 зразків води [28, арк. 210]. Подібні заходи проводилися санітарними лікарями і в решті повітів губернії. У надзвичайних умовах війни, завдяки наполегливій роботі земської санітарної організації, з серпня 1914 р. до кінця 1917 р. Харківському регіону вдалося уникнути значних спалахів холери та тифу. 1918 р. санітарна організація харківського губернського земства практично припинила свою діяльність у зв'язку з революційними подіями.

Висновки. Таким чином, завдяки плідній роботі санітарної організації харківського губернського земства були створені санітарні та протиепідемічні регламенти промислових виробництв, використання водних ресурсів, налагоджено контроль їх дотримання, впроваджені санітарні опікування, започаткована система санітарного нагляду громадських закладів, влаштовані бактеріологічні лабораторії. Це призвело до покращення здоров'я, життя та добробуту населення. Навіть в тяжких умовах військового стану та революційних подій санітарна організація зуміла не допустити спалаху тяжких епідемії у Харківській губернії.

Список літератури: 1. *Текущая статистика.* Статистический ежегодник. 1917 г. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Товарищество «Печатня Яковлева», 1918. – 125 с. 2. *Анкеты,* заполненные санитарными врачами Богодуховского, Валковского, Изюмского и Старобельского уездов о санитарном состоянии промышленных предприятий уезда, характере их производства, количестве рабочих и их заработной плате (1905 г.) / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 1175, арк. 1-50. 3. *Харьковский календарь* на 1900 г. – Харьков: Тип. губернского земства, 1900. – 148 с. 4. *Обзор* Харьковской губернии за 1914 г. – Харьков: Тип. губернского правления, 1915. – 42 с. 5. *Гнедич А., Аксенов С.* Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков: Тип. А. Дарре, 1899. – Вып. I. – 198 с. 6. *Томилин С. А.* Материалы по заболеваемости населения Украины / С. А. Томилин: [приложение к журналу «Профилактическая медицина», вып. 1] // Профилактическая медицина. – 1924. – № 11–12. – С. 70-78. 7. *Томилин С. А.* Основные демографические показатели Украины за последние годы в их сопоставлении с показателями довоенного времени / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1929. – № 12. – С. 15-27. 8. *Васильев К. Г., Сегал А. Е.* История эпидемий в России / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал. – М.: Наука, 1960. – 623 с. 9. *Игумнов С. Н.* Очерк развития земской

медицины / С. Н. Игумнов. – К.: Здоров'я, 1940. – 149 с. **10.** *Петров Б. Д.* Противозидемическое законодательство в России / Б. Д. Петров // Микробиология, эпидемиология и иммунология. – 1995. – № 7. – С. 48-54. **11.** *Соловьев М. Н.* Заразные болезни и меры их предупреждения / М. Н. Соловьев. – Харьков: Научная мысль, 1928. – 44 с. **12.** *Соловьев М. Н.* Из прошлого и настоящего по борьбе с эпидемиями на Украине / М. Н. Соловьев // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 16-28. **13.** *Карпов Л. Н.* Земская санитарная организация в России / Л. Н. Карпов. – Л.: Медицина, 1964. – 123 с. **14.** *Никитина А. В.* Земская санитарная организация Уфимской губернии в начале XX века / А. В. Никитина // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – Вып. № 69. – 2008. – С. 28-33. **15.** *Ризванова Т. Р.* Социально-экономические причины распространения эпидемий на Южном Урале в конце XIX – в начале XX в. / Т. Р. Ризванов // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 28 (166). История. – Вып. 34. – С. 81-85. **16.** *Семенченко И. В.* Совершенствование земствами медицинского обслуживания населения на Урале в 1900–1918 гг. / И. В. Семенченко // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – Серия: Социально-гуманитарные науки. – Вып. № 17 (72). – 2006. – С. 57-62. **17.** *Сорокина Т. С.* Земская медицина – приоритет России / Т. С. Сорокина // Земский врач. – № 1. – 2010. – С. 33-38. **18.** *Ермакова В. В.* Роль земских учреждений в развитии медицинского обслуживания населения Мензелинского уезда (1875–1918) / В. В. Ермакова // Казанский медицинский журнал. – Вып. № 1. – 2007. – С. 39-46. **19.** *Логовський І. М.* Діяльність місцевих органів влади Харківської губернії по боротьбі з епідемічними захворюваннями (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. М. Логовський // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566. – Серія: Історія. – Вип. 34. – С. 145-152. **20.** *Логовський І. М.* Робота місцевих органів влади та земських органів Харківської губернії по запобіганню та ліквідації епідемій холери (початок XX ст.) / І. М. Логовський // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2013. – Вип. 49. – С. 156-160. **21.** *Логовський І. М.* Робота місцевих органів влади Харківської губернії по покращенню санітарних умов життя та благоустрою населених пунктів (початок XX ст.) / І. М. Логовський // Вісник національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – № 61 (10-34). – Харків: ХНУ «ХПІ», 2013. – С. 65-70. **22.** *Логовський І. М.* Робота місцевих органів влади та земств Харківської губернії щодо запобігання та припинення епідемій віспи (друга половина – початок XX ст.) / І. М. Логовський // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1088. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 170. – С. 39-43. **23.** *Обязательные* постановления. Об устройстве и порядке содержания в санитарном отношении фабричных, заводских и других промышленных заведений. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. губернского земства, 1911. – 18 с. **24.** *Санитарная* организация Харьковской губернии в 1904–1911 гг. / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1912. – 22 с. **25.** *Отчеты* санитарных врачей и санитарно-бактериологических лабораторий в Харьковской губернии: Приложение к врачебной хронике (за 1912 г.) / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1914. – 202 с. **26.** *О мерах* предупреждения и прекращения заразительных, повальных и местных болезней / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. губернского земства, 1911. – 21 с. **27.** *Протоколы* заседаний Харьковского губернского Санитарного совета и совещаний санитарных врачей Харьковского губернского земства. Черновик, 1 ноября 1911 г. – 14 декабря 1912 г. / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2233, арк. 1-147. **28.** *Годовые* отчеты о деятельности санитарных врачей Валковского уезда за 1914–1916 гг., переписка о личном составе санитарных врачей Харьковской губернии и о денежных расчетах с ними, 22 января 1917 г. – 5 декабря 1918 г. / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2253, арк. 1-213. **29.** *Годовые* отчеты о деятельности уездных санитарных врачей Харьковского губернского земства за 1912 год, подлинники / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2234, арк. 1-110. **30.** *Годовые* отчеты

о деятельности санитарных врачей Богодуховского, Валковского, Изюмского, Лебединского, Старобельского и Сумского уездов за 1910–1911 гг. / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2231, арк. 1-128. **31.** *Уставы, положения, протоколы заседаний и другие организационные материалы земских участковых санитарных попечительств, организованных земскими управами и переписка с ними о финансировании попечительств. Годовые отчеты уездных земских управ о расходе средств санитарными попечительствами на противоэпидемические мероприятия, 8 января 1913 г. – 20 декабря 1913 г.* / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2239, арк. 1-184. **32.** *Об организации земством химико-бактериологических лабораторий в Харьковской губернии, их оборудовании и личном составе сотрудников, 18 ноября 1910 г. – 23 декабря 1911 г.* / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2232, арк. 1-175.

Bibliography (transliterated): **1.** *Tekuschaya statistika. Statisticheskii ezhegodnik. 1917 g.* / Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tovarischestvo «Pechatnya Yakovleva», 1918. – 125 p. **2.** *Anketyi, zapolnennyye sanitarnymi vrachami Bogoduhovskogo, Valkovskogo, Izyumskogo i Starobelskogo uezdov o sanitarnom sostoyanii promyshlennyih predpriyatiy uезда, haraktere ih proizvodstva, kolichestve rabochih i ih zarabotnoy plate (1905 g.)* / Derzhzharkiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 1175, ark. 1-50. **3.** *Harkovskiy kalendar na 1900 g.* – Kharkov: Tip. gubernskogo zemstva, 1900. – 148 p. **4.** *Obzor Harkovskoy gubernii za 1914 g.* – Kharkov: Tip. gubernskogo pravlennya, 1915. – 42 p. **5.** *Gnedich A., Aksenov S. Obzor fabrichno-zavodskoy promyshlennosti Harkovskoy gubernii.* – Kharkov: Tip. A. Darre, 1899. – Vyip. I. – 198 p. **6.** *Tomilin S. A. Materialy po zaboлеваemosti naseleniya Ukrainyi: [prilozhenie k zhurnalu «Profilakticheskaya meditsina», vyip. 1]* // *Profilakticheskaya meditsina.* – 1924. – No 11-12. – p. 70-78. **7.** *Tomilin S. A. Osnovnyie demograficheskie pokazateli Ukrainyi za poslednie godyi v ih sopostavlenii s pokazatelyami dovoennogo vremeni. Profilakticheskaya meditsina.* – 1929. – No 12. – p. 15-27. **8.** *Vasilev K. G., Segal A. E. Istoriya epidemiy v Rossii.* – Moscow: Nauka, 1960. – 623 p. **9.** *Igumnov S. N. Oчерk razvitiya zemskoy meditsinyi.* – Kyiv: Zdorov'ya, 1940. – 149 p. **10.** *Petrov B. D. Protivoepidemicheskoe zakonodatelstvo v Rossii. Mikrobiologiya, epidemiologiya i immunologiya.* – 1995. – No 7. – p. 48-54. **11.** *Solovev M. N. Zaraznyie bolezni i meryi ih preduprezhdeniya.* – Kharkov: Nauchnaya myisl, 1928. – 44 p. **12.** *Solovev M. N. Iz proshlogo i nastoyaschego po borbe s epidemiyami na Ukraine. Profilakticheskaya meditsina.* – 1928. – No 12. – p. 16-28. **13.** *Karpov L. N. Zemskaya sanitarnaya organizatsiya v Rossii.* – Leningrad: Meditsina, 1964. – 123 p. **14.** *Nikitina A. V. Zemskaya sanitarnaya organizatsiya Ufimskoy gubernii v nachale XX veka. Izvestiya Rossyiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A. I. Gertsena.* – Vyp. No 69. – 2008. – p. 28-33. **15.** *Rizvanova T. R. Sotsialno-ekonomicheskie prichinyi rasprostraneniya epidemiy na Yuzhnom Urале v kontse XIX – v nachale XX v. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta.* – 2009. – No 28 (166). *Istoriya.* – Vyip. 34. – p. 81-85. **16.** *Semenchenko I. V. Sovershenstvovanie zemstvami meditsinskogo obsluzhivaniya naseleniya na Urале v 1900–1918 gg. Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta.* – Seriya: Sotsialno-gumanitarnyye nauki. – Vyp. No 17 (72). – 2006. – p. 57-62. **17.** *Sorokina T. S. Zemskaya meditsina – prioritet Rossii. Zemskiy vrach.* – No 1. – 2010. – p. 33-38. **18.** *Ermakova V. V. Rol zemskih uchrezhdeniy v razvitii meditsinskogo obsluzhivaniya naseleniya Menzelinskogo uезда (1875–1918). Kazanskiy meditsinskiy zhurnal.* – Vyip. No 1. – 2007. – p. 39-46. **19.** *Logovskiy I. M. Diyalnist mistsevih organiv vladi Harkivskoy gubernii po borotbi z epidemichnimi zahvoryuvannyami (druga polovina XIX – pochatok XX st.). Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu im. V. N. Karazina.* – 2002. – No 566. – Seriya: *Istoriya.* – Vip. 34. – p. 145-152. **20.** *Logovskiy I. M. Robota mistsevih organiv vladi ta zemskih organiv Harkivskoy gubernii po zapobigannyu ta likvidatsiyi epidemiy holery (pochatok XX st.). Zbirnik naukovih prats. Seriya: Istoriya ta geografiya / Harkivskiy derzh. ped. un-t im. G. S. Skovorodi.* – Kharkiv, 2013. – Vip. 49. – p. 156-160. **21.** *Logovskiy I. M. Robota mistsevih organiv vladi Harkivskoyi ISSN 2079-0813. Вісник ХТУ «ХІІІ». 2014. № 54 (1096)*

guberniyi po pokraschennyu sanitarnih umov zhittya ta blagoustroyu naselenih punktiv (pochatok XX st.). Visnik natsionalnogo tehničnogo universitetu «HPI». Seriya: Aktualni problemi istoriyi Ukrayini. – No 61 (10-34). – Harkiv: HNU «HPI», 2013. – p. 65-70. **22.** Logovskiy I. M. Robota mistsevih organiv vladi ta zemstv Harkivskoyi guberniyi schodo zapobigannya ta pripinennya epidemiy vispi (druga polovina – pochatok XX st.). Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu im. V. N. Karazina. – 2013. – No 1088. – Seriya: Istoriya Ukrayini. Ukrayinoznavstvo: istorichni ta filosofski nauki. – Vip. 170. – p. 39-43. **23.** Obyazatelnyie postanovleniya. Ob ustroystve i poryadke soderzhaniya v sanitarnom otnoshenii fabrichnih, zavodskih i drugih promyshlennyih zavedeniy. Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tip. gubernskogo zemstva, 1911. – 18 p. **24.** Sanitarnaya organizatsiya Harkovskoy gubernii v 1904–1911 gg. / Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tip. «Pечатnoe delo», 1912. – 22 p. **25.** Otchetyi sanitarnyih vrachey i sanitarno-bakteriologicheskikh laboratoriy v Harkovskoy gubernii: Prilozhenie k vrachebnoy hronike (za 1912 g.) / Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tip. «Pечатnoe delo», 1914. – 202 p. **26.** O merah preduprezhdeniya i prekrascheniya zarazitelnyih, povalnyih i mestnyih bolezney / Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava. – Kharkov: Tip. gubernskogo zemstva, 1911. – 21 p. **27.** Protokolyi zasedaniy Harkovskogo gubernskogo Sanitarnogo soveta. Chernovik, 1 noyabrya 1911 g. – 14 dekabrya 1912 g. / Derzhzharkiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2233, ark. 1-147. **28.** Godovyye otchetyi o deyatelnosti sanitarnyih vrachey Valkovskogo uezda za 1914–1916 gg., 22 yanvary 1917 g. – 5 dekabrya 1918 g. / Derzhzharkiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2253, ark. 1-213. **29.** Godovyye otchetyi o deyatelnosti uezdnyih sanitarnyih vrachey Harkovskogo gubernskogo zemstva za 1912 god, podliniki / Derzhzharkiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2234, ark. 1-110. **30.** Godovyye otchetyi o deyatelnosti sanitarnyih vrachey Bogoduhovskogo, Valkovskogo, Izyumskogo, Lebedinskogo, Starobelskogo i Sumskogo uezdov za 1910–1911 gg. / Derzhzharkiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2231, ark. 1-128. **31.** Ustavyyi, polozheniya, protokolyi zasedaniy i drugie organizatsionnyie materialy zemskih uchastkovyih sanitarnyih popechitelstv. Godovyye otchetyi uezdnyih zemskih uprav o rashode sredstv sanitarnymi popechitelstvami na protivoepidemicheskie meropriyatiya, 8 yanvary 1913 g. – 20 dekabrya 1913 g. / Derzhzharkiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2239, ark. 1-184. **32.** Ob organizatsii zemstvom himiko-bakteriologicheskikh laboratoriy v Harkovskoy gubernii, ih oborudovanii i lichnom sostave sotrudnikov, 18 noyabrya 1910 g. – 23 dekabrya 1911 g. / Derzhzharkiv Harkivskoyi oblasti, f. 304, op. 1, spr. 2232, ark. 1-175.

Надійшла (received) 05.10.2014

УДК 94(477.54) «190/191»:352.77

Робота Харківського губернського земства по запобіганню епідемій та покращенню санітарного стану (початок XX ст.) / І. М. Логовський // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 62–72. – Бібліогр.: 32 назви. – ISSN 2079-0813.

У статті досліджується робота санітарної організації харківського губернського земства по запобіганню епідемій, розробці санітарно-епідемічних регламентів діяльності промислових підприємств, використання водних ресурсів, становлення системи санітарно-епідемічного

контролю громадських закладів у Харківській губернії на початку ХХ ст., в результаті якої були створені санітарні опікування, влаштовані очисні споруди води на підприємствах, збудовані лікарні на промислових об'єктах, відкриті санітарно-бактеріологічні лабораторії. Результатом цих заходів стало значне покращення здоров'я, життя та добробут населення.

Ключові слова: Харківська губернія, санітарна організація, земство, санітарне опікування, бактеріологічна лабораторія, епідемічне відділення, протитифозна вакцина.

УДК 94(477.54) «190/191»:352.77

Работа Харьковского губернского земства по предотвращению эпидемий и улучшению санитарного состояния (начало ХХ в.) / И. М. Логовский // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 62–72. – Бібліогр.: 32 назви. – ISSN 2079-0813.

В статье исследуется работа санитарной организации харьковского губернского земства по предотвращению эпидемий, разработке санитарно-эпидемических регламентов деятельности промышленных предприятий, использования водных ресурсов, становления системы санитарно-эпидемического контроля общественных учреждений в Харьковской губернии в начале ХХ в., в результате которой были созданы санитарные попечительства, созданы очистные сооружения воды на предприятиях, построены больницы на промышленных объектах открыты санитарно-бактериологические лаборатории. Эти мероприятия значительно улучшили здоровье, жизнь и благосостояние населения.

Ключевые слова: Харьковская губерния, санитарная организация, земство, санитарное попечительство, бактериологическая лаборатория, эпидемическое отделение, противотифозная вакцина.

The work of the Kharkov gubernia Zemstvo, the epidemic prevention and improvement of sanitary conditions (the beginning of XX century) / I. M. Logovskyi // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 62-72. – Bibliogr.: 32. – ISSN 2079-0813.

In this article the author researches activities of the sanitary body of Kharkiv guberniya's zemstvo on preventing epidemics, developing sanitary and hygienic standards for the work of industrial production, using of water resources, establishing of the system of sanitary and epidemic control of civil establishments of Kharkiv guberniya in the beginning of XX century, which resulted in establishing sanitary care, supplying plants with water filtering systems, building hospitals at industrial sites, opening sanitary bacteriological laboratories. These activities improved health and welfare of the citizens.

Key words: Kharkiv guberniya, sanitary organization, zemstvo, sanitary care, bacteriological laboratory, epidemiologic department, antityphoid vaccination.

УДК 94(477.54)«1930»:323..3-058.17

С. І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

ПРИВАТНА ІСТОРІЯ ТРУДОВОГО ЖИТТЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО БЕЗПРАВ'Я УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО ЄВРЕЯ-«ПОЗБАВЛЕНЦЯ»

У статті аналізуються знайдені в Державному архіві Полтавської області документи особової

справи етнічного єврея-«позбавленця» Іуди Володимировича Острова щодо обмеження та відновлення його у виборчих правах (1930 р.). Досліджуються трудова діяльність, освітній рівень, матеріальне становище радянського ізгоя. Зроблено спробу складення його психологічної характеристики, виявлення можливої причини позбавлення громадянських прав.

Ключові слова: «позбавленець», етнічний єврей, антисемітизм, сільський виборчий комітет, свідок, земельний наділ, наймана праця.

Вступ. Історія будь-якої держави складається з історії приватного життя окремих людей. Переважна більшість з них – невідомі, не видатні, не великі. Їх біографії стандартні, часто прості й нехитрі, багато в чому схожі одна на одну. Втім, кожна людина – особистість. Вона цікава своїми прагненнями до щастя та влаштування власного побуту, родинним укладом, моральними цінностями, досягненнями й радощами, життєвими драмами. Трагічна радянська історія буквально зіткана з сумних людських доль, серед яких – долі етнічних євреїв, позбавлених виборчого права. У Державному архіві Полтавської області зберігається справа «позбавленця» Іуди Володимировича Острова.

Метою даної статті є детальний аналіз цього архівного матеріалу, дослідження життєвого шляху, освітнього рівня, матеріального становища, психології радянського єврея-ізгоя, виявлення причини обмеження його у громадянських правах.

Виклад основного матеріалу. 26 березня 1930 р. до Підлучанської сільської ради надійшла заява І. В. Острова (її стиль, синтаксис і пунктуація збережені – Авт.): «По невідомим для мене обставинам я Вами позбавлений виборчих прав. Це дуже велика для мене образа, а по суті справи помилка сельвиборкома, позаяк я землі до Революції зовсім не мав а одержав таку у революційному порядку ... в 1920 році (про що свідчать прикладені при цьому довідки), яку 5 років я обробляв власно працею ... Це по-перше. По-друге, я ніколи не вживав найманої праці, а навпаки сам увесь час свого життя працював по найму, як свідчать довідки про мій 40 річний службовий стаж і в сучасний момент, не дивлячись на те, що маю від роду 64 роки, перебуваю на державній службі в «Держшвеймашина» і лічусь членом спілки СТС з осені 1924 р., чесно й ревностно виконую мої обов'язки допомагаючи Радвладі будувати соціалізм ...» [1, л. 64].

Вже перше ознайомлення із документом надає можливість зрозуміти психологічну сутність літнього чоловіка. Загальний тон заяви дуже стриманий і гідний. Для людини, яку раптом грубо викреслили із соціального простору з необґрунтованих причин, позбавили громадянських прав і поставили на межу виживання, автор надто спокійний. Жодного разу він не зробив ставку на фальшиву, награну емоцію, а значить не ставив за ціль розжалобити радянських чиновників. Лише епізодично пролунав натяк на його дійсні почуття – «це дуже велика для мене образа». Не демонстрував І. Остров і надмірної ідейності (якої, до речі, взагалі могло й не бути, але в ситуації ізгоя іноді істерична демонстрація навіть псевдоприхильності новій владі використовувалася тоді часто, що цілком зрозуміло). Хиба що слова «Революція» і «Радвлада» поважно написані з великої літери. Але

при цьому використано стриману абрєвіатуру. Політична лояльність проявилася тільки в останній фразі. Причому чітко давалося зрозуміти, що саме професійні обов'язки виконувалися «чесно й ревностно», а будувати соціалізм чоловік просто «допомогає». «Позбавленець» явно відчував свою правоту, тому й уникав підлабузництва та принизливо-улесливих доказів.

Очевидні конкретність та ґрунтовність, з якими І. Остров викладає на папері сутність справи. Його думки структуровані («по-перше...», «по-друге...») і гранично ясні, що було дуже великою рідкістю для уродженців та мешканців сільської місцевості того часу. Це видає людину з певним рівнем освіченості (хоча й далеко не академічної) та вказує на звичку працювати з людьми, роз'яснювати їм певні завдання й цілі.

Поряд з тим, Іуда Остров не приховує жодного факту своєї біографії. Він чесно і важко працював все життя, і так само чесно виклав, неодмінно підтверджуючи відповідними довідками-доказами, кожен з фактів трудової біографії. Документи абсолютно не викликають підозри у недомовках, неточностях або брехливій забудькуватості.

Очевидно і те, що «позбавленець», несподівано для свого низького соціального статусу, відрізнявся достатньою грамотністю. Уродженець глибоко провінційного селища Книшівка Кременчуцького повіту Полтавської губернії непогано володів писемною мовою. На відміну від свідків по справі та місцевих чиновників, писав українською. Граматичні норми порушував, але хіба що за рідким виключенням. Для порівняння, можна навести приклади аналогічних заяв від українських селян-«позбавленців» – мешканців тієї ж Полтавщини. Ось, наприклад, плутана заява селянина Андрія Бриля, складена з україно-російської суміші літер і слів: «Подання нашої заяви до ... сельрады о востановлении нам права голоса то сельрада нам відмовела и до району передано. Районом не розглянуто и требуют ... по 10 карб. из души ... Затребуйте справу до Лубенського округу для поновлення виборчих прав голоса ...» [2, л. 2]. І далі: «За неграмотного роз писався ...» [2, л. 2]. Або інша, самостійно написана, але така ж малограмотна, перевантажена російською «ы» та позбавлена ком, заява «позбавленки» Оксани Бут: «Прохаю Черевківського сельвиборчкому вычеркнуты мене із списку позбавлених виборчого право голоса позияк я неповнолітня маю лыше 17 років» [3, л. 6]. А ось фрагменти з анкет мешканців сіл Харківщини: «ниды неслужила»; «как невидомо за что имено состоит поучёте ГПУ»; «ні в каких партіях не участвовав»; «неімело до революції нічого ніякогої предпреятя», «родина із девяти душ, муж, семі детей» [4, л. 10, 12, 21, 24]. Отже, різниця між рівнем грамотності і володінням «малоросійським наріччям» окремих українських та єврейського «громадян Радянської України» більш ніж істотна.

Документи надають можливість зробити припущення щодо витоків грамотності Іуди Острова. Звісно, свідоцтв про закінчення ним навчального закладу будь-якого рівня у справі немає. Та й навряд чи хлопчик-іудей з українського селища міг отримати право на навчання за відомого стану справ щодо «єврейського питання» в Російській імперії. Але збереглася письмово занотована розповідь чотирьох

односільчан – Порфирія Даниловича Красько, Івана Петровича Бондаренко, Луки Онисимовича Красько та Івана Васильовича Мохнача (записана за неграмотних Іваном Книшем у присутності уповноваженого). Чоловіки проливають світло на трудовий шлях єврея-«позбавленця». За їх свідченнями, в 1876 р. 10-річний Іуда Остров почав служити «в качестве мальчика» у орендаря книшевського маєтку Неймарка [1, л. 75]. А вже через два роки був призначений прикажчиком і залишався на цій посаді до 1883 р. [1, л. 75]. Можливо, саме тоді, завдяки своєму благодійнику, розумний хлопець придбав своєрідну «домашню» освіту. А розумові здібності маленького Іуди, безсумнівно, були вагомими. Інакше як пояснити те, що дитина, яка ледь досягла 12 років, отримала таке призначення і стала правою рукою господаря, уповноваженим у його справах.

Окремо підкреслили односельців працелюбність і відповідальність юнака, виконуючого: «... всякие обязанности как по работе в поле и на току во время молотбы ровно и во дворе по хозяйству и наблюдению за скотом, что нам как работавшим и служившим в то время в означенном имени достоверно известно» [1, л. 75].

Аналізуючи ставлення українських селян до «позбавленця»-єврея, мимоволі виникає питання щодо пресловутого антисемітизму. Принаймні, у випадку з Іудою Островим антисемітські настрої абсолютно відсутні. Полтавська губернія входила до смуги постійної єврейської осілости, тому співіснування українського населення з населенням єврейським було звичним явищем. Втім, це не завжди гарантувало національну терпимість. Можна пригадати, наприклад, масові єврейські погроми в Україні протягом 1881-1884 рр. Але здається, що до іудея Острова свідки-селяни не ставилися вороже ані тоді, наприкінці ХІХ ст., в самий розпал етнічного насильства, ані в 1930 р., під час надання свідчої інформації. Навпаки, вони всіляко виправдовують його, надають виключно схвальну характеристику, намагаються допомогти у справі поновлення в правах. Можливо причини такої доброзичливості й поваги – неабиякі працелюбність і відповідальне ставлення Іуди Володимировича до професійних обов'язків, що завжди цінувалися у селянському середовищі.

Фігурують у справі й письмові свідчення друзів дитинства І. Острова, євреїв за походженням, Йосипа Симховича Уровича та Соломона Мойсеєвича Олевського [1, л. 76]. З їх розповіді стає відомо, що восени 1883 р. він переїхав жити до невеличкого містечка Омельник Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Протягом 1884-1885 рр. служив прикажчиком у якогось Остромухова в с. Юрки Хорошковської волості Кобеляцького повіту. 1887 р. юнака призвали на чотирирічну військову службу. Після повернення він зайнявся огородинством, а в 1894 р. покинув село, переїхав до Кременчука і почав працювати в «К-о Зингер». Відповідна довідка підтверджувала працю І. Острова в Акціонерному товаристві компанії «Зингер», «ныне национализированного и именуемого Государственный Трест «Госшвеймашина», в разных должностях»; а також сповіщала – «службу оставил по болезни» [1, л. 77].

Мав Іуда Остров ще дві довідки, які засвідчували «стаж по найму» (всього ним було надано 6 довідок, фіксуючих 40 років трудової діяльності, але до сьогодні

збереглося тільки 3 з них) [1, л. 64]. Довідка за підписом члена союзу «Всеработпрос» О. Гесена інформувала, що І. Остров з 1917 р. до початку 1919 р. працював агентом для доручень у харківській типографії [1, л. 78]. Інша сповіщала про службу І. Острова з 1924 р. по 1926 р. заступником завідуючого зсипного пункту у хлібному відділі Кременчуцького відділку Держбанку, завідуючим зсипного пункту та інструктором-контролером [1, л. 79].

Таким чином, протягом життя І. В. Остров – представник найбільш пригнобленої національної меншини Російської імперії, займав достатньо престижні посади. Його досвід і вміння були оцінені й після встановлення радянської влади, коли незважаючи на солідний, 58-річний вік, він знов почав виконувати функції керівника. Слід підкреслити, що в роки непу і тотального розквіту приватного підприємництва, Іуда Остров не відкрив власної справи, а продовжував служити за наймом. Пресловутим непманом Іуді Острову стати не судилося. А отже, можна впевнено відкинути припущення про позбавлення його виборчого права через зафіксовану Конституцією УСРР 1919 р. приналежність до приватних торгівців, торгових і комерційних посередників [5, л. 1]. Драматичну роль в житті І. Острова зіграло його повернення до сільськогосподарської праці.

У складні роки громадянської війни, економічної розрухи та жахливих експериментів «воєнного комунізму», трудовий стаж єврея Острова перервався. Як вказувалося вище, на початку 1919 р. він ще працював у типографії в Харкові; наступне працевлаштування документально датоване лише 1924 р. [1, л. 78-79]. Щодо трудової діяльності протягом 1920-1923 рр., то жодної довідки про неї немає. Саме під час цієї вимушеної паузи чоловік скористався популістським заходом більшовицького уряду з наділення селян землею. «Вимітка з книги на 1920 рік по Потіцькій волості Кременчуцького повіту» свідчить про відведення Іуді Острову, згідно його прохання, 3 десятин орної землі та 1 десятини садку, «що раніше належали Тимченкові» [1, л. 70]. З невстановлених причин (чи то селянська справа почалася успішно, чи то надані землі повністю не задовольняли потреби родини), у 1923 р. І. Остров знов звернувся до сільської земельної комісії з клопотанням про збільшення наділу. І знов прохання виконали, надавши «норму», в результаті чого садиба Острових зросла до 9 ½ десятин (6 десятин оранки, 1 десятина сінокосу, 1 десятина садка та ½ десятини толоки) [1, л. 71].

Отже, за розмірами це було досить міцне середняцьке господарство. А враховуючи загальний досвід роботи Іуди Острова в сільському господарстві, компетенцію управлінця та високу працелюбність, можна припустити, що середняцьким воно було й за рівнем доходу. І ось тут напрошується наступне припущення щодо причини позбавлення виборчого права. Однією з категорій «позбавленців» були особи, які використовували найману працю з метою отримання прибутку [5, л. 1]. Вочевидь, І.В. Острова запідозрили саме в цьому, хоча прямих вказівок на подібне звинувачення (наприклад, доносу або чіткого ствердження в заяві самого «позбавленця») немає. Втім, у справі фігурують 3 окремі документи відносно даного питання. У 1920 р. Підлучанський комнезам виписав таке «Посвідчення»: «Дано сие ... Иуде Острову в том, что он действительно... своим

трудом обрабатывает землю ...» [1, л. 72]. Через 10 років, голова сільради М. Горбань знов підтвердив, що І. Остров «действительно занимается физическим трудом на предоставленном ему участке земли и сельхоззяйства» [1, л. 74]. У цьому ж 1930 р. «голова Бабка» також офіційно підтвердив: «тов. Остров ... занимается исключительно хлебопашеством, не применяет наёмного труда ... Все причитающиеся облачения он оплачивает по месту его проживания как обще Трудовой элемент» [1, л. 73].

А отже жодних підстав для позбавлення права голосу Іуди Острова як експлуататора-«міроїда» не було. Тому цілком зрозуміла його стримана, але безсумнівно, глибока образа на нібито «народну» більшовицьку владу, яка огульно прираховувала до ворожого табору трудову людину.

На жаль, за відсутністю повного обсягу документів, виявити точну причину позбавлення І. В. Острова виборчого права неможливо. Крім того, у справі відсутня кінцева резолюція щодо відновлення його в правах або підтвердження факту подальшого позбавлення. Імовірно, права могли повернути, враховуючи підтримку місцевих органів влади та сільської бідноти, багаторічний, бездоганний трудовий стаж за наймом, непричетність до приватно-комерційної діяльності та експлуатації найманих робітників, суспільно-корисну працю в державних установах та на підприємствах, а також членство у профспілковій організації.

Висновки. Таким чином, архівні документи надають змогу певним чином дослідити життєвий шлях одного з мільйонів мовчазних свідків драматичної радянської історії – уродженця Полтавської губернії, етнічного єврея, позбавленого виборчого права, Іуди Володимировича Острова. Аналіз особистої справи дозволив виявити та оцінити психологічні особливості цієї людини, рівень її освіти та матеріального добробуту. Документи чітко відображують цікавий трудовий шлях І. Острова, який почав працювати в 10-річному віці, неодноразово змінював рід і сферу діяльності, періодично займав керівні посади. Разом з тим, очевидною є незадовільна якість роботи радянської бюрократичної машини. До 1930 р. так і не вдалося остаточно вдосконалити процес викриття й покарання «чужого елемента». Навіть, офіційно зафіксованої підстави для обмеження в правах, до справи І. Острова залучено не було. Втім, підтримка «позбавленця» з боку місцевого керівництва та односільчан, підтверджують абсолютну безпідставність репресій по відношенню до нього. Особиста справа І. В. Острова – важливе свідоцтво епохи, яке яскраво ілюструє важке, сповнене утисків, трудове життя радянського єврея, а також окремі аспекти більшовицького процесу штучної маргіналізації суспільства.

Список літератури: 1. *Державний архів* Полтавської області (далі – Держархів Полтавської області), ф. Р-2044, оп. 2, спр. 1, арк. 64-79. 2. *Держархів* Полтавської області, ф. Р-2122, оп. 2, спр. 18, 7 арк. 3. *Держархів* Полтавської області, ф. Р-2121, оп. 3, спр. 14, 19 арк. 4. *Державний архів* Харківської області, ф. Р-1574, оп. 3, спр. 8, арк. 10, 12, 21, 24. 5. *Державний архів* Харківської області, ф. Р-472, оп. 1, спр. 23, 40 арк.

Bibliography (transliterated): 1. *Derzhavniy arhiv* Poltavskoyi oblasti (dali – Derzharhiv Poltavskoyi oblasti), f. R-2044, op. 2, spr. 1, ark. 64-79. 2. *Derzharhiv* Poltavskoyi oblasti, f. R-2122, op. 2, spr. 18, 7 ark. 3. *Derzharhiv* Poltavskoyi oblasti, f. R-2121, op. 3, spr. 14, 19 ark. 4. *Derzhavniy arhiv* Kharkivskoyi

oblasti f. R-1574, op. 3, spr. 8, ark. 10, 12, 21, 24. 5. *Derzharhiv* Poltavskoyi oblasti, f. R-472, op. 1, spr. 23, 40 ark.

Надійшла (received) 10.09.2014

УДК 94(477.54)''1930/1931'':323..3-058.17

Приватна історія трудового життя та громадянського безправ'я українського радянського єврея-«позбавленця» / С. І. Мешковая // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. - № 54 (1096). – С. 73-79. – Бібліогр.: 5 назв.

У статті аналізуються знайдені в Державному архіві Полтавської області документи особової справи етнічного єврея-«позбавленця» Іуди Володимировича Острова щодо обмеження та відновлення його у виборчих правах (1930 р.). Досліджуються трудова діяльність, освітній рівень,

матеріальне становище радянського ізгоя. Зроблено спробу складення його психологічної характеристики, виявлення можливої причини позбавлення громадянських прав.

Ключові слова: «позбавленець», етнічний єврей, антисемітизм, сільський виборчий комітет, свідок, земельний наділ, наймана праця.

УДК 94(477.54)''1930/1931'':323..3-058.17

Приватная история трудовой жизни и гражданского бесправия украинского советского еврея-«лишенца» / С. И. Мешковая // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 73-79. – Бібліогр.: 5 назв.

В статье анализируются обнаруженные в Государственном архиве Полтавской области документы личного дела этнического еврея-«лишенца» Иуды Владимировича Острова об ограничении и восстановлении его в избирательных правах (1930 г.). Исследуются трудовая деятельность, образовательный уровень, материальное положение советского изгоя. Сделана попытка составления его психологической характеристики, выявления возможной причины лишения гражданских прав.

Ключевые слова: «лишенец», этнический еврей, антисемитизм, сельский избирательный комитет, свидетель, земельный надел, наёмный труд.

Private history of working life and civil rights of the Ukrainian Soviet Jew-«lishenza» / S. I. Meshkovaya // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 73-79. – Bibliogr.: 5. – ISSN 2079-0813.

The paper provides an analysis of the personal file records found in the State Archives of the Poltava region pertaining to the restoring of the electoral rights of a Soviet Jew -“disenfranchised” (1930). Jude V. Islands on the limitation and restoration of its voting rights. We study the labor activity, educational level, financial position of the Soviet outcast. Attempt to compiling his psychological characteristics, probable cause lisheniyav civil rights.

Keywords: «disenfranchised», ethnic Jew, antisemitism, village election committee, awitness, allotment, wage labor.

УДК 94 (477.54) «1917/1921»

Я. В. МОТЕНКО, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ 1917–1921 РР. НА ХАРКІВЩИНІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано результати наукових досліджень, присвячених проблемі становлення і розвитку селянського руху у Харківській губернії протягом 1917–1921 рр. Автор вважає, що ідеологічний терор, який супроводжував перетворення УРСР на складову частину тоталітарної держави, змусив наукову громадськість поступитися принципом об'єктивності при вивченні тематики селянського руху. Для радянської історіографії були властивими прагнення довести керівну роль більшовиків у суспільно-політичному житті аграрного населення Харківщини, визначення заможного селянства як соціальної бази «націоналістичної контрреволюції» і однозначно негативна оцінка селянських антибільшовицьких виступів. Українська пострадянська історіографія відзначає позитивну роль заможного селянства у розвитку економіки регіону і негативно оцінює спроби більшовиків реалізувати комуністичну доктрину в українському селі.

Ключові слова: селянський рух, повстанство, земельне питання, Харківська губернія, Українська революція 1917–1921 рр., історіографія.

Вступ. Важливою складовою процесу українського державотворення є переосмислення науковою громадськістю ключових моментів вітчизняної історії, зокрема, Української революції 1917–1921 рр.

Оскільки протягом першої чверті ХХ ст. селянство було домінуючою частиною української нації, виникає потреба в об'єктивному висвітленні його впливу на перебіг і результати революції та Громадянської війни. Однак розробка проблеми особливостей регіональної соціальної поведінки українського селянства протягом 1917–1921 рр. залишається актуальним завданням для сучасної української історичної науки. Важливою передумовою його вирішення є об'єктивне вивчення історіографічної спадщини.

Мета статті. Метою пропонованої статті є аналіз вітчизняної наукової історичної літератури, присвяченої висвітленню політичної, економічної, національно-культурної, збройної активності селянських мас в Харківській губернії у 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. Накопичення інформації про регіональну специфіку селянського руху у Харківській губернії радянська історіографія розпочала у 1920-х – в першій половині 1930-х рр. Так, у 1922 р. було надруковано статтю Н. Попова «История бандитизма в Харьковской губернии» [1]. Ця праця містила окремі дані про діяльність загонів по боротьбі з бандитизмом в краї у 1921 р. Автор тенденційно висвітлив події, пов'язані з виникненням антикомуністичних селянських повстанських загонів і беззастережно охарактеризував їхніх бійців як «політичних бандитів», що підкорялися «селянській буржуазії – куркулям» [1, с. 112]. Н. Попов вважав, що найбільший вплив на повстанців мала махновська ідеологія. Вирішальну роль у подоланні антиурядового збройного опору на селі автор відвів новій економічній політиці.

У 1930 р. була надрукована наукова розвідка В. Лобахіна «Лютий на селах Харківщини» [2]. Автор досить детально дослідив історію скликання першого Харківського губернського з'їзду рад селянських депутатів. Справедливо назвавши визначальним, вплив українських і російських есерів на формування резолюції з'їзду по земельному питанню, В.Лобахін водночас не висвітлив події, пов'язані з ухваленням резолюції по національному питанню.

У другій половині 1930-х – 1940-х рр. прагнення істориків уникати тематики, що будь-яким чином могла виявитися пов'язаною з історією українського національно-визвольного руху, зумовило майже повне припинення дослідження історії селянських рухів в Україні в роки Громадянської війни.

У 1950-х – 1980-х рр. дослідження проблеми було поновлено. Протягом 1952–1953 рр. з'явився ряд наукових робіт Ю. Ю. Кондуфора, В. П. Шила, М. І. Ксензенка [3; 4; 5]. Увага дослідників була зосереджена на висвітленні історії реалізації радянською владою політики воєнного комунізму в Україні у 1919–1920 рр. Але якщо В. П. Шило і Ю. Ю. Кондуфор звертаючись до подій на Харківщині, головним чином, цікавилися роботою продзагонів, то М. І. Ксензенко поставив перед собою мету дослідити процес націоналізації землі в Харківській губернії у 1920 р. Останній прийшов до висновку, що наслідком проведення революційних аграрних перетворень в губернії, було зростання кількості господарств селян-середняків [5, с.12].

Святкування 40-річчя перемоги Жовтневої революції у 1957 р. супроводжувалося численними публікаціями історичних досліджень, присвячених тематиці Громадянської війни в Україні. Помітне місце серед них займали праці, присвячені проблемі стосунків радянської влади і різних прошарків сільського населення. Серед подібних робіт, вирізняється своєю солідною джерельною базою краєзнавче дослідження А. К. Ісіченка «Боротьба робітників і селян під керівництвом більшовиків за встановлення радянської влади в Ізюмському повіті (1917–1918 рр.)» [6]. Використавши широке коло архівних матеріалів і періодичних видань за 1918 рік, автор прийшов до висновку про значний вплив партії есерів на суспільно-політичні погляди місцевого селянства і тісний зв'язок заможного селянства Ізюмського повіту з націоналістично налаштованими політичними колами. Проте, А. К. Ісіченко у своїй праці не висвітлив програмних засад діяльності ізюмських «націоналістів»,

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. ХХ ст. радянська історіографія поповнилася серією робіт, присвячених дослідженню періоду окупації України німецькими і австро-угорськими військами. Спільними рисами цих робіт були їхня яскраво виразна ідеологічна спрямованість і прагнення довести керівну роль КП(б)У і РКП(б) в організації антиінтервентського руху опору. У висвітленні аграрної політики Німеччини та Австро-Угорщини в Україні і стосунків сільського населення з окупантами, автори здебільшого обмежувалися фактографічним описом перебігу Звенигородсько-Таращанського повстання на Київщині у червні 1918 р. Аграрна політика УНР, уряду Української Держави, на території Харківської губернії і відповідна реакція місцевого селянства не стали предметом ґрунтовного дослідження в працях радянських істориків. Так, наприклад, монографія Г. Ф. Заставенка «Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р.» містить інформацію про конфліктні ситуації, що виникали між селянством Харківської губернії і інтервентами [7]. Однак автор використовує її як ілюстрацію до загального опису більшовицького руху опору в Україні. Характерним прикладом ставлення радянських істориків до вивчення історії селянського руху в Харківській губернії у

квітні-грудні 1918 р. є монографія Є. М. Скляренка «Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році» [8]. Використовуючи мемуари німецьких військових, архівні матеріали, періодику часів УНР і Гетьманату П. П. Скоропадського, автор навів приклади збройних селянських виступів майже у всіх губерніях України, окрім Харківської. Водночас дослідник стверджував, що й на Харківщині мав місце масовий антигетьманський селянський повстанський рух.

Більш обережним у висновках щодо активності селянського повстанського руху на Харківщині під час австро-німецької окупації у 1918 р. був радянський історик Ю. Я. Белан. У своїй монографії, написаній на основі матеріалів з дев'яти російських і українських архівів, автор поставив перед собою мету довести, що селянські повстання в Україні проти інтервентів були не стихійними, а керованими КП(б)У і РКП (б) [9]. На думку історика, вирішальне значення у цій боротьбі мала збройна допомога Росії. Однак, розглядаючи події на території Харківської губернії, Ю. Я. Белан лише згадує про бойові рейдові групи Звенигородсько-Таращанських повстанців. Цікаво, що дослідник, описуючи діяльність німецьких реквізиційних загонів, не навів жодного прикладу збройного опору селянських мас Харківської губернії. Він тільки зазначив, що звістки про формування Росією у «нейтральній зоні» повстансько-диверсійних загонів, «підіймали настрої населення Харківської губернії» [9, с. 248].

У 1960-х рр., дослідники намагалися відкинути найодіозніші стереотипи радянської історіографії 1950-х рр. Здійснювалися спроби ґрунтовного дослідження економічних передумов розв'язання громадянського конфлікту на селі. І хоча, як і раніше, «куркульство» вважалося соціальною базою націоналістичної контрреволюції, історики К. К. Шиян і С. Я. Островський визнали його активну участь у селянському антипоміщицькому русі в Харківській губернії у 1917 р. [10]. В. Є. Тичина у своїй монографії «Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році», використовуючи стенограми другого з'їзду КП(б)У, вперше в радянській історіографії вказав на незначні успіхи Харківського губерньського більшовицького підпілля в організації антигетьманського руху опору [11]. Історик М. І. Куліченко у монографії «Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918–1920)» обґрунтовано стверджував, що спроба КП(б)У очолити в 1919 р. антиденікінський селянський повстанський рух на Харківщині зазнала цілковитої поразки [12]. Не менш значущими були спроби автора висвітлити прорахунки більшовиків у здійсненні національної та земельної політики в Харківській губернії у 1919 р. М. І. Куліченко був одним з перших вітчизняних істориків, котрий справедливо піддав критиці насильницьку політику створення колективних господарств під час Громадянської війни. У 1968 р. з'явилася монографія М. І. Ксензенка «Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1918 – березень 1921 рр.)» [13]. У цій праці автор ґрунтовно дослідив перебіг більшовицьких аграрних реформ у Харківській губернії протягом всього періоду «воєнного комунізму» і в своїх оцінках намагався зайняти об'єктивну позицію.

На початку 1970-х рр. радянські історики виявили посилену увагу до питань, пов'язаних з історією боротьби КП(б)У і РКП(б) з «куркульською контрреволюцією» в Україні. Зокрема, окремі аспекти діяльності антибільшовицького підпілля і боротьби спеціальних більшовицьких каральних органів з повсталим селянством в Харківській губернії було висвітлено в монографії О. О. Кучера «Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр.» [14]. У своїй праці, створеній на основі широкого кола джерел (архівних матеріалів, спеціальних військових видань 1920-х рр., мемуарів партійної еліти), автор спробував показати соціальну базу, політичні програми й тактичні засоби антибільшовицьких сил в Україні. У Харківській губернії, на думку дослідника, головну небезпеку для більшовиків на початку 1920-х рр. становили місцеві селянські повстанські загони, що були ідейно та організаційно пов'язані з махновським рухом. Поряд з цим, О. О. Кучер відзначав значну активність й петлюрівського повстанства на Харківщині в той час. Вивчаючи політично-організаційні заходи КП(б)У по ліквідації «внутрішньої контрреволюції» і участь у цій боротьбі частин Червоної Армії, ВУНК-ДПУ, міліції, загонів КНС, науковець прийшов до ряду висновків. Так, автор вважав боротьбу з повстанством у 1921–1923 рр. продовженням Громадянської війни. О. О. Кучер визнав, що всі верстви українського селянства були незадоволені політикою «воєнного комунізму», а нова економічна політика, навпаки, отримала позитивну оцінку селянських мас Харківської губернії. Однак, погоджуючись з твердженням про участь середнього й незаможного селянства в антибільшовицькому повстанському русі, дослідник вважав, що це було результатом мало свідомості селянства й тимчасового невдоволення окремими заходами радянської влади. Натомість справжнім, ідейним, ворогом більшовиків на селі, на думку автора, було лише «куркульство» – націоналістично налаштоване, заможне селянство. Як наслідок, О. О. Кучер прийшов до політично заангажованого висновку: оскільки в антибільшовицькій боротьбі «куркульство» переслідувало цілі, що не цікавили інші верстви аграрного населення, то неправомірно вживати до «куркульських» виступів термін «селянські» [14, с. 18].

У 1972 р. з'явилася перша і остання в радянській історіографії праця, в якій було поставлено мету комплексно висвітлити історію селянського руху в Харківській губернії. У монографії «Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.)» П. Ф. Решодько здійснив спробу історико-економічного і політологічного аналізу умов, в яких виник і почав розвиватися селянський рух у Харківській губернії в період Лютневої та Жовтневої революцій і початку Громадянської війни [15]. Автор зміг досить детально відтворити головні моменти боротьби сільського населення Харківщини за свої політичні та економічні права, і вірно визнав факт підтримки Центральної Ради значною частиною селянства Харківської губернії протягом 1917 р. Однак науковець не висвітлив протиріччя, що виникли між селянством і більшовиками, після окупації Харківщини червоними російськими військовими загонами і недооцінив значущості національно-культурних питань в житті місцевого селянства.

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр., з'явився ряд досліджень, присвячених антиденікінському селянському рухові і утвердженню радянської влади у 1920 р. в Україні. У наукових роботах М. М. Олійника і Т. А. Вовка було конкретизовано відомості про діяльність селянських повстанських загонів і їх керівників на Харківщині протягом червня-грудня 1919 р. У праці М. М. Олійника надано цінні статистичні дані щодо діяльності у 1920 р. Комітетів незаможних селян на Харківщині [16; 17]. Проте загальним недоліком перелічених робіт була гіперболізація керівної ролі КП(б)У в організації селянського руху опору військовій диктатурі Добровольчої армії.

У 1980-х рр. привертали до себе увагу високим науковим рівнем і багатим статистичним матеріалом праці історика В. В. Калініченка. Окресливши територіальні рамки своїх досліджень межами Лівобережної України, В. В. Калініченко здійснив ґрунтовний історико-економічний аналіз стану сільського господарства Харківської губернії в період Української революції 1917–1921 рр. [18; 19; 20; 21]. Автор відзначав велику роль у економічному житті регіону заможного селянства, котре, на його думку, було серйозним конкурентом для місцевих поміщиків.

Протягом останнього десятиріччя існування СРСР, радянська історіографія продовжувала активно досліджувати історію боротьби більшовиків з українським «куркульством». Особливого значення в цьому відношенні набувало вивчення стосунків сільського населення і радянських органів влади в Харківській губернії, оскільки остання за одностайним визнанням радянських істориків була регіоном, де особливо помітно спостерігався сильний вплив «куркульства» на місцевий селянський рух. Однак новизною висновків тогочасні праці не відзначалися. Традиційно боротьба «куркульства» за свої інтереси в Харківській губернії розглядалася виключно, як збройний опір махновського і петлюрівського повстанства [22, с. 19–20]. Лише у 1990 р. в монографії І. В. Хмеля було здійснено спробу розглянути мирні, легальні засоби боротьби заможного селянства Харківської губернії за право володіти землею і розпоряджатися продуктом власної праці [23].

Після проголошення незалежності України у 1991р., історики отримали доступ до конфіденційних джерел інформації, що суттєво вплинуло на їхню оцінку участі селянських мас Харківської губернії в подіях 1917–1921 рр. Це стало однією з важливих передумов переходу до якісно нового етапу вивчення історії селянського руху на Харківщині.

Однією з найпопулярніших в українській історіографії виявилася тема махновщини. Залучення до наукового обігу документальних свідчень з фондів КДБ, партійних і військових архівів дозволило історикам трактувати махновщину як широкий масовий селянський рух. Стосунки селянства Харківської губернії з махновським рухом були частково висвітлені у монографії В. Ф. Верстюка «Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)» [24]. Автор розглянув питання створення махновцями таємних опорних баз в селах Харківщини і діяльності рейдових груп Револуційної Повстанської Армії України (махновців) в

регіоні. Історик дійшов висновку, що махновська ідеологія мала досить вагомий відсоток своїх прихильників серед сільського населення Харківської губернії. Проте праця В. Ф. Верстюка є насамперед нарисом політичної історії махновського руху, тому стосунки махновців з місцевим селянством на рівні соціальної взаємодії автор детально не досліджував.

Цього питання торкнувся у своїх працях В. М. Чоп. Обравши предметом дослідження проблеми ідеології, суспільного та військового устрою махновського руху, він пропонує власне бачення махновського руху, як альтернативного варіанту української державності, особливу форму суспільного устрою, що витікав сутністю своїх традицій з козацької епохи [25, с. 15]. Автор дійшов висновку, що пропаганда махновцями ідеї «вільного радянського ладу» мала успіх серед певної частини селянства Харківської губернії, оскільки сільське населення в регіоні робило спроби створення місцевих органів самоврядування за зразком махновських «вільних рад» [26, с. 44–45].

Одним з питань, яке посилено вивчала українська пострадянська історіографія, стала політика «воєнного комунізму», її роль в аграрній історії України ХХ ст., економічний, військовий та юридичний аспекти впливу на громадське життя селянства. У зв'язку з цим, ключове поняття вітчизняної історіографії Громадянської війни – «куркуль», набуло нового значення. З початку 1990-х рр. дослідники поступово відмовляються від односторонньої оцінки ролі «куркульства» в аграрному житті країни, властивій радянській історіографії. Так, В. Ф. Верстюк у своїй монографії намагається довести, що термін «куркуль» був «політичним жупелом», який активно використовувався більшовиками для пояснення незадоволення селянства політикою «воєнного комунізму» [24, с. 350]. Схожих поглядів дотримується і С. В. Кульчицький, вважаючи, що «куркульський бандитизм» був насправді антибільшовицьким селянським повстанським рухом [27, с.145]. У 2000 р. з'явилася монографія О. І. Ганжі, в якій авторка доводить, що термін «куркуль» був політичним ярликом, який використовувався більшовиками для маскуванню їхнього збройного протистояння з селянством. [28, с.129].

У середині 1990-х рр. з'являється ряд наукових робіт краєзнавчого характеру, автори яких обрали предметом дослідження селянський повстанський рух в Харківській губернії в період «воєнного комунізму». Передусім, потрібно відзначити наукову розвідку Є. Сіваченка «Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.)» [29]. На основі аналізу документальних матеріалів місцевого походження автор прийшов до висновку, що селянський повстанський рух у Харківській губернії досяг апогею свого розвитку у 1920 р. Автор вважає, що основною причиною невдоволення селянства була політика «воєнного комунізму».

Головну увагу дослідник надав опису повстання у селі Ков'яги Валківського повіту в травні 1920 р. На думку історика, цей антибільшовицький збройний виступ сільського населення Харківщини має бути зарахованим до однієї з найвизначніших спроб українського селянства захистити не лише власні політичні та економічні, а й національні права.

У 1995 р. побачила світ праця історика В. І. Семененка «Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 роки)» [30]. Джерельну основу книги склали архівні матеріали, документальні збірники, мемуари, праці вітчизняних та закордонних авторів. Дослідник піддав прискіпливому аналізу стан аграрного сектору економіки Харківської губернії на початку Української революції 1917–1921 рр. і відкинув тезу про малоземелля, як причину бідності селянства. Натомість, В. І. Семененко вбачає головну причину незадовільного становища більшості селянства Харківщини в низькому рівні землеробської культури. Відтворюючи картину соціальної структури сільського населення Харківщини і його майнової диференціації, автор приходять до висновку, що передумови розв'язання Громадянської війни вже існували на селі до 1917 р. Революції і військові дії були лише каталізатором визрілих протиріч. Водночас, автор піддає критиці аграрні заходи більшовицької партії. В. І. Семененко трактує їх, як непродумані, антигуманні експерименти над українським селянством. Наведена у книзі значна кількість маловідомих фактів про селянський повстанський рух в Харківській губернії додатково аргументує тези автора про антиселянську, по своїй суті, політику більшовиків в Україні.

Важливим доповненням до вищерозглянутої монографії, стала наукова розвідка В. І. Семененка і О. Л. Радченко «Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 – на початку 1920-х рр.» [31]. У статті автори, вперше у вітчизняній історіографії, детально дослідили методику і засоби державного терору КП(б)У, спрямованого проти селянського повстанського руху в Харківській губернії. Поряд з цим, дослідники спробували в загальних рисах окреслити характерні особливості збройної боротьби селянських мас проти владних державних структур, акцентувавши увагу на їх взаємній жорстокості.

Вивчення проблеми протистояння держави і українського селянина на теренах Харківської губернії у 1917–1921 рр. було продовжено В. І. Семененком у 1999 р. публікацією статті «Над Харківщиною – революції тайфун» [32]. Автор став більш критично, ніж у попередніх роботах, оцінювати поведінку сільського населення губернії під час Громадянської війни. На думку дослідника, значно сприяли загостренню збройного конфлікту в регіоні, неосвіченість значної частини селянства, його небажання рахуватися з реальною ситуацією, антисемітизм.

Однією з найпопулярніших тем історичних досліджень у середині 1990-х рр., стала діяльність Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВУНК) в роки Громадянської війни. Якщо за радянських часів, офіційна історіографія пов'язувала діяльність цієї організації, головним чином, з боротьбою проти злочинності і сил контрреволюції, то представники української пострадянської історіографії, передусім, вбачали у ВУНК репресивно-каральну організацію, що вселяла у цивільне населення страх перед тоталітарною державою. Операції ВУНК, спрямовані проти антибільшовицькі налаштованої частини українського селянства, знайшли часткове висвітлення у працях В. Ф. Верстюка, Є. Складенка, В. І. Семененка [24; 33; 30]. Однак регіональний аспект даної проблеми стосовно Харківської губернії в історичній літературі розкрито неповно. Відзначаючи такі позитивні риси їхніх робіт, як

наукова новизна, посилення фактологічної основи праць посиленнями на неопубліковані архівні джерела, потрібно зазначити, що багато найбільш цікавих моментів роботи органів ВУНК серед селянства Харківщини (вербування інформаторів, розвідка, робота таємних агентів у повстанських загонах) залишилися нерозкритими. Головною причиною такого стану справ є недоступність багатьох фондів з колишніх архівів ВУНК.

Наприкінці 1990-х, на початку 2000-х рр. історична наука накопичила солідну інформаційну базу з історії селянства під час Української революції 1917–1921 рр. Творча обробка значної кількості даних, дозволила науковцям прийти до узагальнюючих висновків про природу, рушійні сили, масовість селянського руху в Україні. Так, наприклад, у працях В. В. Калініченка та І. К. Рибалки було підбито кінцеві підсумки аграрних перетворень в роки Громадянської війни і дано виважену та аргументовану оцінку аграрній політиці державних утворень в Україні протягом 1917–1921 рр. [34; 35].

Серед інших досліджень слід вказати роботу П. М. Ісакова «Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.)» [36]. Основні висновки автора були опубліковані у серії статей, для написання яких, П. М. Ісаков використав, поміж іншим, матеріали, пов'язані з історією селянського повстанського руху в Харківській губернії. Зокрема, значний науковий інтерес становить стаття дослідника «Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережній Україні в 1919–1920 роках як важливий чинник виникнення та розгортання селянського повстанського руху» [37]. Дана робота була створена на основі використання значної кількості матеріалів обласних і центральних архівів республіки, предметом дослідження було обрано співвідношення цін та реальних доходів селян у 1919–1920 рр. Визначаючи рівень життя аграрного населення Лівобережної України, П. М. Ісаков доводить, що диспропорція цін та реальних доходів громадян була однією з головних передумов соціально-політичного катаклізму в Україні в період «воєнного комунізму». Проаналізувавши значну кількість статистичних даних, автор прийшов до висновку, що аграрна політика більшовиків у 1919–1921 рр. була надексплуатацією селянства. Вивчаючи форми селянського опору аграрній політиці більшовиків, автор розглянув соціальний склад повстанських загонів і зробив висновок, що «куркулем» більшовики іменували не заможного селянина, а повстанця. Дослідник слушно стверджує, що на Лівобережній Україні радянська економічна політика мала триваліший вплив на життя сільського населення, ніж політика Директорії і Збройних сил півдня Росії. Водночас П. М. Ісаков доводить, що колективні господарства, створені більшовиками, були збитковими і неконкурентноздатними в порівнянні з одноосібними сільськими господарствами.

Потрібно відзначити, що автор дослідив таке маловисвітлене у вітчизняній літературі питання, як соціально-економічне життя селянства на територіях, окупованих Добровольчою армією. П. М. Ісаков відкидає тезу про відновлення поміщицького землеволодіння, як головну причину масового антиденікінського селянського повстанського руху. На думку автора, незначна кількість тилових частин

денікінської армії не гарантувала повного контролю над окупованою територією, а отже, і забезпечення колишніх прав власності поміщикам. Дослідник вважає, що селян більше обурювали не претензії поміщиків, а мобілізація до денікінської армії [37, с. 147]. Автор наголошує на тому, що селянський повстанський рух проти армії А. І. Денікіна був меншим, ніж проти більшовиків. Значній частині повстанських загонів, що діяли в тилу Добровольчої армії влітку 1919 р., П. М. Ісаков відмовляє у селянському походженні, натомість вважаючи їх більшовицькими диверсійними формуваннями. Проте, на нашу думку, вищевказані висновки потребують додаткової аргументації.

Торкаючись питання політичних поглядів українського селянства Лівобережжя у 1919–1921 рр., П. М. Ісаков намагається довести, що повстанство мало власні політичні погляди, програми і шукало засоби їх реалізації, однак, історик вважає, що національна ідея не знайшла у селянства Лівобережної України належної підтримки [38]. Натомість, повстанський рух в регіоні розділювався на велику кількість течій, найвиразнішими з яких, автор вважає петлюрівське і махновське повстанство. Дослідник покладає основний тягар вини за створення такої ситуації на національні політичні українські партії, котрі, на думку автора, на відміну від більшовиків не вміли цілеспрямовано боротися за можливість ідейного впливу на українське селянство. П. М. Ісаков вважає, що найбільш розвиненою у соціальному і політичному відношеннях серед повстанських течій була махновщина. Остаточного оформлення авторська концепція П. М. Ісакова набуває у його статті «Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні у 1919 р.: загальна характеристика» [39]. Автор, спираючись на дані з численних архівних фондів і наукові праці Л. О. Радченко і В. І. Семененка, пропонує читачу власне бачення сутності поняття «повстанська ідеологія». На його думку це був набір розрізнених гасел, які висовувались відповідно до ситуації. Головним елементом повстанської ідеології, спільною основою антибільшовицького повстанського руху селянства Лівобережної України, П. М. Ісаков вважає несприйняття політики «воєнного комунізму».

Суголосною за своїми висновками з роботою П. М. Ісакова є наукова праця Д. Ю. Михайличенка «Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р.» [40]. Обравши метою свого дослідження вивчення впливу аграрної політики більшовиків на становище українського селянства, автор, частково висвітлив події, пов'язані з розвитком антибільшовицького селянського руху на Харківщині у 1919 р. Головним чином, у поле зору дослідника потрапили стосунки хліборобського населення краю з комітетами бідноти і революційними комітетами. У своїй праці, Д. Ю. Михайличенко стверджує, що вищеназвані органи влади не користувалися підтримкою широких народних мас, оскільки були штучно нав'язані більшовиками місцевому населенню, в якості впроваджувачів політики «воєнного комунізму». Оскільки, на думку автора, аграрна політика більшовиків не враховувала інтересів більшості українського селянства, це стало причиною активного росту антибільшовицьких настроїв серед хліборобського населення протягом 1919 р. [40, с.197–199].

Таким чином, ми приходимо до висновку, що внутрішньополітичні і культурні процеси, котрі супроводжували процес становлення незалежної Української держави, сприяли відновленню неупередженого дослідження вітчизняної історії.

Висновки. Отже, аналіз змісту історичних праць створених радянськими дослідниками свідчить, що вітчизняна наука мала в своєму розпорядженні достатню джерельну базу і кваліфікованих спеціалістів, щоб об'єктивно пояснити особливості соціальної поведінки сільського населення в Харківській губернії під час Української революції 1917–1921 рр. Однак ідеологічний терор, що супроводжував перетворення УРСР на складову частину тоталітарної держави, змусив наукову громадськість поступитися принципом об'єктивності при вивченні тематики селянського руху. Для радянської історіографії були властивими прагнення довести керівну роль більшовиків у суспільно-політичному житті аграрного населення Харківщини, визначення заможного селянства як соціальної бази «націоналістичної контрреволюції», виключно позитивна оцінка боротьби селянства Харківської губернії з силами контрреволюції і однозначне трактування антибільшовицьких виступів, як «куркульського бандитизму». Водночас, радянські науковці накопичили значний фактичний матеріал і визначили можливі напрямки майбутніх досліджень аграрної історії Харківщини.

Українська пострадянська історіографія запропонувала нове трактування подій 1917–1921 рр. З початку 1990-х рр. дослідники поступово відмовилися від однобічної оцінки ролі заможного селянства в аграрному житті країни, відзначаючи його позитивну роль у розвитку економіки регіону. Більшість дослідників погоджуються з негативною оцінкою спроб більшовиків реалізувати комуністичну доктрину в українському селі. У своїх працях науковці доводять, що «куркульський бандитизм» був насправді антибільшовицьким селянським повстанським рухом, а селянські повстання – формою самозахисту. Водночас історики критикують недержавницький менталітет українського селянства, стихійність його виступів.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що залишаються відкритими ряд питань, а саме: вплив соціально-економічних протиріч на ідеологічну і організаційну єдність селянського руху, визначення терміну «куркуль», роль національного питання в ідеології місцевого селянства, ступінь масовості та інтенсивності селянських виступів протягом 1917–1921 рр., взаємовплив продовольчої політики тогочасних державних утворень і селянського повстанського руху в краї.

Список літератури: 1. *Попов Н.* История бандитизма в Харьковской губернии / *Н. Попов* // *Партийный работник.* – 1922. – № 3–4. – С.112–115; 2. *Лобахін В.* Лютий по селах Харківщини / *В. Лобахін* // *Літопис революції.* – 1930. – №2. – С.50–72; 3. *Кондуфор Ю. Ю.* Борьба рабочего класса и беднейшего крестьянства Украины за хлеб в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. 1919 г. / *Ю. Ю. Кондуфор*; автореф. дис...канд. ист. наук / Харьк. гос. ун-т. – Х., 1952. – 16 с.; 4. *Шило В. П.* Борьба рабочего класса и трудящегося крестьянства Украины за хлеб в 1920 г. / *В. П. Шило*; автореф. дис... канд. ист. наук. / Харьк. гос. ун-т. – Х., 1953. – 15 с.; 5. *Ксензенко Н. И.* Национализация земли на Украине в 1920 г. (По материалам Харьковской

губернії) / *Н. І. Ксензенко*; автореф. дис...канд. ист. наук. / Харьк. гос. ун-т. – Х., 1953. – 16 с. **6.** *Ісіченко А. К.* Боротьба робітників і селян під керівництвом більшовиків за встановлення радянської влади в Ізюмському повіті (1917–1918 рр.) / *А. К. Ісіченко* // *Наук. зап. ХДП ім. Г. С. Сковороди.* – 1957. – Сер. Історія. – Т.24 – С.43–73; **7.** *Заставенко Г. Ф.* Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. / *Г. Ф. Заставенко.* – К.: Держполітвидав, 1959. – 154 с.; **8.** *Склярєнко Є. М.* Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році / *Є. М. Склярєнко.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1960.— 272 с.; **9.** *Белан Ю. Я.* Отечественная война украинского народа против немецких окупантов в 1918 г./ *Ю. Я. Белан.* – К.: Изд-во ун-та, 1960.—329 с.; **10.** *Шиян К. К.* Минуле і сучасне села / *К. К. Шиян, С. Я. Островський.* – Х.: Кн. вид-во, 1963. – 328 с.; **11.** *Тичина В. Є.* Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році / *В. Є. Тичина.* – Х.: Вид-во ун-ту, 1969. – 282 с.; **12.** *Куличенко М. І.* Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918–1920) / *М. І. Куличенко.* – Х.: Изд-во ун-та, 1966. — 246 с.; **13.** *Ксензенко М. І.* Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 — березень 1921 рр.) / *М. І. Ксензенко.* – Х.: Вид-во ун-ту, 1968. —183 с.; **14.** *Кучер О. О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. / *О. О. Кучер.* — Х.: Вид-во ун-ту, 1971. – 171с.; **15.** *Решодько П. Ф.* Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) / *П. Ф. Решодько.* – Х.: Вид-во ун-ту, 1972. – 170 с.; **16.** *Олейник Н. Н.* Деятельность большевистских организаций Харьковской губернии по защите, восстановлению и упрочению Советской власти: Дис...канд. ист. наук: 07.00.01 / *Н. Н. Олейник.* – Х., 1976. – 250 с.; **17.** *Вовк Т. А.* Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії / *Т. А. Вовк.* // *Україн. істор. журн.* – 1980. – №10. – С.66–75; **18.** *Калініченко В. В.* Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України (1920–1923) / *В. В. Калініченко.* // *Вісн. Харк. держ. ун-ту.* – Х., 1980. – №20. – Сер.: – Історія. – Вип.12. – С. 38–44; **19.** *Калиниченко В. В.* Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919–1923 гг.): Автореф.дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / *В. В. Калиниченко;* Харк. держ. ун-т. – Х, 1981. – 24 с.; **20.** *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / *Калініченко В. В.* – Х.: Основа, 1991. – 131 с.; **21.** *Калініченко В. В.* Сільськогосподарський реманент в індивідуальному селянському господарстві УРСР (1917–1929) / *Калініченко В. В.* // *Вісн. Харк. держ. ун-ту* – Х, 1992, – №362 – Сер.: Історія – Вип.25. – С.10–16; **22.** *Белый П. Ф.* Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.) / *П. Ф. Белый.* – К.: Высш. шк., 1988. – 155 с.; **23.** *Хмель І. В.* Аграрные преобразования на Украине, 1917–1920 гг. / *І. В. Хмель.* – К.: Наук. думка, 1990. – 240 с.; **24.** *Верстюк В. Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918–1921 / *В. Ф. Верстюк.* – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.; **25.** *Чоп В. М.* Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: Проблеми ідеології суспільного та військового устрою: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / *В. М. Чоп;* Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.; **26.** *Чоп В. М.* Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917–1921 рр.) / *В. М. Чоп* // *Наук. пр. істор. ф-ту ЗДУ.* – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С.39–46; **27.** *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / *С. Кульчицький* – К.: Основи, 1996. – 396 с.; **28.** *Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / *О. І. Ганжа.* – К.: Вид-во Ін-ту історії України, 2000. – 208 с.; **29.** *Сіваченко Є.* Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) / *Є. Сіваченко.* // *Зб. Харків. істор.-філол. т-ва.* – Т.5. – Х.: Око. – 1995. – С.18–28; **30.** *Семененко В. І.* Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 роки) / *В. І. Семененко.* – Х.: Основа, 1995. – 400 с.; **31.** *Радченко Л. О.* Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 – на початку 1920-х рр. / *Л. О. Радченко, В. І. Семененко.* // *Вісн. Харк. держ. ун-ту.* – Х., 1996 – №387. – Сер.: Історія України. – Вип.1. – С.171–190; **32.** *Семененко В. І.* Над Харківщиною – революції тайфун / *В. І. Семененко.* // *Слобожанщина.* – 1999. – №10. – С.173–180; **33.** *Склярєнко Є.* ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК / *Є.Склярєнко.* // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1995. – №1 – С.69–85;

34. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / *В. В. Калініченко*. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.; **35.** *Калініченко В. В.* Історія України. Ч.3.: 1917–2003 рр. / *В. В. Калініченко, І. К. Рибалка*. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – 628 с.; **36.** *Ісаков П. М.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. / *П. М. Ісаков*; Ін-тут історії України. НАН України. – К, 2001. – 23 с.; **37.** *Ісаков П.* Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережній Україні в 1919–1920 роках як важливий чинник виникнення та розгортання селянського повстанського руху / *П. Ісаков*. // Сіверянський літопис. – 1998. – №4. – С.132–163; **38.** *Ісаков П.* Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках (До 80-річчя початку масового селянського антикомуністичного повстанського руху в Україні) / *П. Ісаков*. // Сіверянський літопис. – 1999. – №3. – С.47–75; **39.** *Ісаков П.* Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні у 1919 році : загальна характеристика / *П. Ісаков*. // Сіверянський літопис. – 1999. – №6. – С.157–162; **40.** *Михайличенко Д. Ю.* Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р.: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. / *Д. Ю. Михайличенко*. – Х., 2002. – 237 с.

Bibliography (transliterated): **1.** *Popov N.* Istoriiia banditizma v Kharkovskoi hubernii. Partiinyi rabotnik. — 1922. — No 3—4. — p.112–115; **2.** *Lobakhin V.* Liutyi po selakh Kharkivshchyny. Litopys revoliutsii. — 1930. — No 2. — p.50–72; **3.** *Kondufor I. I.* Borba rabocheho klassa i bedneisheho krestianstva Ukrainy za khleb v period inostranoi voennoi interventsii i hrazhdanskoi voiny. 1919 h. avtoref. dis...kand. ist. nauk / Khark. hos. un-t. — Kharkiv, 1952. — 16 p. **4.** *Shilo V. P.* Borba rabocheho klassa i trudiashchehosia krestianstva Ukrainy za khleb v 1920 h. avtoref.dis... kand. ist. nauk. / Khark. hos. un-t. — Kharkiv, 1953. — 15 p. **5.** *Ksenzenko N. I.* Natsionalizatsiia zemli na Ukraine v 1920 h. (Po materialam Kharkovskoi hubernii), avtoref. dis...kand. ist. nauk. / Khark. hos. un-t. — Kharkiv, 1953. — 16 p. **6.** *Isichenko A. K.* Borotba robitnykiv i selian pid kerivnytstvom bilshovykiv za vstanovlennia radianskoi vlady v Iziumskomu poviti (1917–1918 rr.), Nauk. zap. KhDPI im. H. S. Skovorody. —1957. — Ser. Istoriiia. — T.24 — p. 43–73 **7.** *Zastavenko H. F.* Krakh nimetskoi interventsii na Ukraini v 1918 r. — Kyiv: Derzhpolitvidav, 1959. — 154 p.; **8.** *Skliarenko I. M.* Borotba trudiashchyykh Ukrainy proty nimetsko-avstriiskyykh okupantiv i hetmanshchyny v 1918 rotsi. — Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 1960.— 272 p. **9.** *Belan I. I.* Otechestvennaia voina ukrainskoho naroda protiv nemetskikh okupantov v 1918 h. — Kyiv: Izd-vo un-ta, 1960.—329 p. **10.** *Shyian K. K.* Mynule i suchasne sela. — Kharkiv: Kn. vyd-vo, 1963. — 328 p. **11.** *Tychyna V. I.* Borotba proty nimetskykh okupantiv i vnutrishnoi kontrevoliutsii na Ukraini u 1918 rotsi. — Kharkiv: Vyd-vo un-tu, 1969. — 282 p. **12.** *Kulichenko M. I.* Bolsheviki Kharkovshchiny v borbe za vlast Sovetov (1918–1920). — Kharkiv: Izd-vo un-ta, 1966. — 246 p. **13.** *Ksenzenko M. I.* Zavershennia revoliutsiinykh zemelnykh peretvoren na Kharkivshchyni (hruden 1919 — berezen 1921 rr.). — Kharkiv: Vyd-vo un-tu, 1968. —183 p. **14.** *Kucher O. O.* Rozghrom zbroinoi vnutrishnoi kontrevoliutsii na Ukraini u 1921–1923 rr. — Kharkiv: Vyd-vo un-tu, 1971. — 171 p. **15.** *Reshodko P. F.* Selianskyi rukh u Kharkivskii hubernii (berezen 1917 — sichen 1918 r.). — Kharkiv: Vyd-vo un-tu, 1972. — 170 p. **16.** *Oleinik N. N.* Deiatelnost bolshevistskikh orhanizatsii Kharkovskoi hubernii po zashchite, vosstanovlenniu i uprocheniu Sovetskoi vlasti: Dis...kand. ist. nauk: 07.00.01. — Kharkiv, 1976 — 250 p. **17.** *Vovk T. A.* Zbroina borotba trudiashchyykh Ukrainy v tylu denikinskoii armii. Ukrain. istor. zhurn. — 1980. — No 10.— p. 66–75. **18.** *Kalinichenko V. V.* Vidchuzhennia nadlyshkiv zemli v kurkulsykykh gospodarstvakh Livoberezhnoi Ukrainy (1920–1923). Visn. Khark. derzh. un-tu. — Kharkiv, 1980. — No 20. — Ser.: Istoriiia. — Vyp.12. — p. 38–44. **19.** *Kalinichenko V. V.* Ahrarnye preobrazovaniia na Levoberezhnoi Ukraine (konets 1919–1923 hh.): Avtoref.dis... kand. ist. nauk: 07.00.02. Khark. derzh. un-t. — Kharkiv, 1981. — 24 p. **20.** *Kalinichenko V. V.* Selianske gospodarstvo Ukraini v dokolhospnii period (1921–1929). — Kharkiv: Osнова, 1991. — 131 p. **21.** *Kalinichenko V. V.* Silskohospodarskyi remanent v indyvidualnomu selianskomu gospodarstvi URSS (1917–1929). Visn. Khark. derzh. un-tu — Kharkiv, 1992.— No 362 — Ser.: Istoriiia — Vyp.25. — p.10–16. **22.** *Belyi P. F.* Edinstvo deistvii v zashchitu zavoevanii revoliutsii. Boevoe sodruzhestvo trudiashchikhsia Ukrainy i

Rossii v borbe protiv kulatskoi voozuzhennoi kontrrevoliutsii (konets 1920–1922 hh.). — Kyiv: Vyssh. shk., 1988 — 155 p. **23.** *Khmel I. V.* Ahrarnye preobrazovaniia na Ukraine, 1917–1920 hh. — Kyiv: Nauk. dumka, 1990 — 240 p. **24.** *Verstiuk V. F.* Makhnovshchyna. Selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini 1918–1921. — Kyiv: Nauk. dumka, 1992. — 368 p. **25.** *Chop V. M.* Makhnovskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rr.: Problemy ideolohii suspilnoho ta viiskovoho ustroiu: Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01, Zaporiz. derzh. un-t. — Zaporizhzhia, 2002. — 19 p. **26.** *Chop V. M.* Problema mistsevoho samovriaduvannia v ideolohii ta politychnii praktytsi makhnovskoho rukhu (1917–1921 rr.). Nauk. pr. istor. f-tu ZDU. — Zaporizhzhia, 1999. — Vyp. VIII. — p. 39–46. **27.** *Kulchytskyi S.* Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928). — Kyiv: Osnovy, 1996. — 396 p. **28.** *Hanzha O. I.* Ukrainske selianstvo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927). — Kyiv: Vyd-vo In-tu istorii Ukrainy, 2000. — 208 p. **29.** *Sivachenko I.* Spalakhny hnyv narodnoho: z istorii selianskoho povstanskoho rukhu na Kharkivshchyni (1920 r.). Zb. Kharkiv. istor.-filol. t-va. — T.5. — Kharkiv: Oko. — 1995. — p. 18–28. **30.** *Semenenko V. I.* Istoriia Skhidnoi Ukrainy. Ponovlennia kaidaniv (1917–1922 roky). — Kharkiv: Osnova, 1995. — 400 p. **31.** *Radchenko L. O.* Antybilshovytskyi rukh na Kharkivshchyni v 1919 — na pochatku 1920-kh rr. Visn. Khark. derzh. un-tu. — Kharkiv, 1996. — No 387. — Ser.: Istoriia Ukrainy. — Vyp.1. — p. 171–190. **32.** *Semenenko V. I.* Nad Kharkivshchynoiu — revoliutsii taifun. Slobozhanshchyna. — 1999. — No 10. — p. 173–180. **33.** *Skliarenko I.* VUNK v 1921 rotsi. Zahalni zavdannia i struktura VUNK. Z arkhiviv VUChK- HPU-NKVD-KHB. — 1995. — No 1. — p. 69–85. **34.** *Kalinichenko V. V.* Selianske hospodarstvo Ukrainy v period nepu: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia. — Kharkiv: Osnova, 1997. — 400 p. **35.** *Kalinichenko V. V.* Istoriia Ukrainy. Ch.3.: 1917–2003 rr. — Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina. — 2004. — 628 p. **36.** *Isakov P. M.* Selianskyi povstanskyi antykomunistychnyi rukh na Livoberezhnii Ukraini (berezen 1919 — lystopad 1921 rr.): Avtoref. dys... kand. ist. nauk. 07.00.01. In-tut istorii Ukrainy. NAN Ukrainy. — Kyiv, 2001. — 23 p. **37.** *Isakov P.* Spivvidnoshennia tsin ta realnykh dokhodiv hromadian v ukrainskomu seli na Livoberezhnii Ukraini v 1919–1920 rokakh yak vazhlyvyi chynnyk vynyknennia ta rozghortannia selianskoho povstanskoho rukhu. Siverianskyi litopys. — 1998. — No 4. — p.132–163. **38.** *Isakov P.* Prohramni dokumenty selianskykh povstanskykh zahoniv, sheho diialy na Livoberezhnii Ukraini v 1919–1921 rokakh (Do 80-richchia pochatku masovoho selianskoho antykomunistychnoho povstanskoho rukhu v Ukraini). Siverianskyi litopys. — 1999. — No 3. — p. 47–75. **39.** *Isakov P.* Selianskyi antykomunistychnyi povstanskyi rukh na Livoberezhnii Ukraini u 1919 rotsi: zahalna kharakterystyka. Siverianskyi litopys. — 1999. — No 6. — p. 157–162. **40.** *Mykhailychenko D. I.* Polityka «voiennoho komunizmu» i ukrainske selianstvo, 1919 r.: Dys...kand. ist. nauk: 07.00.01. — Kharkiv, 2002. — 237 p.

Надійшла (received) 06.11.2014

УДК 94 (477.54) «1917/1921»

Селянський рух 1917–1921 рр. на Харківщині у вітчизняній історіографії / Я. В. Мотенко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 80-93. – Бібліогр.: 40 назв.

У статті проаналізовано результати наукових досліджень, присвячених проблемі становлення і розвитку селянського руху у Харківській губернії протягом 1917–1921 рр. Для радянської історіографії були властивими прагнення довести керівну роль більшовиків у суспільно-політичному житті аграрного населення Харківщини, визначення заможного селянства як соціальної бази «націоналістичної контрреволюції» і однозначно негативна оцінка селянських антибільшовицьких виступів. Українська пострадянська історіографія відзначає позитивну роль заможного селянства у розвитку економіки регіону і негативно оцінює спроби більшовиків реалізувати комуністичну доктрину в українському селі.

Ключові слова: селянський рух, повстанство, земельне питання, Харківська губернія, Українська революція 1917–1921 рр., історіографія.

УДК 94 (477.54) «1917/1921»

Крестьянское движение 1917–1921 гг. на Харьковщине в отечественной историографии / Я. В. Мотенко. // Вісник НТУ "ХПІ". Серія: Актуальні проблеми історії України — Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 80-93. – Бібліогр.: 40 назв.

В статье проанализированы результаты научных исследований, посвященных проблеме становления и развития крестьянского движения в Харьковской губернии в течение 1917–1921 гг. Для советской историографии были свойственными стремления доказать руководящую роль большевиков в общественно-политической жизни аграрного населения Харьковщины, определение зажиточного крестьянства как социальной базы «националистической контрреволюции» и однозначно негативная оценка крестьянских антибольшевистских восстаний. Украинская постсоветская историография отмечает позитивную роль зажиточного крестьянства в развитии экономики региона и негативно оценивает попытки большевиков реализовать коммунистическую доктрину в украинском селе.

Ключевые слова: крестьянское движение, повстанчество, земельный вопрос, Харьковская губерния, Украинская революция 1917–1921 гг., земельный вопрос, историография.

Motenko, Yaroslav Peasants' movement of 1917–1921 in Kharkov province: native historiography / Y. Motenko // // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 80-93. – Bibliogr.: 40. – ISSN 2079-0813.

In the paper the research works on Kharkov region peasants' movement origin and development in 1917–1921 are analyzed. The subject of this article is the reflection of Kharkov province peasants' movement regional specific in the Soviet and Ukrainian post-Soviet historiography. Investigation of multiple historical sources gave the opportunity to expose the distinctive features of native scientists' interpretation of peasants' political, economic, military, national and cultural activity in the region in the context of Ukrainian revolution (1917–1921). Author supposes that ideological terror was the main misrepresenting factor of soviet historiography in the sphere of peasants' movement studying. Historians forced to show the leading role of bolshevist party in the countryside social and political life, to give a negative assessment of prosperous peasantry activity and anti-Bolsheviks' uprisings. Nevertheless, soviet historical science gathered large factual material and defined the main directions of the further Kharkov region agrarian history researches. The Ukrainian post-Soviet historiography positively estimates the prosperous peasantry influence on the region economical development and negatively characterizes Bolsheviks' attempts to realize the communist doctrine in the Kharkov countryside.

Key words: peasants' movement, rebellion, land issue, Kharkov province, Ukrainian revolution of 1917–1921, historiography.

М. Я. ПОГОРІЛКО, аспірантка УКУ, Львів

ВІЙНА І МЛИН: ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ МЛИНАРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ЛЬВОВІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Пропонується аналіз особливостей ведення млинарського господарства у Львові в другій половині XVII – на початку XVIII ст., здійснений на основі понад 150 договорів оренди. Договори оренди підписували господар-орендар та місто-власник. У них зазвичай детально фіксувалися умови та застереження щодо поводження з млином, яке могло зумовити його занепад. Цей відрізок часу є надзвичайно важливим, адже постійні військові облоги підкосили економічний розвиток міста та околиць і фактично призвели до занепаду міста.

Ключові слова: Львів, млини, міське господарство, облога, орендарі.

Вступ. У розвитку львівського господарства в цілому та млинарства зокрема XVII ст. позначилося високою динамічністю, але й певною неоднозначністю. Якщо в першій половині століття спостерігалось постійне збільшення кількості млинів, підвищувався технологічний рівень, то в другій половині XVII – на початку XVIII ст. нестабільне суспільно-економічне становище негативно вплинуло на розвиток міського господарства та млинарства. Цими несприятливими обставинами були постійні воєнні конфлікти на території Речі Посполитої.

Виклад основного матеріалу. Для власників млинів та млинарських господарств у ранньомодерний період завжди існувала небезпека позбутися свого майна. Найчастіше це траплялося через повені, пожежі або напади ворогів. У договорах оренди, які підписували господар-орендар та місто-власник, зазвичай детально фіксувалися найдрібніші умови та застереження щодо неакуратного поводження з млином, яке могло зумовити його занепад чи руйнування. Мельники-орендарі зобов'язувалися доглядати, ремонтувати, будувати, насипати та ремонтувати греблю, за можливості допроваджувати додаткову воду для водяного колеса [1, с. 33]. Обов'язок доглядати млин та не доводити його до руйнування був дуже суворим; невиконання могло стати причиною втрати права на оренду.

Зазвичай, всі фінансові видатки на матеріальне забезпечення млина та господарських приміщень лежали на орендарях. Однак в договорах оренди доволі часто був присутній пункт щодо надання містом фінансової допомоги (за рахунок зменшення податків), матеріалів (деревини), чи робочої сили для ремонту орендованого млина (за рахунок виконання повинностей).

Окрім належного поводження з млином, орендарі зобов'язувалися берегти його від вогню, паводків, інших стихійних лих. У випадку пожежі відбудова повністю здійснювалася за рахунок орендаря: «...de nowo swym sumptem restaurowac u postawic...» (...наново своїми стараннями реставрувати та поставити...) [2, с. 153]. Якщо ж млин зазнавав руйнації внаслідок паводків, міська адміністрація зазвичай звільняла від сплати податків, а часами навіть допомагала у відновленні млина деревом чи іншими матеріалами.

Нестабільна суспільно-політична ситуація другої половини XVII ст. призвела до того, що млинарство зазнало значних труднощів у своєму функціонуванні. Оскільки всі млини розташовувалися за межами мурів, на території передмість та міських сіл що належали до юрисдикції магістрату Львова, то в часи військових облог чи нападів вони і найбільше потерпали. Зрештою, велика кількість млинів зникла не через руйнацію, а з причин зменшення кількості населення на цих територіях [3, с. 27].

У тогочасних джерелах містяться численні описи знищення поселень та міських передмість як ворожими, так і «власними» військами. Таке трапилось у 1648 р., коли під час наступу козацько-татарського війська від проводом Богдана Хмельницького міська влада прийняла рішення спалити околиці міста: «знищити вогнем усі передмістя, аби неприятель не мав жодного доступу до міста і не міг йому шкодити...» [4, с. 269].

Саме в 1648 р. в договорах оренди з'явилися приписи про потенційну військову загрозу від «...Nieprzyiacielia Koronnego...» та можливі наслідки для господарів. За цієї ситуації орендарі вважали себе безсилими і покірно покладалися лише на Божу ласку – «...czego Boze uchoway podczas tey arendy...» (...від чого Боже захисти під час цієї оренди...) [2, с. 142]. Також в кожному договорі описувався порядок відновлення млина та господарства після його знищення.

Для різних млинів прописувалася різна форма відшкодування. Для одних – звільнення від сплати чиншів, допоки господарство не відновить діяльність. Для відбудови інших місто зобов'язувалося надати матеріали, а всі роботи мали проводитись за рахунок орендарів. Треті мали відновлювати будівлі за власний кошт. Це залежало від різних факторів: від міри руйнації, від вкладу господарів у розвиток господарства перед його знищенням, від економічного та фінансового становища міста.

Термін оренди млина міг тривати від трьох років до трьох пожиттєвих. Найчастіше господарі отримували господарство у користування на термін три пожиттєвих – на час тривалості життя господаря, його дружини та сина чи доньки.

Традиційно новий договір оренди складався по завершенню дії попереднього. З середини XVII ст. ситуація змінилась, і у випадку знищення або пошкодження млина внаслідок військових дій, власники складали новий договір, умови якого передбачали надання пільг протягом всього періоду відбудови.

Оскільки в другій половині XVII ст. напади на Львів були дуже інтенсивними, нові орендарі часто не встигали відновити млин, як він знову був знищений. Історія фактично кожного з львівських млинів надзвичайно показова з огляду на характеристику умов тогочасного життя, способу виживання та ведення господарства в умовах періодичних військових нападів і руйнувань.

У 1634, 1637 та 1638 рр. два Пельчинські млини (розташовувалися на сучасній вулиці Вітовського, м. Львів) надавались орендарям у користування на три роки. Однак, вже в 1650 р. з огляду на цілковите знищення одного та руйнацію іншого млина «...od kozaków spustoszały...» (...спустошений козаками...), договір оренди був складений на 15 років з умовою відбудування та реставрації млинів за кошт

орендарів [2, с. 204-205]. Відбудовані млини знов були зруйновані під час Генеральної Військової Комісії, що відбувалась у Львові в 1662 і 1663 рр. [5, с. 77]. Після знищення, місце їх розташування деякий час пустувало, не приносячи жодного прибутку місту, тому міські економі шукали заможного господаря, який би своїм коштом відновив будівлі. Цими господарями стало подружжя Вавринця і Магдалени Соберайовичів. Вони підписали договір оренди на ґрунт (оскільки млини були повністю знищені) терміном на 15 років, протягом яких сталося багато подій: помер господар Вавринець; його вдова Магдалена вийшла заміж за Яна Лаговчика; млин та приналежні до нього господарські приміщення були зруйновані, а став та гребля – знищені під час турецької облоги 1672 р.: «...nietylko budynku, takže u sprzęt młynarski z naczyniem, ale u stawek u grobla wniwecz przeiazdem nieprzyiacielskim zredowana u przekorpana została...» (...не лише будівлі, також млинарське устаткування з посудом, але і ставок і гребля зовсім переїздом ворожим знищена і перекопана була...) [6, с. 23-24].

Недалеко від Пельчинських млинів розташовувалися Свинорийські млини (локалізація – сучасна вул. Стуса, м. Львів), які мали подібну історію. Перший Свинорийський млин (Порохівня) був зведений близько 1578 р. Під час козацько-татарської облоги Львова 1648 р. споруду знищили, а берег ріки Свинория пустував до 1652 р. Згідно контракту 1652 р., міщанин Ян Пісарські з дружиною взяли в оренду ґрунт над рікою: «...takowy pusty brzeg od tatarow u kozaków spustoszały z ogrodem u polkiem...» (...такий пустий берег від татарів і козаків спустошений з городом і полем...) на термін три пожиттєвих [2, с. 250].

1666 року Софія Маріанна Данішевська – вдова шляхетного пана Казимира Данішевського, писаря коронного скарбу, за 1000 злотих викупила в подружжя Пісарських право оренди на два свинорийські млини (перший контракт на берег р. Свинория, де подружжя Пісарських вибудувало млин з помешканнями; другий – на пустий берег на свинорийських ланах, де колись стояв млин Порохівня) [5, с. 102-104]. Однак, згідно із загальними умовами оренди міських млинів, орендарям заборонялося передавати право оренди на млини іншій (шляхецькій чи духовній особам), тому подружжя звернулося до лонгерії з проханням дозволити їм передати вдові Данішевській своє право оренди двох свинорийських млинів, у зв'язку зі старістю та неміччю: «...w podeszłych latach swoich niemogąc rady pomienionym ґruntom dac...» (...в літніх своїх роках не можуть дати ради згаданим ґрунтам...) [5, 104].

Під час турецької облоги в 1672 р. свинорийські млини були знищені, а берег та землі навколо зруйновані. У 1676 р. місто віддало в оренду ці території мельнику млина на Пельчинському ставі Блажею Жовнежовічові та його дружині Регіні Бабянківій терміном на 12 років за умов відбудування млина за свій кошт [7, с. 262].

Інший Свинорийський млин (між Порохівнею та міською цегельнею) був зведений Семіоном Свинорийчиком, який за його ж господарювання був спустошений до такої міри, що наступник Ян Свинорийчик з дружиною, відбудовував млин своїм коштом практично з фундаменту [1, с. 161-163]. Але 1648 р. цей млин знов був цілком знищений: «...przez Nieprzyiacielia Koronnego funditus

zniesiony...» (...Коронним ворогом знищений дотла...), після чого в 1649 році міщани Ярош Стринський Шнецер і Софія Рокитянка підписали контракт терміном на 15 років і зобов'язалися вибудувати «...porządny u stateczny młyn...» (...порядний і статечний млин...) [2, с. 178]. Однак ці господарі не виконали своїх зобов'язань оскільки у 1651 р. право оренди на берег ріки та побудови млина було надане міщанам Яну Пісарському та його дружині Емерентії Татавічовній, які, зрештою, і вибудували млин. В 1666 р. право на нього, а також на Порохівню викупила Софія Мар'яна Данішевська, а в 1672 р. він був черговий раз знищений та пустував до 1676 р., поки не був викуплений Блажеєм Жовнежовічем.

Згодом, через старість, Блажей втратив можливість тримати господарство в порядку, занедбав млин та приналежні до нього господарські будівлі й землі: «...brzeg ze młynem nad spustoszały, tudzież pola z łączką y z sadem opustoszone i insze nalezytosci do niego, iako rowy ktoredy woda idzie zalazłe i zasypane...» (...берег з млином спустошені, також поля і луки і з садом спустошені та інші приналежності до нього [до млина], як рови, якими вода іде, засипані...) та продав їх за 500 злотих «особі грецької релігії» – «człękowi greckiey religiey», без відома лонгерії [8, с. 86]. Оскільки, чоловік не мав права самостійно продавати млин, його викликали до суду. У результаті, місто знайшло нового господаря – Томаша Будного, який повернув 500 злотих нелегітимному орендарю млина, оплатив решту платежів та у 1694 р. разом з дружиною Софією отримав право оренди свинорійського млина терміном два пожиттєвих [8, с. 85-86].

Цікавою є історія млина Папірні (Брюховицький млин Папірня), збудованого за власні кошти Симоном з Бжезін в 1585 р., а в 1648 р., як і решта львівських млинів, зруйнованого. Однак це не завадило наступному орендарю Яну Гринвальтсу в тому ж році взяти млин у п'ятирічну оренду. Після смерті орендаря наступними власниками стали Петро Прима з дружиною, які в 1653 р. отримали від міста млин в оренду на термін три пожиттєвих, за умови реставрації спустошеного млина. У 1668 р. відбулось чергове знищення млина та греблі: «...przez nieprzyiaciela Koronnego to jest Moskwę y Kozaków spalony, y zniesiony iako tesz y groblą przecz zniesioną y zerwana...» (...ворогом Корони, тобто Московою і Козаками, спалений і знищений як також і гребля дотла знищена і зірвана...) [9, с. 58]. Новий договір був підписаний на тих самих умовах, що і попередній. Єдиною відмінністю було врахування того, що орендарі вже витратили значні кошти на реставрацію і в разі справної оплати чиншів міські економи обіцяли повністю звільнити подружжя від інших податків та повинностей, окрім державних та військових [9, с. 61]. Через чотири роки, після чергового знищення млина (цього разу під час облоги турків) подружжя підписало цей договір вдруге.

Фактично, за час володіння млином, подружжя Петра Прими та Анни пережило козацьке і татарське знищення 1648 р., московське спалення 1655 р. та напад турків 1672 р. Наступне знищення цього млина відбулось в 1695 р., однак, на основі доступних джерел неможливо з впевненістю сказати, хто на цей час володів млином – подружжя Петра та Анни, чи їх син Павло та невістка Марина.

У цьому ж договорі оренди говориться про знищення млина та мало не щорічні військові напади, а також про те, що це не єдине, від чого страждали господарі: «... więc my bacząc tak częste szkody y ruiny uroczywzy przez wielkie incursye nieprzyiacielskie y depaktacye przez panow związkowych, noviter uczynione i przez niemcow saskich i [...] takze przez domowych koronnych Zołnierzow, niemał cogoczne dokuczenia...» (...отож, бачачи таку часту шкоду і руїну, що здійснена великими нападами ворога і зловживаннями панів зв'язкових, тепер здійснених і саськими німцями [...], а також домашніми коронними жовнірами, мало не щорічні докучання...) [10, с. 285].

Відомо, що від Павла Прими млин Папірня відійшов до сина Андрія Прими згідно контракту 1726 р. [11, с. 23].

Млин Кліся (Клішовський, Клісовський млин в Брюховичах) був збудований у 1566 р., з 1576 р. перебував у власності мельника Щеснего, який хоч і отримав його у оренду на 40 років, однак, де-факто був його пожиттєвим користувачем [12, с. 350]. Наступним орендарем став Ян Клісь – лонгерський писар, від якого млин і отримав свою назву. Термін його оренди також складав 40 років, однак господар помер раніше. Користуючись традиційним правом переходу права оренди млина по родинній лінії, зяті Яна – Станіслав Козловський та Григорій Германовіч з дружинами звернулися до лонгерії з проханням надати контракт на оренду млина в Брюховичах, зважаючи на те, що батько Ян Клісь продав кам'яницю в місті та всі виручені кошти вклав у реставрацію млина, таким чином не залишивши їм нічого у спадок [13, с. 338].

Економи міста позитивно відгукнулися на прохання нащадків «...aby nietylko tym ktorzy miastu służą samym ale y potomkom ich...» (...аби не тільки тим, хто служить місту, але і нащадкам їхнім...) та надали їм Клішовський млин в оренду на 15 років [2, с. 135]. Однак, зовсім скоро обидві доньки Яна Кліся овдовіли та не могли добре господарювати і виплачувати чинш, а млин довели до руйнації та спустошення. Через це місто наказало вдовам шукати орендаря та доброго господаря для господарства: «...nakazalismy ubogiem wdowom, aby one o arendarza do tego młyna Kliszowskiego, ktorzyby cura sumptu sua et opera ten młyn restaurował, postarały się y nam go presentowały...» (...наказали вбогим вдовам, щоб вони шукали орендаря для того Клішовського млина, який би своїм коштом і працею той млин реставрував, і нам [міським економам] його презентували...) [2, с. 135]. Ними стали Іван Васильович та його дружина Марушка Блехарчанка. Зважаючи на великі витрати на реставрацію млина (міські економи оцінили ремонт господарства у 300 злотих), Іван з дружиною просили та отримали від міста підтвердження того, що після смерті вдів вони отримають повноцінне право оренди на цей млин. Окрім контракту з містом, подружжя орендарів підписало ще один договір безпосередньо із вдовами за участі їхнього опікуна — пана Шимона Козловського, в якому Іван Васильович та Марушка зобов'язувалися безкоштовно молоти збіжжя вдовам та, в разі небезпеки, надати їм помешкання при млині [2, с. 139].

Під час облоги Львова у 1655 р. цей млин був повністю знищений. Вже наступного року Іван Ігнаткович з дружиною та сином взяли в пожиттєву оренду

пустий берег ріки для зведення на ньому млина. Однак, це подружжя так і не вибудувало млина, оскільки в наступному договорі оренди 1685 р. йдеться про пустий берег, що не приносить жодного прибутку місту ще від часу Козаччини: «... brzeg Kliszowski pusty od Kozaczyzny zadnego emolumentu do lonheriy nieczyniący...» (...Клішовський берег пустий від Козаччини жодного прибутку до лонгерії не приносить...) [10, с. 41-42]. Договір 1685 р. між лонгерією та Василем Поповичем Чеперовським з дружиною Христиною Пачеховічною та їх дочкою Анною теж був підписаний на термін трьох пожиттєвих, однак, оренда протривала неповні три роки, допоки подружжя добровільно: «...jawnie, iasnie u dobrowolnie...» не зреклося свого права на вже збудований млин на користь Яцента Куриловича, його дружини Маріанни та доньки Анастасії за 1100 злотих відступного [10, с. 42].

Висновки. Отже, з проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що постійні військові дії та війни на території Речі Посполитої в XVII ст. мали великий вплив на економічний розвиток Львова. Як результат того, що передмістя та міські села не були захищені фортифікаціями чи іншими захисними спорудами, в часі військових облог ці території та їхнє населення страждали найперші. До знищення нерухомості, а в даному випадку – млинів, також додавались постійні військові збори та зловживання своїм становищем військових комісарів, про що також неодноразово згадується в договорах оренди.

Можна з впевненістю сказати, що нестабільна ситуація в Речі Посполитів та постійна військова небезпека в другій половині XVII ст. призвели до ослаблення міста та до його економічного занепаду у XVIII ст.

Список літератури: 1. *Книга запису договорів між економією та мешканцями міста.* - Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 881. 2. *Книга запису договорів між економією та мешканцями міста.* - Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 883. 3. *Baranowski B. Polskie młynarstwo.* – Zakład narodowy imienia Ossolińskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1977. – 146 s. 4. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. – Львів: Центр Європи, 2002. 602 с. 5. *Книга запису договорів між економією та мешканцями міста.* - Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 884. 6. *Книга запису договорів між економією та мешканцями міста.* - Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 886. 7. *Книга запису договорів між економією та мешканцями міста.* Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 885. 8. *Книга запису договорів між економією та мешканцями міста.* - Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 887. 9. *Книга запису прибутків від пропінатії та нового чопового податку.* - Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 942. 10. *Книга запису прибутків від пропінатії та нового чопового податку.* - Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 943. 11. *Книга реєстрації королівських маєтків і прибутків від них.* - Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 931. 12. *Zubyk M. Gospodarka finansowa Miasta Lwowa w latach 1624-1635.* -Lwów, 1930. - 496 s. 13. *Книга запису договорів між економією та мешканцями міста.* - Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 882.

Bibliography (transliterated): 1. *Knyha zapysu dohovoriv mizh ekonomijeju na meshkancjamy mista.* - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 881. 2. *Knyha zapysu*

dohovoriv mizh ekonomijeju na meshkancjamy mista. - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 883. **3.** *Baranowski B.* Polskie młynarstwo. – Zakład narodowy imienia Ossolińskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1977. – 146 s. **4.** *Zubrytskyj D.* Khronika mista Lvova. – Lviv: Tsentr Yevropy, 2002. 602 s. **5.** *Knyha zapysu dohovoriv* mizh ekonomijeju na meshkancjamy mista. - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 884. **6.** *Knyha zapysu dohovoriv* mizh ekonomijeju na meshkancjamy mista. - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 886. **7.** *Knyha zapysu dohovoriv* mizh ekonomijeju na meshkancjamy mista. - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 885. **8.** *Knyha zapysu dohovoriv* mizh ekonomijeju na meshkancjamy mista. - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 887. **9.** *Knyha zapysu prybutkiv* vid propinaciji ta novoho chopovoho porjadku. - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 942. **10.** *Knyha zapysu prybutkiv* vid propinaciji ta novoho chopovoho porjadku. - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 943. **11.** *Knyha rejestraciji korolivskych* majetkiv i prybutkiv vid nych. - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 931. **12.** *Zubyk M.* Gospodarka finansowa Miasta Lwowa w latach 1624-1635. - Lwów, 1930. - 496 s. **13.** *Knyha zapysu dohovoriv* mizh ekonomijeju ta meshkancjamy mista. - Tsentralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Lvovi. – F. 52. – Op. 2. – Spr. 882.

Надійшла (received) 10.11.2014

УДК 94(477.83-25):[334.012.2:631.363.2] «165/17»

Війна і млин: особливості ведення млинарського господарства у Львові у другій половині XVII ст. / М. Я. Погорілко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 94-101. – Бібліогр.: 13 назв.

Пропонуються аналіз особливостей ведення млинарського господарства у Львові у 2 половині XVII – на початку XVIII ст., здійснений на основі понад 150 договорів оренди цього періоду. Договори оренди підписували господар-орендар та місто-власник. У них зазвичай детально фіксувалися умови та застереження щодо поводження з млином, яке могло зумовити його занепад. Цей відрізок часу є надзвичайно важливим, адже постійні напади на місто підкосили економічний розвиток міста та околиць, та, фактично, призвели до занепаду Львова.

Ключові слова: млини, Львів, міське господарство, орендарі, облога Львова.

УДК 94(477.83-25):[334.012.2:631.363.2] «165/17»

Война и мельница: особенности ведения мельничного хозяйства во Львове во второй половине XVII в. / М. Я. Погорилко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 94-101. – Бібліогр.: 13 назв.

Предлагается анализ особенностей ведения мельничного хозяйства во Львове во 2 половине XVII - начале XVIII в. Исследование сделано на основе более 150 договоров аренды этого периода. Договоры аренды подписывали хозяин-арендатор и город-собственник. В них обычно подробно фиксировались условия и предостережения относительно обращения с мельницей, которое могло обусловить его упадок. Этот отрезок времени является чрезвычайно важным, ведь постоянные нападения на город подкосили экономическое развитие города и окрестностей, и, фактически, привели к упадку Львова.

Ключевые слова: мельницы, Львов, городское хозяйство, арендаторы, осада Львова.

A war and a mill: mill economy of Lviv in the second half of the 17th – early 18th century / М. Я. Pohorilko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 94-101. – Bibliogr.: 13. – ISSN 2079-0813.

In this article we offer an analysis of the peculiarities of city economy in example of mill in Lviv in the second half of the 17th – early 18th century. It is based on more than 150 lease agreements of that period between city administration and renters. The lease agreements were signed by the tenant, and the city is the owner. They usually detail was recorded conditions, and warnings regarding the treatment of the mill, which could lead to its decline. This period is extremely important for the history of Lviv, because the constant attacks on Lviv crippled economic development of the city and its suburbs, and, in fact, led to the decline of the city, which can be seen during the XVIII c.

Keywords: water mills, Lviv, city economy, renters, the siege of the city.

О. Л. РЯБЧЕНКО, доктор іст. наук, завідувач кафедри історії та культурології,
ХНУМГ імені О. М. Бекетова

СТУДЕНТСТВО УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКИХ АНТИРЕЛІГІЙНИХ КАМПАНІЯХ 1920-Х РР.

У статті, на основі широкого кола джерел, висвітлюються питання запровадження нової революційної обрядовості в студентському середовищі і в суспільстві в цілому. Студенти розглядаються як об'єкт і суб'єкт здійснення державної політики у відношенні до релігії. Визначені методи і форми боротьби з релігійними святами і обрядами та реакція на утвердження нової обрядовості в суспільстві.

Ключові слова: студенти, релігійна свідомість, радянські революційні свята, безбожна пропаганда, антицерковні кампанії.

Вступ. Сучасне суспільство характеризується відродженням релігійної свідомості, що потребує більш пильної уваги до вивчення особливостей її прояву і змісту в історії нашої держави. Дослідження розвитку взаємовідносин Церкви і держави у ранньорадянському суспільстві в цілому і практики проведення антирелігійних кампаній за активною участю у них молоді досить важливі для відтворення реальної картини боротьби радянської влади з релігійною свідомістю.

Історія державно-церковних відносин у міжвоєнний час постійно перебуває у полі зору науковців [16; 17]. Проте, навіть видані за останні десятиріччя численні роботи, не вичерпують всієї глибини проблеми. Зокрема, серед недостатньо вивчених історичною наукою питань слід відзначити ставлення Церкви та громадськості до релігійної політики держави, практичної діяльності держави щодо налагодження системи антирелігійної пропаганди, участі молоді у цих процесах. 1920-ті рр. у цьому відношенні надзвичайно цікаві як період початку активної боротьби з релігійною свідомістю.

Метою нашого дослідження є встановлення ролі студентства в антирелігійних кампаніях радянської влади та висвітлення процесу боротьби з релігійністю в студентському середовищі.

Виклад основного матеріалу. Радянська влада з перших кроків повела боротьбу за ствердження власних політичних та світоглядних ідеалів у суспільстві. Особливого значення у справі виховання нової людини надавалося налагодженню системи антирелігійної пропаганди. До участі в усіх ідеологічних кампаніях радянської влади досить активно залучалося студентство. Атеїстична робота була обов'язковою для вишів, ігнорування її кваліфікувалось як «класовий злочин». Розпочалися «безбожні» кампанії з нищення символів старого часу – вилучення із приміщень хрестів та ікон. Символічний простір навчальних закладів, його структура і динаміка істотно впливають на поведінку студентів і на перебіг життя самих вишів. За свідченням джерел, в інститутах на самому початку 1920-х рр. ще можна було побачити розвішані ікони. Зокрема, про це писав у своєму звіті за

травень 1921 р. політком Харківського інституту сільського господарства [10, арк. 53]. Нова влада, на протидію ідеологічним знакам старого часу, запропонувала свої – портрети вождів та революційні гасла. Взагалі приміщення, де проживали чи були комсомольці, рекомендувалося прикрашати портретами та гаслами вождів. У цей час можна було побачити хрест з надписом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і зображенням серпа і молота. Не виключенням були навчальні заклади і гуртожитки, щедро оздоблені новою символікою, портретами засновників марксизму-ленінізму та відомих революційних діячів. А в корпусах Михайлівського Собору, що були пристосовані до потреб студентів, «від образів і іконостасу залишилися лише сліди, а натомість на стінах були понамальовані ультрамарином велетенські червоноармійці у гострокінцевих будьонівках» [6, с. 175]. Нова символіка та ідеологічні знаки мали наглядно демонструвати настання нового соціального часу.

Якщо з приміщень інститутів познімати ікони вдалося ще у перші радянські роки, то в квартирах багатьох викладачів вони залишалися протягом тривалого часу. Так, Полтавська губосвіта у 1924 р. повідомляла, що «серед професури ІНО є особи, що активно виявляють своє співчуття релігійним віруванням. ... навіть деякі зі студентів ІНО зазначають, що їм доводилося тримати іспити у такого професора, у якого його кімната являла справжній іконостас» [9, арк. 5]. Відомого українського лінгвіста Ю. Шевельова також вразила в будиночку професора Харківського ІНО О. Ветухова «величезна кількість ікон у кутах кімнат, лампадки перед ними. Ікони в золотих і срібних ризах. Ікони починалися просто від низької стелі і йшли мало не до підлоги. На той час у місті це вже було щось надзвичайне, а надто в мешканні викладача університету» [37, с. 132].

Особливе занепокоєння у влади викликали відкриті прояви релігійності викладачів, що, звичайно, не могло не впливати на світогляд їхніх вихованців. Так, у 1920-ті рр. професори могли ще брати участь у зборах безбожників, причому на стороні захисників віри. Студенти захоплювалися, наприклад, проф. Чехівським, який «на кожному місці був переможцем безбожників» [25, с.106]. Деякі професори поєднували наукову працю з активною участю в церковному русі. Професор Одеського інституту народного господарства Покровський «основну працю провадив як член ЦК Всеукраїнської церковної ради та в різних церковних з'їздах та нарадах», а проф. Тімченко із ІНО паралельно був старостою Одеського собору [1, с. 28].

Боротьба з релігійністю студентів велася послідовно. Під удар попадали не лише ті, хто не скривав своєї віри, а й вихідці з родин священиків, які навіть брали участь в антирелігійних кампаніях. Священики та їхні родини належали до розряду «колишніх» людей, чия доля залежала від багатьох факторів – як від зигзагів державної політики щодо декласованих елементів, так і від чисто суб'єктивних. Відповідно, дискримінація по відношенню до них розпочиналася ще до вступу на навчання. Відрядження до вишів офіційно вони отримати не могли. Таку молодь пропонувалося згуртовувати навколо комсомолу, але ні в якому разі не допускати її до членства в цьому союзі [27, с. 912]. Відчай цих молодих людей передає лист П. І. Єгорова до Наркома освіти УСРР, в якому юнак написав: «Я ни в какой

организации не состою и не потому, что не хочу, а потому, что меня в них не принимают, как сына священника. Например, когда у нас в селе организовывали КСМ, я один из первых, не имея никаких задних целей и не имея никакого понятия о командировках, подал заявление о желании вступить в ряды комсомольцев, но мне отказали! О, как это убийственно подействовало на меня! Я почувствовал себя никому не нужным, выброшенным за борт человеком...» [30, арк. 1].

Діти священників для отримання відрядження до вишу вимушені були використовувати різні стратегії, наприклад, зректися батьків чи перейти під опіку тих родичів, які мали хоч якісь заслуги перед радянською владою; підробити документи чи утаїти окремі факти своєї біографії. У студентській повсякденності вихідцям із родин священників потрібно було постійно доводити відданість державній політиці, демонструвати відсутність ідеологічних зв'язків з непролетарською сім'єю.

Все, що якимсь чином пов'язувалося з релігією і Церквою, могло викликати підозру і негативні наслідки. У часописах тих років можна було неодноразово зустріти різного роду дописи про виключення з навчальних закладів не лише за приховання походження із «попів і куркулів», а й за відвідування Церкви: «Комсомольські збори ухвалили боротися, вичищати з вишу не тільки ворожих нам соціальним станом, а й своєю психологією, поведінкою, бо є в нас і такі студенти, як Ачкасова з першого курсу, що ходять до Церкви» [3, с. 49]. З Вінницького інституту соціального виховання повідомляли про те, що студентка Я. Шмідт «ходила до костюлу, хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу» [5, с. 27]. Студента Волинського землеутрійного технікуму Левківського також звинувачували в тому, що він «зараз старанно б'є поклони в Серафимівській церкві» і пропонували «до цього сміття треба взяти мітли такої, щоб загуло» [15]. Після виходу подібного допису бідному студенту довелося виправдовуватися перед профкомом і переконувати актив в тому, що Церкви систематично він не відвідував, а був там лише три рази з метою зустріти знайому дівчину. Можна сказати, що цьому закоханому пощастило, бо було ухвалено «поставити студенту Левківському на вид, що відвідування ним церкви це вчинок не достойний гідності пролетарського студента» [33, арк. 3]. А от іншому студенту «роман» з донькою священника не пробачили. М. Москвін пригадував, що коли в роки навчання у Харківському технологічному інституті він познайомився з дівчиною Т., то вона назвалася дочкою робітника. «Опасаться, стало быть, нечего. Дело молодое, ухаживаю, заводим «роман» [24, с. 15]. А пізніше виявилося, що у Т. батько – священник і дівчина справедливо вважала, що коли вона скаже правду про рідних, від неї всі втечуть, як від прокаженої. Реакція громадськості виявилася миттєвою. Вже через тиждень газета «Харківський пролетар» повідомляла, що студент-робітник розкладається у соціально чужому середовищі [24, с. 15]. Тему підхопила студентська преса, справа була доведена до логічного закінчення: «Руки поповне целовал? – Целовал. – В кинематограф с ней ходил? – Ходил. Конец! Доказанная контрреволюция. Сняли, отобрали стипендию, подняли вопрос в проверочной комиссии о выяснении подлинного социального происхождения» [24, с. 15].

Таким чином, цькування анонімними і відкритими замітками в періодиці, на зразок «попівнам не місце в вишах», стало повсякденною практикою. За відкритий прояв віри в Бога, наприклад, носіння хрестика, влаштовувались обговорення на загальних зборах, приймалися резолюції, в яких «студентська маса» вимагала звільнити віруючих із лав пролетарського студентства.

За таких умов більшість студентів вимушена була приховувати своє ставлення до релігії. Та незважаючи на дискримінацію і переслідування, серед студентів траплялися віруючі, що відкрито сповідували релігію і в разі виключення з інституту навіть намагалися довести своє право на навчання, як, наприклад, студентка Одеського інституту народного господарства Р. Б. Шапір (1924 р.): «Чи можуть євангелісти отримувати освіту в радянських вишах, чи здібні вони, як євангелісти, до майбутньої роботи і чи є вони дійсно ідеологічно чужим і ворожим робітничому класові елементом» [8, арк. 152]. У Медичному інституті «нахабство ворога не знає меж» – студент-баптист відкрито пропагував свою віру серед однокурсників [29, с. 31]. А інші студенти не лише відвідували Церкву, а й об'єднувалися в гуртки при Церквах. Студенти Києва, наприклад, залюбки відвідували общину отця Анатолія Жураковського, якого сучасники називали «Київським Златоустом», і характеризували як незаурядну, всебічно освічену людину, священника з «великою особистою привабливістю і даром слова. Його вечірні проповіді по вівторках завжди збирали масу народу. Молодь об'єднувалась у різноманітні гуртки: від філософських до гуртків з виготовлення цяцьок, квітів та інших предметів на продаж для збору засобів на допомогу хворим, самотнім та бідним...» [38, с. 497]. Серед учасників були студент Київського ІНО Д. Вердеревський (у майбутньому – відомий науковець, засновник вітчизняної школи фітопатологів і імунологів), студент Київського медичного інституту Г. Косткевич, студентка Київського інституту народного господарства В. Яснопольська та ін. Більшість із них з часом були арештовані та відправлені на заслання.

Для організації боротьби з релігійними уявленнями у всіх навчальних закладах засновувалися гуртки безбожників, а викладачі зобов'язані були читати лекції антирелігійного спрямування перед населенням і студентами. Так, протягом 1924 р. професор Кам'янець-Подільського ІНО В. О. Гериневич читав лекції на теми: «Осип Флавій як головне джерело неісторичності Христа», «Віфлеємська зірка», «Вода із каменя»; одна з лекцій А. Любарського мала назву «Біблійна манна», В. П. Гоца – «Дійсне тло українських чудес» тощо [31, арк. 56].

Студенти, під час перерв між триместрами, відряджались до села для політпросвітньої роботи, про яку вони зобов'язані були звітувати і надавати завірені органами влади довідки. Антирелігійним кампаніям приділялася особлива увага, і це відзначалось у звітах і довідках. Причому, робилися спеціальні доповіді з роз'ясненням методів проведення антирелігійної пропаганди «виключно для червоної інтелігенції села» [31, арк. 14]. Студента-комунара Г. Пилипчука за аналогічну роботу серед односельчан батько вигнав із дому, звинувативши сина в тому, що той «на чортову віру пристав і в бога не вірує» [7, арк. 16].

Участь в антирелігійних кампаніях активізувалася напередодні і в дні чергових церковних свят. У цій роботі використовувалися різноманітні художні засоби, від частівок і віршів до драматичних постановок, від антирелігійних плакатів до організації антирелігійних музеїв. Така продукція була надзвичайно політизована, загальнолюдські цінності у ній зазвичай ігнорувалися. Наприклад, у ніч на Різдво 1929 р. близько 130 студентів-комсомольців Харківського ІНО прийшли в один з районів міста з прапорами, оркестром, гаслами, що закликали до боротьби з «релігійним дурманом» [13]. На вантажівці виїхала група перевдягнених вузівців. Об'їхавши околиці, вони зібрали значну кількість молоді до клубу, де відбувся вечір-концерт.

Незважаючи на загрозу виключення із інститутів, студенти продовжували відзначати релігійні свята. Так, увечері 6 січня 1929 р. загін «легкої кінноти» в одній із кімнат будинку пролетарського студентства на Толкачівці виявив різдвяну вечірку, організовану групою студентів різних вишів Харкова, у тому числі й комсомольцями. Були приготовані відповідні страви, але компартійні осередки найбільше хвилювало те, що оздоблення різдвяної куті взяла на себе комсомолка Жадан [12, с. 47]. Студкор повідомляв, що цей випадок був не поодиноким виявом «міщансько-обивательської ідеології» [12, с. 47]. Збори профкому Харківського ІНО також засудили різдвяну вечірку як явище, що «ганьбить ім'я майбутніх носіїв культури і освіти в маси» і вимагали виключення її організаторів з вишу [14].

Заборонити вечірки було можна, набагато важче – боротися з обрядовістю. Самі по собі антирелігійні дійства не надихали на творчість, тож створити нові пісні, які б запали в душу народну і витіснили звідти віковичне було не під силу організаторам безбожних кампаній. Для остаточного викорінення релігійної творчості розповсюджуються переробки колядок і щедрівок, наповнені радянським змістом. Так, одна з найвідоміших українських колядок «Нова радість стала» отримала такий зміст:

Нова радість стала, іще небувала:

Над землею звіздар ясна ввесь світ осіяла [20, с. 6].

Традиційно, в періодиці чи в спеціальних збірниках публікувалися зразки однотипних низькохудожніх віршиків, здебільшого примітивних за формою і змістом, а керівники гуртків або й сама молодь, підбирали для них мотиви старих пісень, знайомих і популярних. Антирелігійні пісні виконувалися на мотиви «Інтернаціоналу», «Смело, товарищи, в ногу», «Дубинушки» та ін. [23, с. 263].

У другій половині 1920-х рр. все частіше піднімалося питання закриття Церков, передачі їх приміщень різним культурним установам. Газета Київського політехнічного інституту (КПІ), наприклад, повідомляла, що «45 товаришів знову підносять питання про передачу колишньої інститутської церкви культурній установі. Ця церква, що є центром попівської Шулявки, мусить стати культурним осередком пролетарської Жовтнівки. Наша частина Жовтнівки не має помешкання для культурних установ, і тому у нас немає ні клубу, ні кіно, КПІ не має де розгорнути фізкультурну роботу» [36].

Проте неодноразово фіксувалися випадки, коли студенти відмовлялися ставити свої підписи на вимогах про закриття Церков. Коли серед студентів Харківського сільськогосподарського інституту почали брати підписи про закриття української автокефальної церкви й Миколаївського собору, студентка четвертого курсу В. П. Пахомова, донька професора Харківського ветеринарного інституту, відмовилася дати підпис, заявляючи: «Я віруюча, підпису не даватиму. Кого обходить у що я вірю? Ви, студенти, не маєте права копатися в моїй душі» [26, с.31]. В Одеському медичному інституті студент п'ятого курсу виступив проти постанови студентства про одібрання синагоги під клуб [29, с. 31]. Свій протест висловлювали і деякі професори. Інша частина займала класичну позицію «как бы чего не вышло». Так, під час провадження кампанії зняття дзвонів та закриття церков 1930 р., професор Одеського ІНО Р. М. Волков говорив, що «нам лучше всего не вмешиваться в дело разгрома церквей, чтобы не обозлится против себя население, в глазах которого наш авторитет велик...» [21, с. 202].

Партійно-радянське керівництво послідовно реалізовувало політику, спрямовану на руйнацію культових споруд. Тож студентськими гуртожитками стали Лаврський музей і знаменитий Михайлівський Собор у центрі Києва. У Харкові – шкільна Церква на вул. Артема, університетська Церква (1928) та Каплунівська Церква. Використання культових об'єктів не за призначенням порушувало ритмологію соціуму, а відтак сприяло зміні світоглядних орієнтирів, стереотипів поведінки, культури, побуту, духовного світу молоді [18, с. 99]. Так, студентський гуртожиток у Михайлівському Соборі сучасники порівнювали з галицькою товкучкою (один з базарів Києва – Авт.) 1920-х рр.! На керамічних плитах церкви й на хорах були розставлені сотні ліжок. Божественна акустика, розрахована на звучання церковних служб, підсилювала й без того страшний шум. Були і щасливчики, які «жили в монастирських келіях, спали іноді вдвох на ліжках, але в тиші: стіни товсті, з кімнати в кімнату звуки не пробивалися» [19, с. 127]. Всі корпуси були пристосовані до потреб студентів, які прекрасно почували себе навіть у архієрейському корпусі, де могли варити куліш на «буржуйці». Для підтримки вогню використовувалися прекрасні зразки різьблення по дереву, які виламувалися зі стін і стелі Церкви. А колишній монастирський готель, що належав Комітету поліпшення побуту учнів, за спогадами, здавався раєм у порівнянні з Церквою [6, с. 178].

Збереглося багато описів студентського життя в колишніх культових спорудах. Наприклад, в університетській церкві Харкова великий колонний зал був розділений фанерою на дві частини – чоловічу й жіночу. «Ліжка стоять тісно, практично без проходу. На одній стороні на всю довжину фанерної стінки стоять високі столи – колишні верстати. На іншій стороні – ні столів, ні стільців, високі вікна без підвіконь. Є всього сім табуреток. Кошики з речами й провізія лежать на столах і ліжках. Брудна білизна лежить або в кошиках або під матрацами на ліжках. На стінах і на вікнах пил і павутина. До моменту заселення, тобто до початку жовтня, було приготовлено кілька ліжок, інші спали на підлозі або на столах. Вікна до 19 листопада були частково вибиті, забиті фанерою в день обстеження. Топити регулярно почали тиждень назад. Майже всі перехворіли на застуди. На 27 жінок є

одна миска для миття голови, загальні умивальники біля вхідних дверей. Через те, що вхід загальний, двері із чоловічої половини в жіночу не закриваються за відсутністю гачка, а фанера досягає людського росту, немає можливості умитися або помити голову. З боку чоловічого відділення постійний шум, підглядання через перегордку й таке інше» [34, арк. 15].

У Каплунівській Церкві, яку передали для тимчасового розміщення студентів у вересні 1929 р., спостерігалася аналогічна картина: «З 210 студентів, що живуть у церкві, багато сплять просто на підлозі, бо не вистачило ліжок. Підмостивши під грішне тіло пук соломи, вкрившись якоюсь ганчіркою, поклавши під голову кулак, так і сплять студенти. І дуже вражає картина, сидить, по-турецькому зігнувшись, студент і займається, а над ним церковний напис: «Боже милостив буди мне грешному» [2, с. 50]. Идеологам і діячам мистецтва на момент спорудження, мабуть, і не снилися такі нові функції культових споруд.

Витіснення релігії із свідомості і побуту населення було одним із політичних завдань партійного керівництва. Тому наявність у вишах віруючої молоді, яка «ще не позбавилася тягара забобонів», влада вважала проявом ігнорування антирелігійної роботи. Як зазначалося вище, про неї у багатьох вишах згадували лише напередодні Різдва чи Паски. У газеті «Кузня освіти», наприклад, зауважувалося: «Вже кілька років, як академічне, а почасти, й громадське життя нашої ВИШ'и не містить в собі елементів систематичної, планової антирелігійної роботи» [11, с. 21]. Наприкінці 1920-х рр. розпочався новий етап боротьби з релігійною свідомістю населення, дещо змінилися методи і форми боротьби з релігійними святами і обрядами. Від бесід на антирелігійну тематику перейшли до заборони церковних свят, оголошуючи їх днями мобілізації контрреволюції. Авангардом антирелігійного руху стала Спілка войовничих безвірників. Для проведення роботи будувалися планетарії, організовувалися антирелігійні музеї (наприклад, при Харківському ІНО), університети, курси, безвірницькі комуни, заводи і цехи [35, арк. 196]. Ця Спілка також визнала необхідним «видання масового антирелігійного фільму, використавши окремі кадри, відзняті раніш, об'єднавши їх в одне ціле і додавши дещо з останніх новин на антирелігійному фронті» [35, арк. 196]. Крім того, було видано антирелігійні діапозитиви «Жінка і релігія», «Антисемітизм і релігія», «Що нас чекає після смерті», «Павуки – сектанти» тощо.

Наприкінці 1920-х рр. остаточно сформувалася теорія нового безрелігійного побуту, носіями якого ставала молодь. Діяльність здійснювалася під гаслом «Боротьба з релігією є боротьба молоді за новий побут, за нове краще життя». Відходили у минуле ритуальні сторони укладення шлюбу, хрестин чи інших обрядів. Та й святкування таких урочистих дат стали великою розкішшю. Прагнучи ототожнити себе з новим суспільством, людина поступово вбирала його морально-ціннісні норми, тож справлялися так звані «червоні» весілля, зорини [28, с. 297]. Робітфаківці Кам'янець-Подільського ІНО на червоному весіллі у своєму підшефному селі подарували молодятам «ленінську бібліотеку, барельєфи Леніна і Шевченка та кілька фір різної городини. З привітанням від імені інституту виступали Божко, Геринович і Сухий» [31, арк. 89]. Такі дійства мали справляти на

односельців незабутнє враження, тому обов'язковими були пісні у виконанні студентського хору, часто ставилися п'єски. Влада сподівалася, що з часом нові звичаї змусять людей відмовитися від «старих забобонів».

Все ж, незважаючи на пропаганду нового способу життя, постійно наголошувалося на живучості релігійних свят, на тому, що, наприклад, жінки «ходять до церкви, обвішують кутки своєї квартири різними «святими», «чудотворцями» та «угодниками» [35, арк. 46]. Недарма газета «За новий побут» закликала в жіночий день 1930 р. провести кампанію під гаслом: «Жінко, винеси ікони з хати» [35, арк. 46].

Одним із напрямків боротьби з релігійним світоглядом стала заміна його науково-атеїстичним. У зв'язку з цим, в агітаційно-пропагандистській роботі наголошувалося на розповсюдженні наукових знань, роз'ясненні походження релігії, її несумісності з наукою. Проте помітного перелому в цій роботі досягти було важко. Як правило, в інститутах діяли безвірницькі активи, але можливості антирелігійної боротьби вичерпувалися бажанням її здійснювати серед частини студентів. Належної ж підготовки для проведення цієї роботи переважна більшість молоді не мала. Вести атеїстичну пропаганду без знання Біблії було нереально, а на опанування її потрібний був тривалий час. Враховуючи попередній невтішний досвід, у вишах, особливо педагогічних і медичних, почали організовуватися спеціальні наукові семінари, на яких вивчалися різні теорії походження релігії, опрацьовувалися питання історії Різдва і Паски, для роботи передплачувалися журнали «Безвірник», «Антирелигиозник», газета «Безбожник». У Київському ІНО, наприклад, 1929 р. організували антирелігійний семінар, у якому працювало 36 слухачів, під керівництвом професора Б. Манжоса [11, с. 22]. Засідання проводилися раз на тиждень, тому «антипасхальна кампанія виявила нашу придатність і корисність в умовах антирелігійної роботи» [11, с. 22]. По району Січнівки студентами було прочитано чотирнадцять доповідей, по селах – дванадцять, взято участь в екскурсоводській роботі Лаврського заповідника. Матеріали з лекцій професорів Кам'янець-Подільського ІНО використовували студенти в антирелігійній пропаганді [31, арк. 15]. Особливо гостру потребу в знаннях відчували ті студенти, які працювали в місцях, де впливовими були сектанти. Гурткам безвірників пропонувалося «якнайширше поставити у себе роботу по вивченню обличчя сектантів», надсилати всі матеріали про них до Спілки воєвничих безвірників [35, арк. 197]. Для ведення дискусій з сектантами молодь проходила спеціальний вишкіл і це давало певні результати. Наприклад, у селі Маяки, що на Одещині, де євангелістами розповсюджувалися негативні чутки про колгоспні порядки, студент М. Белов у присутності селян запитував у «брата» Івана: «На кому був одружений Каїн, цікавився, чому євангелісти не лише по-різному висвітлюють біографію Христа, але і його родовід наводять у різних варіантах. «Брат» Іван спитнів від таких запитань і дуже швидко здався» [22, с. 28].

Антирелігійна пропаганда зводилася, в основному, до розповсюдження природознавства і розвінчання за допомогою наукових знань природи біблійних і

євангелійських чудес. З цією метою, організовувалися показові лекції, читалися доповіді, проводилися бесіди і тематичні вечори з дослідями.

За допомогою нескладних хімічних речовин студенти перетворювали воду в «вино» і молоко, запалювали без вогню свічки, демонструючи «єрусалимське чудо» і, збризнувши підкисленою водою попередньо оброблений фенолфталеїном плат, демонстрували на ньому появу «нерукотворного лика» [22, с. 28]. Успіх таких вечорів був вражаючим, впливав на людей і навіть на священників. Так, у звіті Кам'янець-Подільського ІНО зазначалося, що «деякі батюшки звернулися до ІНО і НДК з тим, щоб були влаштовані дискусійні лекції про чудеса. Батюшкам, ясна річ, прийшлося вже мати справу з прихожанами, які були на лекціях в ІНО» [31, арк. 15].

Особливо полегшували антирелігійну роботу факти із не зовсім «благочестивого» життя священників, які своєю поведінкою давали чимало приводів для критики. Такі випадки відслідковувалися і розповідалися у виступах на багатолюдних вечорах у клубах. Наприклад, із доповіді студента М. Белова селяни узнали «про минуле своїх духовних пасторів, про те, що «благосний» євангеліст Іван Іванович відбував у одеському будинку ув'язнених термін за спробу збездіяти свою хатню робітницю, що «святий угодник» Тихін збував у свій час фальшиві карбованці. Коля зачитав витяги із офіційних документів і постанов суду, він розповів про ту хитру механіку провокацій і чуток, які використовують церковники і сектанти села, щоб збити Маяцьких селян зі шляху од щасливого життя» [22, с. 29].

Висновки. Таким чином, студенти активно використовувалися в антирелігійних кампаніях радянської влади, спрямованих, перш за все, проти старої системи цінностей, віковичних традицій, релігійної свідомості. Натомість пропонувалися соціалістична ідеологія і нова соціалістична обрядовість. Студенти були носієм нового безрелігійного побуту, формували атмосферу засудження суспільством діяльності священників. Проте реакція цієї категорії молоді на вилучення предметів культу, закриття храмів, скасування церковних свят була неоднозначною і досить часто замість підтримки подібних кампаній влада нашоувалася на спротив.

Список літератури: 1. *Бурлаков Я.* Одеські «Зубри»? / Я. Бурлаков // Студент революції. – 1930. – №5. – С. 27–28. 2. *Волобуїв В.* Там, де колись жив бог / В. Волобуїв // Студент революції. – 1930. – № 2. – С. 50–51. 3. *Ворог напирєє* // Студент революції. – 1929. – № 4. – С. 49. Підпис: О. К-н. 4. *Высшая школа атеизма* // Советское студенчество. – 1938. – № 2. – С. 28. 5. *Галерея ворогів* // Студент революції. – 1931. – № 21. – С.27. Підпис: Д. Яблонський. 6. *Гуменна Д.* Дар Евдотї: Іспит пам'яті. Кн. 1. / Д. Гуменна. – К.: Дніпро, 2004. – 517 с. 7. *Держархів* Житомирської області, ф. Р-12, оп. 1, спр. 42. 8. *Держархів* Одеської області, ф. Р-129, оп.1, спр. 533. 9. *Держархів* Полтавської області, ф. 3872, оп.1, спр. 923. 10. *Держархів* Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 405. 11. *За клясові принципи антирелігійної боротьби* // Кузня освіти. – 1929. – № 4. – С. 21–22. Підпис: Карпенко. 12. *Зайченко В.* «Механічні громадяни» у виші / В. Зайченко // Студент революції. – 1929. – № 4. – С. 47–48. 13. *Іновець.* – 1929. – 16 січня. 14. *Іновець.* – 1929. – 1 лютого. 15. *Кандидати на вилїт* // Робїтник. – 1929. – 22 лютого. – №42. 16. *Киридон А.* Державно-церковні відносини в радянській Україні 1917–1930-х рр.: історіографічний дискурс / А. Киридон. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – 127 с. 17. *Киридон А.М.* Утвердження комуністичного побуту в суспільстві радянської України 1920-х років: онтологічний і аксіологічний аспект / А. Киридон // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наукових праць: Наукові записки РДГУ. – Рівне, 2010. – Вип. 19. – С. 59–67. 18. *Киридон А.* Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.):

порушення традиційної ритмології простору / А. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 22. – К., 2013. – С. 91–102. **19.** *Кобилецький Ю.* Даль махне крилом / Ю. Кобилецький. – К.: Радянський письменник, 1985. – 156 с. **20.** *Колядки та щедрівки: Зимова обрядова поезія трудового року.* – К.: Наукова думка, 1965. – 804 с. **21.** *Левченко В.В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930-ті рр.). / В. В. Левченко. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с. **22.** *Минский А.* Высшая школа атеизма / А. Минский // Советское студенчество. – 1938. – № 2. – С. 28–30. **23.** *Миронец Н. И.* Песня в комсомольском строю / Н. И. Миронец. – М.: Мол. гвардия, 1985. – 285 с. **24.** *Москвин М.* Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца / М. Москвин. – Paris, 1933. – 190 с. **25.** *Осьмачка Т.* Мої товариші / Т. Осьмачка // Березіль. – 1996. – № 3–4. – С. 95–134. **26.** *Рогинський М.* Оборонець автокефальної / М. Рогинський // Студент революції. – 1930. – № 10. – С. 31. **27.** *Рябченко О.Л.* «З батьком своїм попом я не маю нічого спільного...» Діти священиків у вищих навчальних закладах Радянської України: стратегії виживання (1920-ті роки) / О. Л. Рябченко // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга 1. – Львів, 2009. – С. 910–919. **28.** *Рябченко О.Л.* «Нам ніколи гратися в кохання...»: студенти радянської України 1920-х рр. / О. Л. Рябченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 22. – К., 2013. – С. 290–303. **29.** *Светов С.* Чого навчає Одеса / С. Светов // Студент революції. – 1930. – № 3. – С. 28–35. **30.** ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 789. **31.** ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 630. **32.** ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 634. **33.** ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 321. **34.** ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 738. **35.** ЦДАВО України, ф. 1201, оп. 1, спр. 8 (1930). **36.** Церкву під культурний осередок // К.П.І. Газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. – 1929. – 1 жовтня. **37.** *Шевельов Ю.* Я – мене – мені (і докруги): спогади: в 2 т. Т. 1. В Україні / Ю. Шевельов. – Х.: Вид. часопису «Березіль»; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2001. – 428 с. **38.** *Яснопольская В. Н.* Счастливый случай: Воспоминания / В. Н. Яснопольская // Мирносоицы в эпоху ГУЛАГа: 1918–1932: Свидетельства. Мемуары / сост. П. Г. Проценко. – Н-Новгород: Изд-во Братства во имя св. Александра Невского, 2004. – С. 465–607.

Bibliography (transliterated): **1.** *Burlakov J.* Odes'ki «Zubri»? Student revoljucii. – 1930. – No 5. – p. 27–28. **2.** *Volobuiv V.* Tam, de kolis' zhiv bog. Student revoljucii. – 1930. – No 2. – p. 50–51. **3.** *Vorog napirac.* Student revoljucii. – 1929. – No 4. – p. 49. Pidpis: O. K-n. **4.** *Vysshaja shkola ateizma.* Sovetskoe studenchestvo. – 1938. – No 2. – p. 28. **5.** *Galereja vorogiv.* Student revoljucii. – 1931. – No 21. – p. 27. Pidpis: D. Jablons'kij. **6.** *Gumenna D.* Dar Evdotei: Ispit pam'jati. Kn. 1. – Kyiv: Dnipro, 2004. – 517 p. **7.** *Derzharhiv Zhitomirs'koï oblasti,* f. R-12, op. 1, spr. 42. **8.** *Derzharhiv Odes'koï oblasti,* f. R-129, op.1, spr. 533. **9.** *Derzharhiv Poltavs'koï oblasti,* f. 3872, op.1, spr. 923. **10.** *Derzharhiv Harkivs'koï oblasti,* f. P-1, op. 1, spr. 405. **11.** *Za kljasovi principi antireligijnoï borot'bi.* Kuznja osviti. – 1929. – No 4. – p. 21–22. Pidpis: Karpenko. **12.** *Zajchenko V.* «Mehanichni gromadjani» u vishi. Student revoljucii. – 1929. – No 4. – p. 47–48. **13.** *Inovec'.* – 1929. – 16 sichnja. **14.** *Inovec'.* – 1929. – 1 ljutogo. **15.** *Kandidati na vilit.* Robotnik. – 1929. – 22 ljutogo. – No 42. **16.** *Kiridon A.* Derzhavno-cerkovni vidnosini v radjans'kij Ukraïni 1917–1930-h rr.: istoriografichnij diskurs. – Rivne: RIS KSU, 2010. – 127 p. **17.** *Kiridon A. M.* Utverdzhennja komunistichnogo pobutu v suspil'stvi radjans'koï Ukraïni 1920-h rokov: ontologichnij i aksiologichnij aspekt. Aktual'ni problemi vitchiznjanoï ta vsesvitn'oï istorii: Zb. naukovih prac': Naukovi zapiski RDGU. – Rivne, 2010. – Vip. 19. – p. 59–67. **18.** *Kiridon A.* Rujnuvanja kul'tovih sporud (1920–1930-ti rr.): porushennja tradicijnoï ritmologii prostoru. Problemi istorii Ukraïni: fakti, sudzhennja, poshuki. – Vip. 22. – Kyiv, 2013. – p. 91–102. **19.** *Kobilec'kij J.* Dal' mahne krilom. – Kyiv: Radjans'kij pis'mennik, 1985. – 156 p. **20.** *Koljadki ta shhedrivki: Zimova obrjadova poezija trudovogo roku.* Kyiv: Naukova dumka. 1965. – 804 p. **21.** *Levchenko V. V.* Istorija Odes'kogo institutu narodnoï osviti (1920–1930-ti rr.). – Odesa: TES, 2010. – 428 p. **22.** *Minskij A.* Vysshaja shkola ateizma. Sovetskoe studenchestvo. – 1938. – No 2. – p. 28–30. **23.** *Mironec N. I.* Pesnja v komsomol'skom stroju. – Moscow: Mol. gvardija, 1985. – 285 p. **24.** *Moskvin M.* Hozhdenie po vuzam. Vospominanija komsomol'ca. – Paris, 1933. – 190 p. **25.** *Os'machka T.* Moï tovarishi. Berezil'. – 1996. – No 3–4. – p. 95–134. **26.** *Rogins'kij M.*

Oboronec' avtokefal'noï. Student revoljucii. – 1930. – № 10. – p. 31. **27.** *Rjabchenko O. L.* «Z bat'kom svoïm popom ja ne maju nichogo spil'nogo...» Diti svjashhenikov u vishhij navchal'nij zakladah Radjans'koï Ukraïni: strategii vizhivannja (1920-ti roki). Istorija religij v Ukraïni. Naukovij shhorichnik. Kniga 1. – Lviv, 2009. – p. 910–919. **28.** *Rjabchenko O. L.* «Nam nikoli gratisja v kohannja...»: studenti radjans'koï Ukraïni 1920-h rr. Problemi istorii Ukraïni: fakti, sudzhennja, poshuki. – Vip.22. – Kyiv, 2013. – p. 290–303. **29.** *Svetov S.* Chogo navchae Odesa. Student revoljucii. – 1930. – № 3. – p. 28–35. **30.** *CDAVO Ukraïni*, f. 166, op. 3, spr. 789. **31.** *CDAVO Ukraïni*, f. 166, op. 4, spr. 630. **32.** *CDAVO Ukraïni*, f. 166, op. 4, spr. 634. **33.** *CDAVO Ukraïni*, f. 166, op. 9, spr. 321. **34.** *CDAVO Ukraïni*, f. 166, op. 9, spr. 738. **35.** *CDAVO Ukraïni*, f. 1201, op. 1, spr. 8 (1930). **36.** *Cerkvu pid kul'turnij oseredok.* K.P.I. Gazeta proletars'kogo studentstva, profesuri ta sluzhbovciv Kiïvs'kogo politehničnogo institutu. – 1929. – 1 zhovtnja. **37.** *Shevel'ov J.* Ja – mene – meni (i dovkругi): spogadi: v 2 t. T. 1. V Ukraïni. – Kharkiv. : Vid. chasopisu «Berezil»; N'ju-Jork: Vid-vo M. P. Koc', 2001. – 428 p. **38.** *Jasnopol'skaja V. N.* Schastlivij sluchaj: Vospominanija. Mironosicy v jepohu GULAGa: 1918–1932: Svidetel'stva. Memuary. sost. P. G. Procenko. – N-Novgorod: Izd-vo Bratstva vo imja sv. Aleksandra Nevskogo, 2004. – p. 465–607.

Надійшла (received) 06.11.2014

УДК 94 (477) «1920/1930»

Студентство України в радянських антирелігійних кампаніях 1920-х рр. / О. Л. Рябченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 102-113. – Бібліогр.: 38 назв.

У статті, на основі широкого кола джерел, висвітлюються питання запровадження нової революційної обрядовості в студентському середовищі і в суспільстві в цілому. Студенти розглядаються як об'єкт і суб'єкт здійснення державної політики у відношенні до релігії. Визначені методи і форми боротьби з релігійними святами і обрядами та реакція на утвердження нової обрядовості в суспільстві.

Ключові слова: студенти, релігійна свідомість, радянські революційні свята, безбожна пропаганда, антицерковні кампанії.

УДК 94 (477) «1920/1930»

Студенчество Украины в советских антирелигиозных кампаниях 1920-х гг. студентство України в радянських антирелігійних кампаніях 1920-х років / О. Л. Рябченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 102-113. – Бібліогр.: 38 назв.

В статье на основе широкого круга источников освещаются вопросы внедрения новой революционной обрядности в студенческой среде и в обществе в целом. Студенты рассматриваются как объект и субъект осуществления государственной политики в отношении религии. Определены методы и формы борьбы с религиозными праздниками и обрядами и реакция на утверждение новой обрядности в обществе.

Ключевые слова: студенчество, религиозное сознание, советские революционные праздники, безбожная пропаганда, антицерковные кампании.

Ukraine students in the anti-religious campaigns of the 1920-th / O. L. Ryabchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – P. 103-114. – Bibliogr.: 38. – ISSN 2079-0813.

In the article on the basis of a wide range of sources the problem of introduction of the revolutionary rites into the students community and society on the whole is considered. Everyday life of Ukrainian society is characterized by ambiguous processes associated with changes of moral values and goals in the Soviet society. The State discredited the eternal traditions imposed new rules of social life. In this study students are treated as an object and subject of the state policy with respect to religion. Anti-religious propaganda became an important component of the educational institutions activities, youth was seen by the power as an object for implementation of the new non-religious everyday life. Methods and forms of fighting with anti-religious holidays and rituals as well as reaction to strengthening of new rituals in the society are defined.

Keywords: students, religious consciousness, Soviet revolutionary holidays, anti-religious propaganda, anti-clerical campaign.

М. Ю. ТАХТАУЛОВА, аспірантка кафедри політичної історії НТУ «ХПІ»

УРБАНІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЮ ТОПОНІМІЧНОЇ МАПИ ХАРКОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор аналізує вплив урбанізаційних процесів на розширення міста та зміни у топоніміці Харкова у другій половині ХХ століття. На основі залучення широкої джерельної бази автор окреслює зміни у топонімічній політиці органів місцевого самоврядування. Було визначено основні джерела номінації нових вулиць, що з'явилися в наслідок масштабної житлової забудови, та приєднання нових територій.

Ключові слова: урбанізація, топоніміка, топонімічна політика, урбанонім, місто, вулиця.

Вступ. Сучасне українське суспільство є переважно міським. Про це свідчить перепис населення 2001 р., згідно з яким частка міського населення становила 32 млн. 574 тис осіб, або 67,2%, а [сільського](#) – 15 млн. 883 тис. осіб, або 32,8% [12]. Розвиток міст ґрунтувався на матеріальній та демографічній базі, що була закладена за радянських часів, та характеризувався динамічними урбанізаційними процесами. Особливої актуальності вони набули у повоєнні роки та продовжуються зараз. З 1939 по 1989 роки чисельність міського населення УРСР зросла з 34% до 67% відповідно [35, с. 139]. За даними звіту ООН із демографічної ситуації за 2007 р., наша країна ввійшла до 25 найбільш урбанізованих у світі, посівши 24-ту сходинку глобального рейтингу [33]. Сьогодні світова тенденція полягає у збільшенні кількості міст та їхніх мешканців. Саме тому процеси урбанізації та їх вплив на трансформацію міського простору є надзвичайно актуальним. Важливими показниками урбанізаційних процесів є зростання чисельності міського населення та міста як такого, що пов'язано з розширенням поселень міського типу, а відповідно, й топонімічної мережі.

Метою даної статті є дослідження впливу процесів урбанізації на розширення та топонімічне оформлення вуличної мережі Харкова у другій половині ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Урбанізація та її вплив на історичні процеси привертали увагу дослідників. Серед них заслуговує на увагу узагальнюючі праці О. С. Сенявського, М. А. Алфьорова [35; 1]. Розвиток топоніміки Харкова радянського періоду найшов своє відображення у працях Н. Т. Дяченко, Л. І. Мачуліна, О. В. Хорошковатого [26; 32; 38]. До питання топонімічної політики влади, формування міського простору Харкова звертався у своїй монографії та історичних есеях В. В. Кравченко [29; 30]. Відомості про зміни у топоніміці Харкова містяться в узагальнюючих працях з історії міста [27; 31], та окремих його аспектів [27; 31; 40]. Довідкова інформація про місто та його вуличну мережу міститься у путівниках та довідниках [36; 37]. Однак, незважаючи на зацікавленість дослідників процесами урбанізації, поза увагою залишилося багато аспектів, пов'язаних з формуванням міського середовища. Серед них і розвиток міської топоніміки. З огляду на це, особливу актуальність набувають архівні джерела. Матеріали

Державного архіву Харківської області та Архівного відділу Харківської міської ради дозволяють дослідити процеси розширення міської межі, формування вуличної мережі, її топонімічне оформлення та трансформацію.

Ще на початку 20-х рр. ХХ ст. Харків зазнав кардинальних змін. Пройшовши шлях від слободи, ставши губернським центром, місто набуло статусу пролетарської столиці України з характерним для індустріальної ери архітектурним конструктивізмом, центром діяльності покоління нової української інтелігенції, яка прагнула поєднати комунізм з ідеями українського націоналізму. За влучним висловом Ю. Шевельова, М. Хвильовий проголошує Харків символом українського урбанізму [39, с. 454]. Це засвідчило будівництво нового пролетарського центру, яким стала авангардно-конструктивіська площа Дзержинського, поява окремих професійних селищ з власною автономною інфраструктурою, зорієнтованих на певне промислове підприємство. Серед них Червоний Жовтень [40, с. 145], Новий Побут [14, арк. 44], поселення імені Фрунзе, також відоме як «Соцмістечко ХТЗ» або Новий Харків [31, с. 293] тощо.

Повоєнне десятиліття принесло значні зміни в архітектурний та культурний ландшафт Харкова. Одразу після вигнання нацистських загарбників, було розпочато запровадження заходів по його відбудові. У 1943 р. харківський Міськпроект під керівництвом архітектора А. Касьянова розробив новий генеральний план міста, який було затверджено у 1948 р. урядом УРСР [27, с. 381]. Особлива увага у плані приділялася збільшенню масштабів житлового будівництва, реконструкції основних магістралей, розвитку мережі міського транспорту. Основними елементами системи магістралей стали проспекти Леніна і Сталіна.

У східній частині Харкова основною магістраллю став проспект Сталіна. Згідно з генеральним планом у цьому напрямку розташовувалися промислові підприємства Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ), «Серп і молот», Харківський тракторний завод (ХТЗ). Поряд з ними були відведені території під житлову забудову. У 1957 р. у прилеглому до проспекту районі, де розташовувались дослідні поля Інституту рослинництва, селекції та генетики, розгорнулося масштабне житлове будівництво [36, с. 115-116]. Тут сформувалася розгалужена вулична мережа. Серед центральних магістралей якої – бульвари Юр'єва і Богдана Хмельницького [37, с. 363; 32], вулиці Маршала Рибалка [3, арк. 228], Танкопія [20, арк. 234], Петра Слинька [24, арк. 69], Харківських Дивізій [37, с. 334], Олімпійська [10, арк. 146], 60-ти річчя СРСР – первинно Стадіонна, а з 1990 р. – проспект Маршала Жукова [11, арк. 152]. Вулицю Байрона у 1982 р. було перейменовано на проспект Героїв Сталінграда на честь 40-річчя Сталінградської битви [5, арк. 82]. Аналізуючи перелік топонімів цього району приходимо до висновку, що він сформувався під впливом процесів сакралізації історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну.

Головна магістраль північно-східної зони – проспект Леніна – пов'язує центр з житловими масивами Павлове Поле й Олексіївка. Забудова проспекту Леніна почалася ще у довоєнний час разом з ансамблем площі Дзержинського та Держпромом, проте завершеного вигляду він набув у перші повоєнні десятиліття. До

початку 2000-х рр. на відрізку між проспектом Правди та Саржиним Яром існував пішохідний бульвар, який розділяв проїзну частину на полоси одностороннього руху. У зв'язку з масштабною реконструкцією проспекту, що була здійснена до 350-річчя заснування Харкова, бульвар прибрали для розширення дорожнього покриття. Проспект перетинають вулиці та яруги. Останні упорядковані та стали одним із улюблених місць прогулянок харків'ян.

У повоєнні роки відбулися якісні зрушення в озелененні міста. Восени 1943 р. було проведено заходи по відновленню зеленого господарства міста. Зелені насадження з'явилися на центральних вулицях та майданах, в міському парку імені Шевченка [15, арк. 1-2]. Слід зазначити, що у 1946 р. на вулиці Сумській на місці тролейбусного парку, було закладено сквер «Перемоги», а двома роками пізніше там з'явилась альтанка «Дзеркальний струмінь», яка сьогодні є одним із символів Харкова [27, с. 384]. Важливим для покращення екологічної ситуації в місті стало насадження соснового бору на території григоровських, основ'янських та залютинських пісків. Ці заходи значною мірою сприяли зменшенню пилу, що так дошкуляв харків'янам. Також були відновлені зелені насадження у Лісопарку, Сокольниках, Померках, озеленено Павловські та Журавльовські схили, висаджено березовий гай навпроти парку ім. Горького, закладено новий парк імені Комінтерну у Сталінському районі [13, арк. 141-143].

У другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. у культурній політиці радянського керівництва спостерігалася практика повернення до російсько-імперської спадщини, посилення антисемітизму, великодержавних та націоналістичних тенденцій. Поступово харківська топоніміка частково, в окремих історичних місцях, починає вивільнятися від нашарувань комуністичної доби, повертаючись у дорадянське минуле. Ідеї інтернаціоналізму початку радянської ери раптово стали безридним космополітизмом у повоєнні роки [30, с. 260-261]. Міський топонімічний ландшафт зазнав зворотної трансформації. У доповіді головного інженера Міськомгоспу Рубінштейна на засіданні виконкому міської ради Харкова 2 жовтня 1945 р. знаходимо офіційне пояснення причин повернення дореволюційних назв урбанонімам. Зокрема зазначалось, що у зв'язку з тим, що назви деяких вулиць, майданів та провулків Харкова тісно пов'язана з історією та характерними особливостями міста, виконком Харківської ради постановляє перейменувати деякі назви вулиць. Назва вулиці Карла Лібкнехта поступилася Сумській, Вільної Академії – Університетській, Узвіз 12 листопада – Бурсацькому узвозу, Клари Цеткін – Римарській, провулок Жоржа Марата – Подольському провулку, вулиця Мархлевського – Юмівській, провулок Народної освіти – Сердюківському провулку [17, арк. 336; 16, арк. 36]. У джерелах зафіксовано звернення ректорату Харківського університету до міської влади з проханням повернути вулиці Вільної Академії колишню назву Університетська [16, арк. 39]. Як вже зазначалось, це клопотання було задоволено.

Цікаво, що архіви зберегли значно ширший список проекту перейменувань вулиць ніж було реалізовано. Попередньо було складено реєстр з 30 топонімів, яким передбачалось повернути історичні назви. Вважаємо за доцільне навести цей

перелік, оскільки ці дані вперше вводяться до наукового обігу. Вулиця Івги (Євгенії) Бош – Кінна, майдан та вулиця Фейєрбаха – Вознесенська, Гірка Науки Пролетаріату – Університетська гірка, Уфімська вулиця – Горяїновський провулок, вулиця Маяковського – Госпітальна, площа Грудневого Повстання – Кінний майдан, Червоножовтнева – Конторська, Лаврентія Берії – Рибна, провулок Професора Кравцова – Мордвинівський провулок, вулиця Червоного Студенства – Толкачівська, Мельникова – Куликівська вулиця, узвіз Халтуріна – Купецький узвіз, Телефонна вулиця – Лопанський провулок, Пролетарська площа – Сергіївська площа, провулок Народної Освіти – Сердюківський провулок, площа Рози Люксембург – Павловська площа, провулок Професора Покровського – Барачний провулок, вулиця Енгельса – Різдвяна, площа та провулок Шота Руставелі – Михайлівська, провулок Горійський – Троїцький провулок, вулиця Восьмого З'їзду Рад – вулиця Гастелло, Чотирнадцятого З'їзду Рад – Ватутіна [16, арк. 38]. Простежується певна вибірковість відносно повернення історичної правди до харківського топонімічної мапи. Зрозуміло, що реставрація назв певних урбанонімів таких як Купецький спуск, Сергіївська площа, або «церковні» – Різдвяна чи Вознесенська, недоцільні з точки зору ідеологічного впливу. Проте, чому залишили цілком нейтральні Лопанський провулок, Кінний майдан, Рибну й Конторську вулиці поза увагою, залишається незрозумілим.

Зі зміною керівництва в СРСР, приходом до влади М. Хрущова, та початком курсу на подолання культу особи, з харківського культурного простору зникають маркери сталінської епохи. Численні пам'ятники, бюсти, портрети, назви топонімів Й. Сталіна та його соратників зникають. Так, Сталінський проспект поступається Московському, площа Л. Качановича – Привокзальній, вулиця Л. Берії – Кооперативній тощо [30, с. 262].

Влада всіляко намагалася підкреслити у своїй політиці повернення до ленінських заповітів, ідеалізувати особистість вождя світового пролетаріату, реабілітувати імена його репресованих соратників. На підтвердження цього виступають численні пам'ятники та меморіальні дошки на честь самого В. Леніна, С. Кірова, Я. Свердлова, С. Косіора тощо. У 1963 р. на площі Дзержинського до 46-ї річниці Жовтневої революції було встановлено пам'ятник В. Леніну [30, с. 262]. Взагалі за роки радянської влади на Харківщині було встановлено 118 пам'ятників вождю революції [28, с. 293]. Міськвиконком у жовтні 1964 р. поновив історичну пам'ять про С. Косіора і постановив вулицю Абхазьку в Орджонікідзевському районі перейменувати на вулицю імені С. Косіора, а також встановити меморіальну дошку [19, арк. 150].

У 1960-х рр. до складу Харкова було включено селища Жихор та П'ятихатки [23, арк. 207]. Владою було вжито заходів по упорядкуванню топонімічної мережі цих територій. В перу чергу замінювалися дублюючі назви [22, арк. 160]. Особливістю топонімічної мапи селища П'ятихатки стало увічнення імен відомих вчених-фізиків, наприклад, Академіка Курчатова, Академіка Вальтера, Академіка Синельникова [37, с. 7; 44; 34]. Навколо новопобудованого Харківського аеропорту з'являється вулична мережа у номінації якої використані топоніми, що вказують на прилеглий об'єкт. Це урбаноніми Аерофлотська, Стартова, Пілотів [21, арк. 156].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. на місці колишнього селища Салтівка та на вільних землях північно-східної частини міста, починає розбудовуватися величезний житловий масив. Він включає близько 20 мікрорайонів, які формувалися за принципом фокусування об'єктів обслуговування на перехрестях основних магістралей. Природно, що на Салтівці склалася широка топонімічна мережа. Серед основних магістралей слід зазначити вулицю Героїв Праці, яка піл час забудови мала тимчасову назву Довга. Тимчасовий урбанонім Швидкісна магістраль – стала вулицею Тимурівців, а Східний проїзд – вулицею Світлою [3, арк. 72]. Основними ж магістралями, що зв'язують Салтівський житловий масив з іншими міськими районами, є проспекти П'ятдесятиріччя СРСР та П'ятдесятиріччя ВЛКСМ, а також вулиця Академіка Павлова. Щодо формування та топонімічного оформлення проспекту П'ятдесятиріччя СРСР зазначимо, що першою назвою урбаноніма була вулиця Автострадна, а відповідно на честь 50-тої річниці створення держави відбулося перейменування. Пізніше проспект об'єднав вулиці Далекосхідну, Тунгуську та Комунальну [37, с. 263].

На початку 70-х років владою здійснювалися заходи з упорядкування топонімічної мапи нового району. Масово замінюються «робочі» назви. Паркова стає вулицею Барабашова, Газова поступається вулиці Блюхера, Бульварна – Командарма Уборевича. Номінуються новопрокладені вулиці. Лінійний об'єкт, що виник між 601 і 604 мікрорайонами дістав назву імені Роберта Ейдемана, а вулиця між 602 і 603 мікрорайонами – Познанської [25, арк. 24]. В рамках роботи по упорядкуванню Салтівського житлового масиву вулицю Петрозаводську у межах від проспекту Тракторобудівників до вулиці Сонячної було перейменовано у вулицю Корчагінців [8, арк. 256]. У 1980-х рр. продовжилось топонімічне оформлення Північної Салтівки. З'явилась магістраль Дружби Народів, що з'єднує цей район із центром. Нові вулиці районного призначення рішенням виконкому були названі відповідно Наталі Ужвій та Метробудівників [10, арк. 146].

Житловий масив Павлове Поле завершеного оформлення набув у 1970-х рр. У плануванні цього житлового масиву вперше у Харкові використали принцип мікрорайонування з різними типами забудови: «вільний», «периметрально-симетричний», з виділенням архітектурних доміант [36, с. 115-116]. Однією з головних магістралей цього масиву стала вулиця Отакара Яроша, первинно – Шляхова [37, с. 228]. Слід зазначити, що своє топонімічне оформлення вулиця здобула за рішенням виконкому Харківської міської ради № 278 від 8 жовтня 1962 р. [18, арк. 203]. Ще одна магістраль – вулиця Двадцять Третього Серпня заснована у 1959 р., і первинно називалась Центральною. 20 серпня 1963 р. до двадцятої річниці визволення Харкова вулицю було перейменовано у Двадцять Третього Серпня. В 1967 р. до неї як продовження ввійшла вулиця Мало-Очаківська, яка первинно називалась Ново-Проектна [37, с. 84].

Житловий масив Олексіївка, будівництво якого розпочато було у 1979 р., продовжує свій динамічний розвиток і сьогодні. Основними магістралями району є проспекти Перемоги і Людвіга Свободи, вулиці Клочківська і Дерев'янка. Своє топонімічне оформлення район отримав протягом 1960-х – 70-х рр. Зазначимо, що у

кінці 70-х років Ключківську було реконструйовано, розширено дорожнє полотно, з'явилася висотна забудова. Проспект Людвіга Свободи було засновано у 1977 р., первинно номінувався як проспект Архітекторів. З 1979 р. носить теперішню назву – проспект Людвіга Свободи [4, арк. 25]. Топонім проспект Перемоги оформився у 1977 р. [37, с. 246]. Вулиця Дерев'янка почала формуватися в 1960-х рр. Первинна її назва Ново-Продольна. Сучасне звучання топонім набув рішенням міськвиконкому від 14 серпня 1968 р. [37, с. 87]. Сформувалась мережа вулиць районного значення. Серед них зазначимо вулицю Целінну, яка у 1962 р. здобула свою теперішню назву Целіноградська [18, арк. 202]. Колишня Садибна вулиця отримала назву Асхарова [18, арк. 202]. У 1983 р. топонім було уточнено та додано ім'я Героя Радянського Союзу Асхарова – вулиця Енвера Асхарова [6, арк. 176].

Протягом другої половини ХХ ст. сформувались й інші житлові масиви, переважно на околицях Харкова. Серед них райони Східний та Рогань, центральними вулицями яких стали Луї Пастера [14, арк. 40], Сергія Грицевця [9, арк. 97], Роганська [37, с. 271]. У житловому масиві Залютино центральною вулицею стала Золочівська, яка зустрічається у списку вулиць за 1954 р. У 1983 р. до вулиці Золочівської приєднали вулицю Путивльську, оскільки вона була продовженням першої [7, арк. 116-117].

Висновки. Процес урбанізації збільшив місто на сотні квадратних кілометрів та на сотні тисяч мешканців. Колишні приміські селища були включені до складу Харкова, інтегрувалися у міський простір, маркувалися у відповідності до державної ідеології, культурних особливостей міста. Значної як архітектурної, так і топонімічної трансформації зазнав центр міста. Починаючи з 60-х років у топонімічній політиці відбулася зміна акцентів. У номінації та перейменуваннях топонімів майже не використовується тематика пов'язана з революцією, натомість, в урбанімічному просторі Харкова актуалізується історична пам'ять про Велику Вітчизняну війну. Протягом другої половини 60-х – 70-х років ХХ століття вона набуває сакрального характеру, формуючи поряд з міфологією Великого Жовтня радянську громадянську релігію. Житлові масиви, що розбудовувалися у 70-х – 80-х роках в своєму топонімічному оформленні отримали маркери пов'язані з увічненням пам'яті діячів науки, культури, знову ж таки війни, особливостями місцевого рельєфу тощо. Проте, стрімке зростання міст відбувалося без якісного збільшення житлового фонду, планомірного розвитку інфраструктури та підтримання культури на прийнятному рівні. Це призводило до появи хаотичної забудови і створювало незручності для мешканців. Оскільки урбанізаційні процеси не завершилися, відповідно відбувається розширення меж міста. Це ставить перед міською владою питання інтеграції нових територій до міського простору, в тому числі й топонімічного. Тому перспективи подальшої розробки теми полягають у подальшому вивченні впливу процесів урбанізації на трансформацію урбанімічної мапи міста.

Список літератури: 1. *Алфьоров М. А.* Урбанізаційні процеси в Україні в 1945-1991 рр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. – 549 с. 2. *Архівний відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 5, спр.*

75. **3.** *Архівний* відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 5, спр. 188. **4.** *Архівний* відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 6, спр. 217. **5.** *Архівний* відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 7, спр. 260. **6.** *Архівний* відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 7, спр. 417. **7.** *Архівний* відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 7, спр. 420. **8.** *Архівний* відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 8, спр. 50. **9.** *Архівний* відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 8, спр. 59. **10.** *Архівний* відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 8, спр. 273. **11.** *Архівний* відділ Харківської міської ради Ф. 1, оп. 9, спр. 39. **12.** *Всеукраїнський перепис населення: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 2001http://2001.ukrcensus.gov.ua/.* **13.** *Держархів* Харківської обл. Ф.Р-408, оп. 2, спр.670, 156 арк. **14.** *Держархів* Харківської обл. Ф. Р-408, оп. 10, спр. 782, 149 арк. **15.** *Держархів* Харківської обл. Ф.Р-408, оп. 11, спр. 2, 56 арк. **16.** *Держархів* Харківської обл. Ф. Р.408, оп. 11, спр. 52, 311 арк. **17.** *Держархів* Харківської обл. Ф. Р.-408, оп. 11, спр. 59, 576 арк. **18.** *Держархів* Харківської обл. Ф.Р-408, оп. 14, спр. 313, 241 арк. **19.** *Держархів* Харківської обл. Ф.Р-408, оп. 14, спр. 428, 207 арк. **20.** *Держархів* Харківської обл. Ф.Р-408, оп. 14, спр. 484, арк. 234. **21.** *Держархів* Харківської обл. Ф. Р-408, оп. 14, спр. 490, арк. 156. **22.** *Держархів* Харківської обл. Ф.Р-408, оп. 14, спр. 554, арк. 160. **23.** *Держархів* Харківської обл. Ф.Р -408 оп. 14, спр. 573, 222 арк. **207.** **24.** *Держархів* Харківської обл. Ф.Р-408, оп. 14, спр. 719, 192 арк. **25.** *Держархів* Харківської обл. Ф. р-408, оп. 14, спр. 1006, 263. арк. **24.** **26.** *Дьяченко Н. Т.* Улицы и площади Харькова / *Н. Т. Дьяченко.* – Х., 1974. – 269 с. **27.** *История города Харькова XX столетия* / [А. Н. Ярмыш, С. И. Посохов, А. И. Эпштейн и др.]. – Харьков: Фолио: Золотые страницы, 2004. – 685 с. **28.** *Корнілова В.О., Степаненко Т.Л., Федоренко Л.В.* Меморіальні дошки – культурно-історична пам'ять Харкова // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». Ч. II. – К.-Х., 1997. – С. 293. **29** *Кравченко В. В.* Столиця для України // Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – 358 с. **30.** *Кравченко В. В.* Харьков / Харьков: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010. – С. 260-261. **31.** *Лейбфрейд А. Ю.* Харьков. От крепости до столицы / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х., 1998. – 335 с. 542 с. **32.** *Мачулин Л. И.* Улицы и площади Харькова. – Х., 2007. – 480 с. **33.** *ООН* обнародовала новые данные о темпах урбанизации в странах мира: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/news/state/2008/04/10/1668>. **34.** *Рішення* Харківської міської ради від 30.09.2009 «Про впорядкування найменувань»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.city.kharkov.ua/ru/document/pro-vporядkuvannya-naumenuvan-224-09-40060.html>. **35.** *Сенявский А. С.* Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. – М.: Наука, 2003. – 286 с. **36.** *Харьков: Архитектура, памятники, новостройки: Путеводитель* / Составители: А. Ю. Лейбфрейд, В. А. Реусов, А. А. Тиц. – Х.: Прапор, 1987. – 151 с. **37.** *Харьков: справочник по названям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов...* / Составители: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под. общ. ред. С. М. Куделко. – Х., 2011. – 432 с. **38.** *Хорошковатий О. В.* Локальна (місцева) топоніміка: спосіб творення, зміни, їх характер / О. В. Хорошковатий // Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція. – Київ-Харків, 1997. – Ч. II. – С.342-346. **39.** *Шерех Ю. В.* Пороги і Запорожжя. Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т. – Х. : Фоліо, 2012. – Т.1. – 571 с. **40.** *Яцина О. А.* Архітектурна симфонія Харкова. – Х.: Колорит, 2008. – 175 с.

Bibliography (transliterated): **1.** *Alforov M. A.* Urbanizatsiini protsesy v Ukraini v 1945-1991 rr. – Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, 2012. – 549 s. **2.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 5, spr. 75. **3.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 5, spr. 188. **4.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 6, spr. 217. **5.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 7, spr. 260. **6.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 7, spr. 417. **7.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 7, spr. 420. **8.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 8, spr. 50. **9.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 8, spr. 59. **10.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 8, spr. 273. **11.** *Arkhivnyi* viddil Kharkivskoi miskoi rady F. 1, op. 9, spr. 39. **12.** *Vseukrainskyi* perepys naseleennia: [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>. **13.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F. R-408, op. 2, spr.670, 156 ark. **14.**

Derzharkhiv Kharkivskoi obl. F. R-408, op. 10, spr. 782, 149 ark. **15.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F.R-408, op. 11, spr. 2, 56 ark. **16.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F. R.408, op. 11, spr. 52, 311 ark. **17.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F. R.-408, op. 11, spr. 59, 576 ark. **18.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F.R-408, op. 14, spr. 313, 241 ark. **19.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F.R-408, op. 14, spr. 428, 207 ark. **150** **20.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F.R-408, op. 14, spr. 484, ark. 234 **21.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F. R-408, op. 14, spr. 490, ark. 156 **22.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F.R-408, op. 14, spr. 554, ark. 160. **23.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F.R -408 op. 14, spr. 573, ark. 207. **24.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F.R-408, op. 14, spr. 719, 192 ark. **25.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl. F. R-408, op. 14, spr. 1006, 263. ark. **24.** **26.** *D'yachenko N. T.* Ulitsy i ploshchadi Khar'kova. – Kharkiv, 1974. – 269 p. **27.** *Istoriya goroda Khar'kova XX stoletiya.* [A. N. Yarmysh, S. I. Posokhov, A. I. Epshteyn i dr.]. – Kharkov: Folio: Zolotyie stranitsy, 2004. – 685 p. **28.** *Kornilova V.O., Stepanenko T.L., Fedorenko L.V.* Memorialni doshky – kulturno-istorychna pamiat Kharkova // VIII Vseukrainska naukova konferentsiia «Istorychne kraieznavstvo i kultura». Ch. II. – Kyiv-Kharkiv, 1997. – p. 293. **29.** *Kravchenko V. V.* Stolitsia dlia Ukrainy. Ukraina, Imperiia, Rosiia. Vybrani staty z modernoi istorii ta istoriohrafii. – Kyiv, 2011. – 358 p. **30.** *Kravchenko V. V.* Kharkov. Kharkiv: stolitsa Pohranichia. – Vylnius, 2010. – p. 260-261 **31.** *Leibfreid A. Y.* Kharkov. Ot kreposti do stolitsy. – Kharkiv, 1998. – 335 p. **32.** *Machulyyn L. Y.* Ulitsy i ploshchadi Kharkova. – Kharkiv, 2007. – 480 p. **33.** *OON obnarodovala novyie dannyye o tempakh urbanyzatsii v stranakh mira:* [Elektronyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://gtmarket.ru/news/state/2008/04/10/1668>. **34.** *Rishennia* Kharkivskoi miskoi rady vid 30.09.2009 «Pro vporiadkuvannia naimenuvan»: [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://old.city.kharkov.ua/ru/document/pro-vporiadkuvannya-naymenuvan-224-09-40060.html>. **35.** *Seniavskiy A. S.* Urbanizatsiia Rossyy v XX veke: Rol' v istoricheskom protsesse. – Moscow: Nauka, 2003. – 286 p. **36.** *Kharkov:* Arkhitektura, pamiatniki, novostroiki: Putevoditel'. Sostavytely: A. Y. Leibfreid, V. A. Reusov. – Kharkiv: Prapor, 1987. – 151 p. **37.** *Kharkov:* spravochnik po nazvanyam: 7000 ulyts, ploshchadei, skverov, raionov. Sostavytely: E. N. Dmytryeva, E. V. Diakova; pod. obshch. red. S. M. Kudelko. – Kharkiv, 2011. – 432 p. **38.** *Khoroshkovatyi O. V.* Lokalna toponimika: sposib tvorennia, zminy, yikh kharakter. Istorychne kraieznavstvo i kultura: VIII Vseukrainska naukova konferentsiia. – Kyiv-Kharkiv, 1997. – Ch. II. – p. 342-346. **39.** *Sherekh Y. V.* Porohy i Zaporozhzhia. Literatura. Mystetstvo. Ideolohii: U 3 t. – Kharkiv: Folio, 2012. – T.1. – 571 p. **40.** *Yatsyna O. A.* Arkhitekturna symfoniia Kharkova. – Kharkiv: Koloryt, 2008. – 175 p.

Надійшла (received) 21.10.2014

УДК 94(477.54)«195/199»:81'373.21

Урбанізація та її вплив на формування і трансформацію топонімічної мапи Харкова у другій половині ХХ ст. / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 114-122. – Бібліогр.: 40 назв.

У статті автор аналізує вплив урбанізаційних процесів на розширення міста та зміни у топонімії Харкова у другій половині ХХ століття. Особливу увагу приділяє реформуванню міської топоніміки у післявоєнний час. Аналізуються зміни у топонімії Харкова у результаті процесів пов'язаних з подоланням культу особи Й. Сталіна. У статті описується формування нових міських районів з точки зору становлення та топонімічного оформлення їх вулично-дорожньої мережі. Приділяється увага змінам топонімічної карти приєднаних до міста територій.

Ключові слова: урбанізація, топоніміка, топонімічна політика, урбанонім, місто, вулиця.

УДК 94(477.54)«195/199»:81'373.21

Урбанизация и её влияние на формирование и трансформацию топонимической карты Харькова во второй половине ХХ века / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 114-122. – Бібліогр.: 40 назв.

В статье автор анализирует влияние урбанизационных процессов на расширение города и изменения в топонимике Харькова во второй половине ХХ века. Особое внимание уделяется реформированию городской топонимике в послевоенное время. Анализируются изменения в топонимике Харькова в результате процессов связанных с преодолением культа личности И. Сталина. В статье описывается формирование новых городских районов с точки зрения становления и топонимического оформления их улично-дорожной сети. Уделяется внимание изменениям топонимической карты присоединенных к городу территорий.

Ключевые слова: урбанизация, топонимика, топонимическая политика, урбаноним, город, улица.

The Urbanization Influence on the Transformation of the Kharkiv Toponymical Map in the second half of the 20th century / Maria Takhtaulova // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – P. 114-122. – Bibliogr.: 40. – ISSN 2079-0813.

The impact of urbanization processes on the expansion of the city and changes in the toponymy of Kharkiv in the second half of the 20th century are analyzed in the article by the author. Special attention is given to the reforming of a city toponymy in the post-war period when an inverse transformation of Kharkiv urban map takes place. A number of streets and squares were returned their historical names. Changes of a toponymic map of Kharkiv as a result of the processes connected with the overcoming of Joseph Stalin's cult of personality are examined. On the basis of archival materials studying, the author proves for the first time the change in emphasis at the nomination of toponyms from the theme of the October Revolution to the sacralization of the memory of the Great Patriotic War. The creation of new urban districts from the point of their street and road network formation and a toponymic registration is described in the article. The attention is given to changes of a toponymic map of the territories joined to the city.

Keywords: urbanization, toponymy, toponymic policy, urbanonim, city, street.

С. С. ТЕЛУХА, канд. іст. наук, доцент, НТУ «ХПІ»

ПОГЛЯДИ МИТРОПОЛИТА АНТОНІЯ (ХРАПОВИЦЬКОГО) ЩОДО ПРОБЛЕМИ «УКРАЇНІЗАЦІЇ» ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1917-1920 РР.)

В статті проаналізовано погляди і судження відомого церковного діяча та богослова митрополита Антонія (Храповицького) щодо «українізації». Обґрунтовано позицію Владика щодо вживання української мови на державному рівні. Вказано на особливості сприйняття митрополитом Антонієм української мови в церковному житті. Висвітлено негативне відношення Антонія (Храповицького) до будь-яких спроб проникнення української мови в церковне богослужіння та вказане підґрунтя подібних його суджень.

Ключові слова: «українізація», українська мова, митрополит Антоній (Храповицький), Харківська єпархія, церковне життя, богослужіння.

Вступ. Впродовж століть питання «українізації» залишалось одним з найактуальніших в українському державотворенні та формуванні нації. Напружена політична ситуація, яку переживає сучасна Україна, нерозривно пов'язана зі складнощами мовної політики, що й досі спостерігаються в окремих регіонах.

Тривала русифікація не оминула й Православну Церкву та парафіяльне життя українських єпархій, де на початку ХХ ст. не спостерігалось жодного натяку на українську етнічну ідентичність, а переважна більшість населення ототожнювала себе з громадянами Росії. У зв'язку з цим, актуальним є з'ясування поглядів найбільш впливових представників Російської Православної Церкви (далі – РПЦ) до політики «українізації» та впровадження української мови в церковне богослужіння.

Мета дослідження полягає у висвітленні позиції щодо «українізації» РПЦ провідного ієрарха Антонія (Храповицького) – митрополита Харківського та Охтирського, призначеного в травні 1918 р. очільником Київської та Галицької єпархії. Разом з тим, проаналізовано реакцію православного українського суспільства на спроби українізувати церковне життя протягом 1917-1920 рр.

Під час написання статті були використані наукові розробки харківських дослідників, присвячені державно-церковним відносинам та історії православ'я в Харківській єпархії: В. І. Сілантева «Влада і православна церква в Україні» та В. І. Матвієнко «Історія Харківської єпархії» [10; 13]. Загальні напрямки діяльності української влади в справі «українізації» висвітлено в ґрунтовній монографії відомого історика В.І. Ульяновського «Церква в Українській державі. Доба Центральної Ради 1917-1920 рр. [15]. Окремі оцінки поглядів та діяльності митрополита Антонія містяться в праці В.Є. Рожко «Духовні православні освітні заклади Волині Х-ХХ ст.» [12, с. 95-119].

Чільне місце у висвітленні означеної проблеми займають архівні матеріали: резолюції митрополита Антонія, його розпорядження й листи, протоколи церковних з'їздів. Дані документи зберігаються в фондах Центрального державного архіву

Вищих органів влади та Центрального Державного історичного архіву України, м.Києва, і вперше введені до наукового обігу.

Викладення основного матеріалу. Важливим періодом проведення національної мовної політики стали 1917-1920 рр., коли на фоні національно-демократичної революції робилися активні спроби створити суверенну українську державу. Мовна політика українських національних урядів стала одним з ключових елементів втілення ідеї незалежності та зачіпала державні установи, освітні заклади і Церкву. Так, Центральною Радою було запропоновано «українізацію» державних установ. У листі міністра внутрішніх справ Української Народної Республіки П. О Христюка до органів місцевого самоврядування рекомендувалося негайно замінити герби Російської імперії гербами УНР, повністю перейти на українську в діловодстві, відповідним чином переоформити вивіски з назвами вулиць, лікарень, шкіл, майстерень, у святкові дні вивішувати національні прапори [14]. Єпархіальним архієреям уряд Центральної Ради наказав «зараз же завести вивчення української мови, літератури, історії та географії в духовних школах усіх рівнів», за рахунок виключення з навчальних планів викладання каліграфії, грецької, латинської і російської мов; на уроках співів пропонувалося «популяризувати народні українські пісні» [16, арк. 19-19зв.].

Введення української мови в церковне життя одразу наштовхнулося на труднощі та супротив багатьох служителів Православної Церкви та віруючих. Проте існують свідчення, що, наприклад, в окремих повітах Київської губернії православні священики схвально ставилися до «українізації», підтримавши ідею введення в школах викладання української мови за бажанням прихожан [18, арк. 1-2зв.].

1 квітня 1918 р. Департамент сповідань (орган в справах церкви, створений за часів існування Української Центральної Ради) звернувся до всіх консисторій з вимогою масово залучати духовенство єпархії до участі в улаштуванні національних українських свят та закликав священнослужителів йти назустріч цій важливій пропозиції [15, с. 82]. На фоні ігнорування даної вимоги багатьма консисторіями, реакція керівництва Харківської єпархії, якою в той час управляв Антоній (Храповицький), виявилася більш ніж лояльною. 13(26) квітня Харківська Духовна Консисторія сповістила, що все духовенство ознайомлене з наказом і отримало розпорядження «к обов'язковому виконанню» [15, с. 83]. Подібна реакція є парадоксальною, адже за версією багатьох дослідників Церкви митрополит Антоній був затятим «українофобом» та «україножером» [12, с. 95].

Втім, не зважаючи на нібито щирі наміри єпархіальної адміністрації ретельно виконати розпорядження українського уряду, у Харкові, де відверто домінувала Російська Православна Церква, національна політика була сприйнята духовенством та мирянами неоднозначно. Делегати зборів парафіяльних рад Харкова (грудень 1917 р.) переважно відстоювали ідею «неподільної Росії»; висловлювалися проти насильницького насадження української мови; наполягали на спільному відстоюванні українцями й росіянами імперських цінностей [11]. Лише дехто з них висловлювалися на користь української мови, вважали, що дітей необхідно вчити розмовляти нею у дошкільному віці, підіймали проблему відсутності кваліфікованих

вчителів і дефіциту навчальних посібників, які завозилися, переважно з Галичини [11].

Вживання української мови викликало труднощі в багатьох архієреїв і священників. Майже не володіли нею міністри сповідань – О. Лотоцький та В. Зеньківський. Всупереч наказам Міністерства, і митрополит Антоній продовжував вести ділову переписку переважно російською. Для всіх, хто не володів українською мовою, були організовані відповідні курси. Так, у Харкові, за ініціативою Слобідської вчительської спілки (створеної в липні 1917 р.), влаштовували курси українознавства і української мови. Курси відкрилися 29 квітня 1918 р., на базі першої жіночої гімназії. На них навчалися 125 слухачів, переважно, працівників державних установ [7]. Серед викладачів були відомі харківські професори Д. І. Багалій і М. Ф. Сумцов [7].

Перебуваючи на верхівці єпархіального керівництва, Владика Антоній займався кадровими питаннями, в тому числі, призначенням на посади викладачів української мови. Так, в архівній справі, що датується 13 серпням 1918 р., зберігається його розпорядження про затвердження кандидатури вчительки російської мови Л. Туркевич, яка влітку закінчила короткострокові курси українознавства, викладачем української мови в 1-4 класах церковної школи. Владика, без будь-якої полеміки з цього приводу, погодився з тим, що викладання буде здійснено за рахунок скорочення 1-го уроку російської мови, 3-х уроків чистописання, 4-х уроків французької мови та 3-х уроків німецької [5, арк. 2].

Отже, митрополит Антоній намагався виконувати розпорядження українського уряду та схвально реагувати на впровадження української мови в єпархіальному середовищі. Але вказана сумлінність не стосувалася питання українізації церковного богослужіння, де Владика зайняв відверто протилежну позицію. Його головним аргументом у справі протидії «українізації» богослужіння були традиційна православна догма та історичні слов'янські коріння церковної служби. На питання, «Чи корисно читати Євангеліє українською мовою?», митрополит непохитно відповідав: «Не корисно» [6, с. 57]. Він не втомлювався наголошувати на тому, що церковна служба повинна проводитися лише церковнослов'янською. Він засуджував зміни в богослужінні як такі, що ведуть до «націоналізації Церкви та відходу від її витоків», висловлюючи впевненість, що своєрідна мода на все українське – лише віяння епохи [6, с. 57]. Критично ставився Владика і до українських національних рухів: «Постійно думати та кричати про націоналізм – ... все рівно, що здоровій людині думати про своє здоров'я – неодмінно захворіє, психічно так точно. Робити націоналізм метою – означає втратити його» [6, с. 59]. Між тим, неодноразово лунали заяви митрополита щодо відродження та наслідування святих українських православних традицій [6, с. 59]. Аналізуючи подібні сентенції Антонія (Храповицького), складається враження, що він так до кінця і не визначив власної позиції відносно української мови, процесу її впровадження в церковне життя, а тим більше до українського народу та його національної ідентифікації.

Між тим, слід визнати, що вкрай негативну реакцію викликали у митрополита і пропозиції русифікувати богослужіння. Окремі священнослужителі пропонували

взагалі відмовитися від церковнослов'янської мови і перевести богослужіння в українських храмах на російську, більш зрозумілу, за їхнім ствердженням, для прихожан [8, с. 7]. Точка зору Владики в цьому питанні зводилася до непохитної вимоги виключно канонічної мови богослужіння, неприйняття жодних спроб будь-якої її «націоналізації».

Сумнівна позиція митрополита Антонія щодо політики «українізації» викликала незадоволення з боку прогресивних представників українського суспільства. У березні 1917 р. Харківський комітет представників губернських громадських організацій звернувся до Владики з листом: «Високопреосвященнійший Владико! Спокон віку на літургії в перший день Великодня читалося і читається Благовіствовання Іоанна на всіх мовах світу. Не читалося воно умисно тільки на одній мові – тій, котрою говорить 35 мільйонів православного українського народу. Але тепер, коли адміністраційний гніт відійшов і мова народу, котрий створив міць Росії, звучить вільно – харківська Українська Суспільність ... звертається до Вашого Високопреосвященства з проханням видати розпорядження, аби не тільки в Соборі і церквах м. Харкова, але й по всіх церквах дорученої Вашому Високопреосвященству Єпархії Святе Євангеліє від Іоанна було читане в українській мові» [15, с. 93]. У відповідь, 1 квітня 1917 р., архієпископ Антоній видав досить різку резолюцію: «Завжди дозволяв і дозволяю всім священикам, хто бажає, читати малоросійською Євангеліє ..., але на своїй службі ні великоруською, ні малоросійською ніколи не дозволяю; всі великі нації моляться не тою мовою, якою розмовляють на базарі; малороси терпіти не можуть малоросійського Євангелія і не беруть його, навіть коли їм дарують» [4].

Подібна відповідь керманіча єпархії викликали обурення та осуд патріотично налаштованої громадськості, яка вимагала, «щоб архієпископа Антонія, як відомого й одвертого ворога українського народу, було усунено з харківської кафедри» [3]. На Владикау посипалися звинувачення у «шкідливій діяльності» та гасла про його відставку [15, с. 94]. 16 квітня 1917 р. подібну вимогу висунула й частина прихожан Благовіщенського собору. Губернський комісар Центральної Ради у духовних справах В.Рапп наказав митрополиту Антонію покинути Харків, що він і змушений був зробити 15 травня 1917 р., виїхавши до Вааламського Спасо-Преображенського монастиря. Але відсутнім в місті він був недовго: 11 серпня 1917 р., на Надзвичайному єпархіальному з'їзді, Антоній (Храповицький) знов був обраний архієпископом Харківським і Охтирським та 10 вересня повернувся до міста [10, с. 35-36].

Питання «українізації» досить жваво обговорювалося під час роботи Всеукраїнського Церковного Собору, який відкрився 28 грудня 1917 р. Але Харківські Єпархіальні збори під головуванням митрополита Антонія (15-16 травня 1918 р.), вперто зайняли вже відому ортодоксальну позицію, доручивши харківській делегації на черговій сесії Собору «відстоювати у службі Божій як і раніше церковнослов'янську мову, без будь-яких змін в бік українізації православного богослужіння» [1].

За участі Владики Антонія відбулася друга сесія Всеукраїнського Церковного Собору (червень 1918 р.), яка ухвалила кінцеве рішення у справі «українізації» богослужіння: «мовою богослужіння у православних храмах України залишається мова церковнослов'янська; українську мову можна використовувати тільки за проханням прихожан і лише у проповідях; Святе Письмо під час богослужінь читати тільки церковнослов'янською мовою, а українською – лише в перший день Великодня; україномовну Біблію (якщо її переклад на цю мову буде визнаний Вищою церковною владою канонічним), дозволялося використовувати тільки для домашнього читання, навчання і проповідей» [17, арк. 1-1зв., 2].

Питання «бути чи не бути» українізованій церковній службі обговорювалися на чисельних зібраннях священнослужителів та засіданнях православних спілок. Перебуваючи на чолі Київської єпархії, з 22 травня 1918 р. до кінця 1919 р., митрополит Антоній брав активну участь у їх роботі. 28 серпня 1918 р. на засіданні Союзу Пастирів були заслухані доповіді спеціальної комісії Союзу з приводу «українізації». Особливий інтерес викликала доповідь К. Чемена щодо втілення мовної політики в окремих парафіях Київської єпархії. Доповідач зазначив: «Один з київських священиків став служити богослужіння українською мовою та отримав від своїх прихожан два попередження про припинення «своїх дослідів», але коли і в третій раз він став вести службу українською – всі прихожани демонстративно вийшли з церкви» [6, с. 57]. Подібні факти були нерідкісними для багатьох українських єпархій та свідчили про сильні впливи російської імперської політики, русифіковану Православну Церкву та невисокий рівень української національної свідомості. Не дивно, що після засідання, членами зібрання було вирішено наступне: «переклад богословських книг українською мовою, здійснення богослужінь нею, українська фонетика при богослужіннях – небажані» [6, с. 58].

Питання про «українізацію» церковного богослужіння і переклад богословських книг державною мовою порушувались і на третій сесії Всеукраїнського Церковного Собору (жовтень 1918 р.), але вона лише підтвердила рішення попередньої, другої сесії [15, с. 307].

Спираючись на рішення Собору Антоній (Храповицький) невпинно наголошував на тому, що «Український Собор висловився рішуче з приводу використання української мови в богослужінні і ми зобов'язані повинуватись. Селяни на єпархіальних з'їздах теж висловилися проти українського богослужіння, проте якщо хтось промовляє проповіді на українській мові, то хто ж йому заважає? Я сам перебуваючи в Холмі читав проповіді українською мовою, а коли під час мого перебування на Волині, Амвросій читав по-українські, то про нього селяни говорили «він сам з мужиків, по-мужицькі й балакає» [6, с. 59]. Після таких висловлювань Владики виникають питання: все ж таки в проблемі «українізації» мова йде про українську мову чи малоросійське наріччя? Невизначеність в цьому питанні з боку самого Архієпископа, неоднозначно впливала і на думку його підлеглих та самих парафіян, які йому довіряли, прислухувалися до його думки та відчували його настрої під час богослужінь, читання єпархіальних газет, спілкування з ним.

Подібні погляди митрополита Антонія (Храповицького) породжували його критику, представниками російського радикального духовенства, які прониклися революційними настроями. Так, єпископ Антонін (Грановський), майбутній засновник «обновленської» православної течії «Союз Церковного Відродження», вважав, що митрополит Антоній заважав мирянам «молитися по-рідному, по-українськи», а його «тупа впертість» сприяла розколу Українського православ'я і виникненню в ньому «самосвятства», тобто УАПЦ [9, с. 566].

Аналізуючи причини неоднозначних думок та суперечливих поглядів Антонія (Храповицького) щодо «українізації» доцільно охарактеризувати причини та можливе підґрунтя подібних настроїв з його боку. Першою з них є тяжіння до історичних церковних устоїв. Будучи справжнім професіоналом, здобувши прекрасну церковну освіту, вміло володіючи богословським словом, маючи величезний управлінський досвід, митрополит Антоній був вкрай принциповим в питанні канонічності та ортодоксальності Православної Церкви, справжнім «класиком богослужінь». Перебуваючи на різних посадах в різних частинах Російської імперії, він постійно наголошував на суворому дотриманні церковних традицій, історичних витоках православ'я та недопущення його реформ.

Другою причиною можна вважати політичні погляди Владики, які завжди тяжіли в бік монархії. Дуже болісно ним було пережито зречення Миколи II, й надалі так і не вдалося позбутися романтизації колишньої Російської імперії. Відверто негативною була позиція митрополита стосовно революційних рухів та загрози державної цілісності з боку Польщі, Фінляндії, України. За цих умов, відомий ієрарх намагався зберегти неподільною імперію православну. Тому, не дивно, що Антоній (Храповицький) став одним з ініціаторів і найактивнішим прихильником ідеї скасування синодальної форми церковного управління і повернення до Патріаршества, як до основ канонічного церковного управління, засобу протидії революційними спробам реформувати церковне життя та збереження класичної схеми «православ'я, самодержавство, народність».

Третьою причиною стала нерішучість та необов'язковість відповідних заходів молодій українській владі тих часів. Адже, сучасники відзначали помітний формалізм у проведенні «українізації», стверджуючи, що навіть у червні 1918 р. вона фактично ще не починалася. Харківська газета «Возрождение» писала з цього приводу: «українізується поверхня життя»; «в жовто-блакитні кольори драпірується сцена, і незайманими ... залишаються глибини життя»; українська мова «може перетворитися в мертву мову відомчих канцелярій» і цей процес зупиниться, як тільки німецькі війська залишать Україну [2].

Враховуючи хитке положення українських національних урядів, їх нестабільність та втрату довіри в суспільстві, помітний формалізм у проведенні мовної політики, ностальгічні монархічні погляди серед українського населення, великий авторитет російської мови, Владика також не обтяжував себе акцією під назвою «українізація», відчуючи її недовговічність та формальність. Проте, не дивлячись на його чисельні висловлювання в бік недопущення політики «українізації» до церковного життя, окремі схвальні дії в бік «українізації»

спостерігалось. Часткову згоду Владики з політикою «українізації» можна пояснити наступним чином.

По-перше, він тверезо оцінював суспільно-політичну ситуацію, що склалася в Україні під час революції, та намагався до неї пристосуватися. Враховуючи помітний авторитет молоді української влади в перші місяці 1917 р. Владика сумлінно виконував розпорядження Центральної Ради щодо «українізації», намагаючись, можливо, заручитися підтримкою нової влади та не втратити досягнутого авторитету. Проте, спостерігаючи крах перших українських урядів, супротив Антонія (Храповицького) «українізації» ставав суворішим та категоричнішим.

По-друге, митрополит Антоній гостро відчував проникнення ідей українських національних рухів у середовище парафіян Харківської та Київської єпархії, намагався заспокоїти їх, втримати контроль над єпархіями, не розгубити паству в ситуації революційної стихії і хаосу, обіцяючи частково відправляти богослужіння українською мовою на великі церковні свята й відроджувати українські православні традиції.

Висновки. Таким чином, справа «українізації» Церкви в роки революції 1917-1920 рр. майже провалилася. Не останню роль в цьому зіграли погляди впливового церковного діяча митрополита Антонія (Храповицького). Вбачаючи в революційних рухах негативні тенденції щодо сталості, канонічності та ортодоксальності Православної Церкви, Владика зайняв протидіючу політиці «українізації» сторону та намагався уникнути проникненню української мови в церковне богослужіння, зосереджуючись на використанні лише церковнослов'янської.

Список літератури: 1. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 54. – 25 мая; 2. *Без назви* // Возрождение. – 1918. – № 72. – 2 июня; 3. *Без назви* // Робітничая газета: Орган Бюро ЦК і Київського Комітету УСДРП. – 1917. – № 23. – 28 квітня; 4. *Глас архипастыря* // Рідне слово: Орган спілки “Рідне слово” (Харків). – 1917. – Ч.2. – 8 квітня; 5. *Державний архів* м. Києва, ф. 177, оп. 3, спр. 15, 2 арк. 6. Из жизни епархии // Київський православний вісник. – 1918. - № 1-7. – С.57. 7. *Курсы украиноведения* // Южный край. – 1918. – № 13. – 26 апреля. 8. *Лавров А.* Церковные впечатления, недоумения и мысли православного / А.Лавров . – К.: Скоропечатня М. В. Глезера, 1918. – 52 с. 9. *Левитин-Краснов А., Шавров В.* Очерки по истории Русской церковной смуты / А. Левитин-Красно, В.Шавров. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 672с.; 10. *Матвеев М.* История Харьковской епархии (1850-1988). Научный очерк / М.Матвеев. – Х.: [Б.и.], 1999. – 227 с. 11. *Об украинском церковном соборе* // Жизнь России. – 1917. – № 14. – 30 декабря; 12. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х-XX ст. / В.Рожко. – Луцьк: Медія, 2002. – 280 с. 13. *Силантьев В. І.* Влада і Православна церква в Україні (1917-1930 рр.) / Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України / В. І. Силантьев. – Харківський національний університет імені В. Н.Каразіна, Харків, 2005. – 456 с. 14. *Украинизация* // Южный край. – 1918. – № 9. – 21апреля. 15. *Ульяновський В. І.* Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. Посібник / В. І.Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 200 с. 16. *Центральний державний архів* вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2581, оп. 1, спр. 73, 12 арк. 17. *ЦДАВО*, ф. 3984, оп. 4, спр.24, 18 арк. 18. *Центральний державний історичний архів* м. Київ, ф. 182, оп. 1, спр. 294, 220 арк.

Bibliography (transliterated): 1. *Bez nazvy.* Vozrozhdenye. – 1918. – No 54. – 25 maya. 2. *Bez nazvy.* Vozrozhdenye. – 1918. – No 72. – 2 yuunya. 3. *Bez nazvy.* Robitnycha hazeta: Orhan Byuro TsK i

Kyyivs'koho Komitetu USDRP. – 1917. – No 23. – 28 kvitnya. **4.** *Hlas arkhypastyrya*. Ridne slovo: Orhan spilky “Ridne slovo” (Kharkiv). – 1917. – Ch. 2. – 8 kvitnya. **5.** *DAK*. – F. 177. – Op. 3. – Spr. 15. **6.** *Yz zhyzny yeparkhyy*. Kyyivs'kyy pravoslavnyy visnyk. – 1918. – No 1-7. – p. 57. **7.** *Kursy ukraynovedenyya*. Yuzhny kray. – 1918. – No 13. – 26 aprelya. **8.** *Lavrov A.* Tserkovnye vpechatlenyya, nedoumenyya y mysly pravoslavnoho. – Kyiv: Skoropechatnya M. V. Hlezera, 1918. – 52 p. **9.** *Levytn-Krasnov A., Shavrov V.* Ocherky po ystorry Russkoy tserkovnoy smuty. – Moscow: Krutytskoe patryarshee podvor'e, 1996. – 672 p. **10.** *Matveenko M.* Ystoriya Khar'kovskoy eparkhyy (1850-1988). Nauchny ocherk / M. Matveenko. – Kharkiv: [B.y.], 1999. – 227 p. **11.** *Ob ukraynskom tserkovnom sobore*. Zhyzn' Rossyy. – 1917. – No 14. – 30 dekabrya. **12.** *Rozhko V.* Dukhovni pravoslavni osvichni zaklady Volyni X-XX st. /V.Rozhko. – Luts'k: «Mediya», 2002. – 280 p. **13.** *Sylant'yev V. I.* Vlada i Pravoslavna tserkva v Ukrayini (1917-1930 rr.). Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya doktora istorychnykh nauk za spetsial'nisty 07.00.01 – Istoriya Ukrayiny. – Kharkivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V. N. Karazina, Kharkiv, 2005. – 456 p. **14.** *Ukraynyzatsyya*. Yuzhny kray. – 1918. – No 9. – 21aprelya. **15.** *Ul'yanovs'kyy V. I.* Tserkva v Ukrayins'kiy Derzhavi 1917-1920 rr. (doba Ukrayins'koyi Tsentral'noyi Rady): Navch. Posibnyk. – Kyiv: Lybid', 1997. – 200 p. **16.** *TsDAVO*. – F. 2581. – Op. 1. – Spr. 73.; **17.** *TsDAVO*. – F. 3984. Op. 4. – Spr.24. **18.** *TsDIAK*. – F. 182. – Op. 1. – Spr. 294.

УДК: 271.2-726.1(477.54)

Погляди митрополита Антонія (Храповицького) на проблему «українізації» православної церкви / С. С. Телуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 123-131. Бібліогр.: 18 назв.

В статті проаналізовано погляди і судження відомого церковного діяча та богослова митрополита Антонія (Храповицького) щодо «українізації». Обґрунтовано позицію Владика щодо вживання української мови на державному рівні. Вказано на особливості сприйняття митрополитом Антонієм української мови в церковному житті. Висвітлено негативне відношення Антонія (Храповицького) до будь-яких спроб проникнення української мови в церковне богослужіння та вказане підґрунтя подібних його суджень.

Ключові слова: «українізація», українська мова, митрополит Антоній (Храповицький), Харківська єпархія, церковне життя, церковне богослужіння.

УДК: 271.2-726.1(477.54)

Взгляды митрополита Антония (Храповицкого) на проблему «украинизации» православной церкви / С. С. Телуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 123-131. Бібліогр.: 18 назв.

В статті проаналізовані погляди і судження відомого церковного діяча та богослова митрополита Антонія (Храповицького) по вопросу «украинизации». Обґрунтовано позицію Владика относительно употребления украинского языка на государственном уровне. В статті обращено внимание особенностям восприятия митрополита Антония украинского языка и возможности его проникновения в церковную жизнь. Освітлено негативное отношение Антония (Храповицкого) к попыткам проникновения украинского языка в церковное богослужение и сделан акцент на основании подобных его суждений.

Ключевые слова: «украинизация», украинский язык, митрополит Антоний (Храповицкий), Харьковская епархия, церковная жизнь, церковное богослужения.

Metropolitan Antony (Khrapovitsky) views of the «Ukrainization» Orthodox Church / S. S. Teluha // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – P. 123-131. – Bibliogr.: 15. – ISSN 2079-0813.

During the revolutionary events of 1917-1920. Ukraine intensified various national movements. Church and church life are also imbued with national trends. Questions about «ukrainianization» church services, publishers of liturgical books in Ukrainian language became actively discussed at various meetings of the Orthodox clergy of the diocese of Kharkiv. Attention is paid to the analysis of the views and judgments of the Ukrainian issue known church leader and theologian, Metropolitan Anthony (Khrapovitsky). In the article there are historical data that allow you to objectively judge the conduct of policy ukrainianization in church. An important place in the study takes a position on the introduction of Antony of the Ukrainian language during worship, namely its categorical rejection of such a policy. The article presents the different quotes of Metropolitan Anthony and explanation of his thoughts on this issue, with regard his views with the general trends in Orthodoxy.

Keywords: «ukrainization», Ukrainian language, Metropolitan Anthony (Khrapovitsky), Kharkov diocese, church life, ukrainization worship.

О. В. ЧЕРНУХА, канд. іст. наук, ст. викладач, ХНМУ, Харків

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ В 1920-Х РР. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті автор здійснює аналіз праць, присвячених різноманітним аспектам становлення системи органів внутрішніх справ як в УСРР, так і на Харківщині протягом 1920-х рр. Історіографію проблеми можна поділити на радянський та пострадянський етапи, які вирізнялися різними методологічними підходами та принципами. Автор зазначає, що незважаючи на чималу кількість публікацій з історії радянської міліції, вивченню питань формування та діяльності органів внутрішніх справ Харківщини в період непу не було приділено достатньо уваги.

Ключові слова: історіографія, органи внутрішніх справ, Харківщина, нова економічна політика, злочинність.

Вступ. Різноманітні аспекти формування та діяльності органів внутрішніх справ (далі – ОВС) Харківщини в період здійснення нової економічної політики були доволі широко висвітлені у вітчизняній історіографії радянського і пострадянського часу. Проте треба враховувати, що в радянській період чимало оцінок та висновків робилося під серйозним ідеологічним тиском. Більшість з них згодом була запозичена і сучасними істориками. З огляду на це, дана тема вимагає від дослідника критичного осмислення та застосування новітніх методологічних підходів.

Іншим важливим фактором для вивчення проблеми є те, що історія становлення правоохоронної системи саме на Харківщині, до останнього часу розглядалася лише фрагментарно, що надає особливої значущості нечисленній історіографії, аналіз якої є вкрай необхідним для визначення особливостей формування системи ОВС у 1920-ті рр. на теренах нашого регіону.

Мета дослідження полягає у критичному аналізі наукової літератури, присвяченої проблематиці становлення органів внутрішніх справ на Харківщині в 1920-і рр. Її послідовний розгляд, дозволить дати оцінку ступеню вивчення правоохоронних органів в роки непу, як в Україні в цілому, так і на Харківщині зокрема.

Виклад основного матеріалу. Докладне ознайомлення з історіографією проблеми, дає змогу виділити в її дослідженні радянський і пострадянський періоди. Перший відрізняється тим, що історія становлення органів внутрішніх справ вивчалася сучасниками цього процесу. Основний масив наукової літератури про діяльність міліції та карного розшуку було створено безпосередніми очевидцями та учасниками подій. Він переважно містив фактичні матеріали, поточну статистику,

спостереження правознавців і працівників органів внутрішніх справ. Історіографія 1920-х – початку 1930-х рр. утворює дві групи: 1) дослідження злочинності й аномальних проявів у поведінці громадян; 2) присвячена проблемам формування організаційної структури й діяльності міліції в боротьбі зі злочинністю [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

У 1920-ті рр. для більшості публікацій з проблем злочинності та боротьби з нею засадничою була думка, нібито в новому соціалістичному суспільстві, зі знищенням економічної й політичної нерівності між людьми, з наданням кожному потрібних йому благ, із припиненням класової боротьби, з відмиранням всіх тих засобів примусу, які зазвичай притаманні державі, з докорінною зміною на нових засадах всього економічного життя, обов'язково зникнуть і приводи для здійснення злочинів, що неминуче приведе і до зникнення злочинності в цілому.

Наукова праця з дослідження історії формування та діяльності органів внутрішніх справ на Харківщині теж почала проводитися ще у 1920-ті роки. Хоча науковість публікацій того часу можна визнати лише з певною натяжкою. Здебільшого матеріали подавалися у вигляді невеликих статей у різноманітних збірниках, журналах, газетах. Їх автори – не професійні історики, а, переважно, власне співробітники правоохоронних органів, на чийх очах і відбувався процес становлення харківської міліції.

Частина подібних робіт була присвячена проблемам організаційного будівництва міліції на Харківщині, питанням матеріального та кадрового забезпечення [10; 11; 12]. З середини 1920-х рр. почали з'являтися публікації, які стосувалися вже окремих міліцейських підрозділів. Особлива увага була прикута до карного розшуку, що небезпідставно вважався авангардом у боротьбі зі злочинним світом [13; 14]. Звичайно, більшість подібних публікацій страждала суб'єктивністю, описовістю та поверховістю висновків. Разом з тим, враховуючи, що їх автори були безпосередніми свідками, а інколи (як у випадку з начальником харківської губерньської міліції Ф. Коваленко) брали особисту участь у процесі формування органів внутрішніх справ Харківщини, дані роботи можна розглядати, навіть, в якості першоджерел.

З другої половини 1930-х і до середини 1950-х рр. публікацій, які б безпосередньо торкалися діяльності харківської міліції, не було. Радянські історики практично ігнорували цю теми. По-перше, тут позначилася специфіка їхньої діяльності, закритість силових органів в умовах тоталітарної держави. По-друге, багато керівників НКВС були репресовані, тому будь-яке згадування їхніх прізвищ у пресі виключалося, відтак ускладнювалося й дослідження історії служб, очолюваних ними.

Новий період у розробленні історії міліції тісно пов'язаний з поживанням у розвитку радянської історичної науки, що почалось після XX з'їзду КПРС. Із середини 1950-х рр. зростала кількість публікацій, розширювалася проблематика досліджень. Певний внесок у висвітлення проблеми зробили загальні й спеціальні роботи з історії радянської держави та її правоохоронних органів, чому сприяло зростання наукового інтересу до історичних подій непівського періоду, так званої соціалістичної реконструкції народного господарства, новими спробами проведення

економічних реформ. Саме в цей час були зроблені дослідження, що визначили загальний напрямок вивчення державно-правових явищ радянської держави в 1920-ті – 1930-ті рр., висвітлені проблеми формування структури та діяльності правоохоронних органів.

У роботі П. Михайленко «Из истории милиции Советской Украины» вперше прослідковується спроба створення комплексної картини розвитку правоохоронних органів УСРР [15]. Не дивлячись на те, що автор не зупинився тільки на здобутках, а й дослідив деякі проблеми міліції у перші роки її існування (недостатню матеріально-технічну забезпеченість, низький професійний рівень співробітників, плінність кадрів), він не зміг уникнути помилок при оцінці характеру і джерел тогочасної злочинності, розуміючи це негативне соціальне явище лише як наслідок боротьби класів [15, с. 6].

У центрі уваги харківського історика, професора Харківського державного університету О.О. Кучера були питання участі міліції УСРР у боротьбі з контрреволюційними елементами на початку 1920-х рр. [16; 17]. І хоча автор постійно акцентував увагу на класовому характері цієї боротьби, в його працях можна знайти чимало важливої інформації щодо поступового трансформування деяких повстанських угруповань часів громадянської війни у звичайні злочинні зграї (є приклади подібних трансформацій і на матеріалах Харківщини).

Наприкінці 1960-х рр. почали публікуватися роботи В. Алтуєва, який швидко зарекомендував себе у якості кваліфікованого дослідника історії правоохоронних органів на початку їх становлення. Актуальність досліджень В. Алтуєва полягала в тому, що він намагався проаналізувати саме регіональну специфіку розвитку правоохоронних органів [18]. Крім того, в центрі уваги дослідника знаходилися проблеми протидії бандитизму з боку правоохоронних органів УСРР [19]. Певні підсумки своєї дослідницької діяльності В. Алтуєв підбив у кандидатській дисертації [20]. Вона тривалий час мала статус чи не єдиного системного дослідження з історії правоохоронних органів Радянської України першої половини 1920-х рр.

Втім, згадані роботи були виконані у руслі тогочасної історіографії, відзначалися занадто великим ступенем заполітизованості, що не сприяло об'єктивному висвітленню низки питань, як то – визначення засад організації та кадрового добору співробітників міліції; наслідки «чищень» та їх вплив на рівень кваліфікації міліціонерів. Діяльність ОВС, за В. Алтуєвим, була майже позбавлена недоліків, не в останню чергу, завдяки постійному контролю з боку партійних структур та перманентному політичному вихованню співробітників [20, с. 193].

Викликає певний інтерес дисертаційне дослідження С. Власенка [21]. Дисертація має узагальнюючий характер, тому багато аспектів історії становлення саме органів внутрішніх справ, залишилися поза увагою автора. Схематично підійшовши до проблеми висвітлення структурних перетворень у системі ОВС, С. Власенко не зумів достатньо переконливо показати їх вплив на ступінь ефективності основних напрямків діяльності міліції.

У другій половині 1980-х рр. побачила світ робота С. Курило [22]. Спираючись на джерела документального походження та спогади співробітників ОВС, С. Курило відтворив чимало цікавих подій, що супроводжували боротьбу правоохоронців зі злочинним світом і непросту діяльність міліціонерів у площині профілактики злочинності від перших днів її існування. Цією науково-публіцистичною, по-суті, роботою, вичерпується спеціальне вивчення міліції Харківщини у радянські часи.

Отже, у радянській історіографії другої половини 1950-х –1980-х рр., на відміну від попереднього періоду, розширилася тематика пошуків з історії органів внутрішніх справ, їм притаманні комплексний підхід і компаративний аналіз, а запровадження у науковий обіг нового архівного матеріалу дозволило повніше розкрити різні аспекти досліджуваних проблем.

Разом з тим, в умовах ідеологічного диктату КПРС і закритості радянського суспільства, вченим не вдалося уникнути однобічності у висвітленні багатьох питань. Акцентуючи увагу на досягненнях радянської міліції, яких, безперечно, було чимало, переважна більшість істориків залишала поза проблемним полем своїх розвідок суттєві вади у діяльності міліції. Не висвітлювалися й суперечки, які постійно виникали між різними структурами правоохоронних органів, негативний вплив посилення партійного контролю за їх діяльністю, що в решті-решт призвів до істотних деформацій усєї правоохоронної системи. Більш того, незважаючи на столичний статус Харкова протягом більшої частини міжвоєнного періоду, окремих досліджень з історії харківської міліції в цей час так і не з'явилося.

З 1990-х рр. починається сучасний етап розвитку історіографії проблеми, якому властиві глибший історичний аналіз, поява нових дослідницьких шкіл і концепцій, застосування принципово нових методологічних підходів, розширення кола досліджуваних проблем. Розширення доступу до архівних матеріалів дозволило розпочати ґрунтовне вивчення історії радянської міліції, зокрема в період 1920-х рр. У центрі уваги істориків опинилися нові, раніше не розкриті, аспекти діяльності міліції в умовах проведення реформ часів непу. Сучасні дослідники вивчають проблеми правового регулювання діяльності правоохоронних органів, питання кадрової політики й особливості політико-виховної роботи, а також професійної підготовки співробітників міліції, різноманітні форми і методи суспільного контролю за робітничо-селянською міліцією в період її становлення і розвитку [23; 24; 25]. Більш широко і ретельно аналізується процес становлення основних служб міліції [26; 27; 28; 29; 30].

Серед досліджень, опублікованих в Україні за роки незалежності, слід особливо відмітити праці О. Ярмиша, І. Біласа, Ю. Кравченка, П. Михайленка, А. Мироненка. Вагомий внесок у справу дослідження історії правоохоронних органів України зробив О. М. Бандурка [31; 32]. У своїх працях він аналізує сучасний стан розвитку вітчизняної міліції, спираючись на свій багаторічний досвід правоохоронної діяльності, відмічає основні можливості для вдосконалення роботи щодо протидії злочинності. Разом з тим, О. М. Бандурка, неодноразово звертався і до сюжетів з історії української та харківської міліції, в тому числі, і до особливостей її діяльності у 1920-ті рр.

Гідним уваги дослідників є посібник А. Тимченка «Правові основи організації й діяльності міліції України в 1917–1941 роках» [33]. Автор зробив акцент на аналізі нормативно-правових актів, що визначали основні напрями організації та діяльності міліції УСРР у міжвоєнний період, зокрема в добу непу. Між тим, ознайомлення з даною роботою дозволило більш чітко з'ясувати правові засади тих перетворень, що відбувалися у структурі правоохоронних органів у 1920-ті рр. Однак, з точки зору історика, даний посібник орієнтовано передусім на спеціалістів з правових наук, багато проблем розглядається у відриві від історичного контексту. Зауважимо, що автор зовсім не зачіпає регіональних особливостей розвитку ОВС.

Чимало цікавої інформації можна знайти у посібнику, підготовленому в 1999 р. викладачами Харківського національного університету внутрішніх справ [34]. Історія ОВС досліджуваного періоду розглядається у другій частині посібника. Звичайно, у цьому виданні окреслено лише основні напрями розвитку вітчизняних правоохоронних органів. Проте, виявивши основні тенденції процесу, автори створили передумови для більш широкого і поглибленого вивчення даної проблематики.

В цей період історія харківської міліції та її окремих підрозділів розглядалася переважно в контексті загальної історії міліції УСРР. Багато важливих аспектів, як то воєнізація міліції Харківщини, еволюція її окремих підрозділів, адміністративна та профілактична діяльність ОВС, залишалися поза увагою дослідників. У цьому контексті, велике значення мала дисертаційна робота І. Коцана «Міліція Харківщини у 1917–1930 роках» [35]. В ній автор намагався послідовно розглянути основні етапи становлення регіональної правоохоронної системи, які відбувалися у вирі революцій та війн, їх поступового оформлення протягом 1920-х рр. та перетворення на апарат насильства та терору на початку 1930-х рр., після повного підпорядкування міліції НКВС. Але дисертація І. Коцана мала характер дослідження в рамках юридичної науки і розвиток харківської міліції розглядався у правовому контексті, через призму різноманітних нормативних документів. Історична складова дослідження виконує допоміжну роль та страждає описовістю.

Деякі прогалини в історії харківської міліції було ліквідовано завдяки статті Б. П. Зайцева та Б. К. Мигалія «Харківська міська міліція у 1920-х роках», що мала науково-популярний характер [36]. У невеликій за обсягом публікації авторам вдалося з'ясувати етапи становлення, які пройшла міліція міста, від моменту її створення в 1917 р. Аналізуючи стан харківської міліції у 1920-х рр., автори звернули увагу на надзвичайно важкі умови роботи правоохоронців – хронічний дефіцит зброї та обмундирування, постійні затримки з виплатою заробітної платні тощо. Саме незадовільне матеріальне становище, на думку фахівців, стало головною причиною плинності міліцейських кадрів. Водночас, у публікації доволі схематично відображено діяльність міліції безпосередньо з протидії злочинності: окреслено тільки основні напрями цієї діяльності, які проілюстровано кількома прикладами. Звичайно, це не може дати повної картини боротьби харківської міліції зі злочинним світом.

Висновки дослідження. Таким чином, історіографія, присвячена становленню та діяльності органів внутрішніх справ, досить чітко поділяється на два періоди. Перший – радянський, що хронологічно охоплює роботи, видані протягом 1920-х – 1980-х рр. Вона характеризується пануванням марксистсько-ленінської методології, розглядом більшості проблем кризь призму перемог і переваг радянського ладу.

Другий період – пострадянський, він триває з початку 1990-х рр. Цей період відрізняється від попереднього деідеологізацією історії як науки, пошуком нових методологічних підходів, розширенням дослідницької проблематики історії міліції. Втім слід визнати, що незважаючи на збільшення останнім часом кількості публікацій з історії радянської міліції, вивченню формування та діяльності органів внутрішніх справ Харківщини в період непу й досі не приділено достатньо уваги, про що свідчить брак в історіографії комплексних досліджень з даної проблематики.

Список літератури: 1. *Болдырев М.* Борьба с бандитизмом и уголовщиной / М. Болдырев // Административный вестник. – 1925. – № 3. – С. 6-9. 2. *Волков Г.* Имущественные преступления / Г. Волков. – Х.: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1928. – 320 с. 3. *Мокринский С.* Преступления против личности / С. Мокринский. – Х.: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1928. – 286 с. 4. *Пирогов В.* Борьба с самогоноварением / В. Пирогов // Административный вестник. – 1927. – № 9. – С. 29-31. 5. *Утевский Б.* Современная преступность по данным мест заключения / Б. Утевский // Административный вестник. – 1928. – № 1. – С. 37-44. 6. *Балицкий В.* Шесть лет на посту / В. Балицкий. – Х.: Государственное издательство Украины, 1926. – С. 23-25. – (Красный страж: сборник статей о милиции). 7. *Гувэ О.* Шесть лет борьбы с уголовной преступностью на Украине / О. Гувэ // Бюллетень НКВД. – 1925. – № 2. – С. 26-33. 8. *Петровский Г.* К истории советской милиции / Г. Петровский. – Х.: Государственное издательство Украины, 1926. – С. 3 – 6. – (Красный страж: сборник статей о милиции). 9. *Якимович И.* Шесть лет на страже советского порядка / И. Якимович. – Х.: Государственное издательство Украины, 1926. – С. 31 – 45. – (Красный страж: сборник статей о милиции). 10. *Зингер И.* Строим 23-ю территориальную: [Из истории харьковской милиции] / И. Зингер // Пролетарий. – 1923 – 4 сентября. 11. *Коваленко Ф.* Как создавалась Рабоче-Крестьянская милиция на Харьковщине и Киевщине / Ф. Коваленко. – Бюллетень НКВД. – 1925. – № 2. – С. 58 – 61. 12. *Олейник В.* К шестой годовщине милиции Харьковщины / В. Олейник. – Бюллетень НКВД. – 1925. – № 2. – С. 46-50. 13. Виявлення підозрілого елементу столиці (Про роботу харківського карного розшуку) // Всесвіт. – 1929. – № 29. – С.11. 14. *Корольков Н.* Среди цифр, документов, дел и живых работников харьковского уголовного розыска / Н. Корольков. – Х.: Государственное издательство Украины, 1926. – С. 31 – 45. – (Красный страж: сборник статей о милиции). 15. *Михайленко П.* Из истории милиции Советской Украины / П. Михайленко. – К.: Высшие курсы МВД УССР, 1965. – 399 с. 16. *Кучер О.* Про участь міліції УРСР в боротьбі зі збройною внутрішньою контрреволюцією у 1921-23 рр. / О. Кучер // Питання історії народів СРСР. – 1971. – Вип.11. – С. 51-58. 17. *Кучер О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 роках / О. Кучер. – Х.: ХДУ, 1971. – 172 с. 18. *Алтуев В.* З історії діяльності міліції Донбасу (1921 р.) / В. Алтуев // Український історичний журнал (УІЖ). – 1968. – № 2. – С. 95-96. 19. *Алтуев В.* Рабоче-крестьянская милиция Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / В. Алтуев. – Донецк, 1976. – 229 с. 20. *Алтуев В.* Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921–1925 роках / В. Алтуев // УІЖ. – 1973. – № 10. – С.119-124. 21. *Власенко С.* Правоохранительные органы Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / С. Власенко. – Киев, 1987. – 217 с. 22. *Курило С.* Жизни своей не щадя. Из истории милиции Харьковщины / С. Курило – Х.: Прапор, 1987. – 295 с. 23. *Михайленко П.* Міліція УСРР як складова частина НКВС у період 1923 – 1930

рр. / П. Михайленко // Іменем закону. – 2007. – № 29. – С. 26-27. **24.** Михайленко П. Робітничо-селянська міліція УСРР у 1919–1922 рр. / П. Михайленко // Іменем закону. – 2007. – № 23. – С. 26-27. **25.** Коцан І. Освітня та фахова підготовка працівників міліції Харківщини в 20-ті рр. ХХ ст. / І. Коцан // Вісник ХНУВС. – 2007. – № 39. – С. 108-114. **26.** Долгий А. Становлення служби боротьби органів внутрішніх справ з економічною злочинністю (історичний огляд) / А. Долгий // Право України. – 1998. – № 5. – С. 95-98. **27.** Карний розшук України: відданість, вірність, відвага. – К.: ТОВ «Світ Успіху», 2009. – 368 с. **28.** Онищенко Г. Біля витоків карного розшуку / Г. Онищенко // Міліція України. – 2008. – № 1. – С. 22-23. **29.** Шевченко А. Проблеми становлення залізничної та водної міліції України в перші роки радянської влади / А. Шевченко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2005. – № 1. – С. 270-275. **30.** Шляхом становлення і визнання. До 90-річчя транспортної міліції / [Упорядкув.: Г. О. Пушкарьов]. – Х.: Фактор-Друк, 2009. – 64 с. **31.** Бандурка О. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення / О. Бандурка. – Х.: Видавництво ХУВС, 1996. – 398 с. **32.** Бандурка О. Протидія злочинності та профілактика злочинів / О. Бандурка, О. Литвинов. – Х.: Видавництво ХНУВС, 2011. – 308 с. **33.** Тимченко А. Правовые основы организации и деятельности милиции Украины в 1917–1941 гг.: Учебное пособие / А. Тимченко. – Луганск: РИО ЛИВД, 1998. – 86 с. **34.** Історія органів внутрішніх справ. Частина II (XX століття). Навчальні матеріали до спецкурсу / за ред. Л. Зайцева. – Харків: Університет внутрішніх справ, 1999. – 154 с. **35.** Коцан І. Міліція Харківщини у 1917 – 1930 рр.: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. Коцан. – Х., 2003. – 190 с. **36.** Зайцев Б. Харьковская городская милиция в 1920-х гг. / Б. Зайцев, Б. Мигаль // Universitates. – 2008. – № 4. – С. 29 – 41.

Bibliography (transliterated): **1.** Boldirev M. Borba s banditizmom i ugovovshinoi. Administrativniy vestnik. 1925. – No 3. – p. 6-9. **2.** Volkov G. Imushestvennie prestupleniya. – Kharkov: Yuridicheskoe izdatelstvo NKU USSR, 1928. – 320 p. **3.** Mokrinskiy S. Prestupleniya protiv lichnosti. – Kharkov: Yuridicheskoe izdatelstvo NKU USSR, 1928. – 286 p. **4.** Pirogov V. Borba s samogonovarenim. Administrativniy vestnik. 1927. – No 9. – p. 29-31. **5.** Utevskiy B. Sovremennaya prestupnost po dannim mest zaklucheniya. Administrativniy vestnik. 1928. – No 1. – p. 37-44. **6.** Balickiy V. Shest let na postu. – Kharkov: Gosudarstvennoe izdatelstvo Ukrainy, 1926. – p. 23 – 25. – (Krasniy straz: sbornik statey o milicii). **7.** Guve O. Shest let borby s ugovovnoy prestupnostu na Ukraine. Bulletin NKVD. – 1925. – No 2. – p. 26-33. **8.** Petrovskiy G. K istorii sovetskoj milicii. – Kharkov: Gosudarstvennoe izdatelstvo Ukrainy, 1926. – p. 3 – 6. – (Krasniy straz: sbornik statey o milicii). **9.** Yakimovich I. Shest let na straze sovetskogo poryadka. – Kharkov: Gosudarstvennoe izdatelstvo Ukrainy, 1926. – p. 31 – 45. – (Krasniy straz: sbornik statey o milicii). **10.** Zinger I. Stroim 23-u territorialnuyu: [Iz istorii harkovskoy milicii]. Proletariy. – 1923. – 4 sentyabrya. **11.** Kovalenko F. Kak sozdavalas Raboche-krestyanskaya miliciya na Harkovshine i Kievshine. Bulletin NKVD. – 1925. – No 2. – p. 58 – 61. **12.** Oleynik V. K shestoy godovshine milicii Harkovshini. Bulletin NKVD. – 1925. – No 2. – p. 46-50. **13.** Viyavlennya pidozrilogo elementu stolici (Pro robotu harkivskogo karnogo rozshuku). Vsesvit. – 1929. – p. 11. **14.** Korolkov N. Sredi cifr, dokumentov, del i zivyh rabotnikov harkovskogo ugovovnogo rozyska. – Kharkov: Gosudarstvennoe izdatelstvo Ukrainy, 1926. – p. 31 – 45. – (Krasniy straz: sbornik statey o milicii). **15.** Michailenko P. Iz istorii milicii Sovetskoj Ukrainy. – Kyiv: Vishie kursi MVD USSR, 1965. – 399 p. **16.** Kucher O. Pro uchast milicii URSR v borotbi zi zbroinou vnutrishnyou kontrrevolucieyu u 1921 – 1923 rokah. Pytannya istorii narodiv SRSR. – 1971. – Vip.11. – p. 51-58. **17.** Kucher O. Rozgrom zbroinoy vnutrishnoi kontrrevolucii na Ukraini v 1921 – 1923 rokah. – Kharkiv: HDU, 1971. – 172 p. **18.** Altuev V. Z istorii diyalnosti milicii Donbasu (1921 r.). Ukrainskiy istorichniy zurnal (UIZ). – 1968. – No 2. – p. 95-96. **19.** Altuev V. Raboche-krestyanskaya miliciya Ukrainskoi SSR v period vosstanovleniya narodnogo hozyaistva (1921 – 1925 gg.): dis... kand. ist. nauk: 07.00.01. – Doneck, 1976. – 229 p. **20.** Altuev V. Uchast milicii Ukraini v borotbi z banditizmom u 1921 – 1925 rokah. UIZ. – 1973. – No 10. – p.119-124. **21.** Vlasenko S. Pravoohranitelnie organy Ukrainskoi SSR v period vosstanovleniya narodnogo hozyaistva (1921 – 1925 gg.): dis... kand. ist. nauk: 07.00.01. – Kiev, 1987. – 217 p. **22.**

Kurilo S. Zizni svoei ne shadya. Iz istorii milicii Harkovshiny. – Kharkiv: Prapor, 1987. – 295 p. **23.** *Michailenko P.* Miliciya USSR yak skladova chastyna NKVS u period 1923 – 1930 rr. Imenem zakonu. – 2007. – No 29. – p. 26-27. **24.** *Michailenko P.* Robitniczo-selyanska milicia USSR u 1919 – 1922 r. Imenem zakonu. – 2007. – No 23. – p. 26-27. **25.** *Kocan I.* Osvitnya ta fahova pidhotovka pracivnikov milicii Harkivshiny v 20-ti rr. XX st. Visnyk HNUVS. – 2007. – No 39. – p. 108-114. **26.** *Dolgiy A.* Stanovlennya sluzbi borotby organiv vnutrishnih sprav z ekonomichnou zlochinnistu (istorichniy oglyad). Pravo Ukraini. – 1998. – No 5. – p. 95-98. **27.** *Karniy rozshuk* Ukrainy: viddanist, virnist, vidvaga. – Kyiv: TOV «Svit Uspichu», 2009. – 368 p. **28.** *Onishenko G.* Bilya vitokiv karnogo rozshuku. Miliciya Ukraini. – 2008. – No 1. – p. 22-23. **29.** *Shevchenko A.* Problemy stanovlennya zaliznichnoi ta vodnoi milicii Ukraini v pershi roki radyanskoi vladi. Visnik Zaporizkogo yuridichnogo institutu. – 2005. – No 1. – p. 270-275. **30.** *Shlyachom stanovlennya i viznannya.* Do 90-richhya transportnoi milicii / [Uporyadkuv.: G.O. Pushkaryov]. – Kharkiv: Faktor-Druk, 2009. – 64 p. **31.** *Bandurka O.* Osnovi upravlinnya v organach vnutrishnih sprav Ukraini: teoriya, dosvid, shlyahi udoskonalennya. – Kharkiv: Vidavnictvo HUVS, 1996. – 398 p. **32.** *Bandurka O.* Protidiya zlochinnosti ta profilaktika zlochiniv. – Kharkiv: Vidavnictvo HNUVS, 2011. – 308 p. **33.** *Tymchenko A.* Pravovie osnovi organizacii i deyatel'nosti milicii Ukraini v 1917–1941 gg.: Uchebnoe posobie. – Lugansk: RIO LIVD, 1998. – 86 p. **34.** *Istoriya organiv vnutrishnih sprav.* Chastina II (XX stolittya). Navchalni materialy do speckursu / za red. L. Zayceva. – Kharkiv: Universitet vnutrishnih sprav, 1999. – 154 p. **35.** *Kocan I.* Miliciya Harkivshini u 1917 – 1930 rr.: dis... cand. yurid. nauk: 12.00.01. – Kharkiv, 2003. – 190 p. **36.** *Zaycev B.* Kharkovskaya gorodskaya miliciya v 1920-h gg. Universitates. – 2008. – No 4. – p. 29 – 41.

Надійшла (received) 21.10.2014

УДК 351.74:343.102:33.027 «192»(477.54)

Дослідження проблем становлення органів внутрішніх справ в 1920-х рр. у вітчизняній історіографії / О. В. Чернуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 132-140. Бібліогр.: 36 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті автор здійснює аналіз праць, присвячених різноманітним аспектам становлення системи органів внутрішніх справ як в УСРР, так і на Харківщині протягом 1920-х рр. Історіографію проблеми можна поділити на радянський та пострадянський етапи, які вирізнялися різними методологічними підходами та принципами. Автор зазначає, що незважаючи на чималу кількість публікацій з історії радянської міліції, вивченню питань формування та діяльності органів внутрішніх справ Харківщини в період непу не було приділено достатньо уваги.

Ключові слова: історіографія, органи внутрішніх справ, Харківщина, нова економічна політика, злочинність.

УДК 351.74:343.102:33.027 «192»(477.54)

Исследование проблемы становления органов внутренних дел в 1920-х гг. в отечественной историографии / А. В. Чернуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 132-140. Бібліогр.: 36 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье автор осуществляет анализ работ посвященных различным аспектам становления системы органов внутренних дел как в УССР, так и на Харьковщине в течение 1920-х гг. Историографию проблемы можно разделить на советский и постсоветский этапы, которые отличались различными методологическими подходами и принципами. Автор отмечает, что, несмотря на большое количество публикаций по истории советской милиции, изучению формирования и деятельности органов внутренних дел Харьковщины в период нэпа не было уделено достаточно внимания.

Ключевые слова: историография, органы внутренних дел, Харьковщина, новая экономическая политика, преступность.

The study of problems of formation of the bodies of internal Affairs in the 1920s in the national historiography / A. C. Chernukha // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual problems of Ukrainian History. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 132-140. – Bibliogr.: 36. – ISSN 2079-0813.

The author analyzes the works devoted to various aspects of a system of police in the USSR and in Kharkiv during the 1920s. Historiography of the problem can be divided into Soviet and post-Soviet stages. It distinguished the different methodological approaches and principles. The author notes that despite the considerable number of publications devoted to the history of the Soviet Militia, the studying the formation and activities of Internal Affairs of Kharkiv during the NEP has not been complicated.

Keywords: historiography, the Internal Affairs, Kharkiv, new economic policy and crime.

Ю. І. ШЕЛЕП, аспірантка інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, Львів

ПАРТІЙНИЙ ПРАЦІВНИК В УКРАЇНСЬКІЙ РСР 1970-х - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР.

У статті пропонуються способи дослідження повсякденного життя партійно-радянської номенклатури в УРСР у 1970-х – на початку 1980-х рр. на основі матеріалів Державного архіву Львівської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також інтерв'ю, спогадів, преси та художньої літератури. Проаналізовано особливості ділового та морально-етичного образу представника партійної еліти. Поєднання вивчення професійних та управлінських функцій із застосуванням методів історії повсякденності дозволило реконструювати цілісний образ партійного функціонера.

Ключові слова: партійна номенклатура, усна історія, номенклатурний апарат, населення УРСР, партійний актив.

Вступ. Для сьогоденної України намагання зрозуміти компартійних працівників важливе з огляду на те, що після здобуття державної незалежності не відбулося радикальної зміни правлячого класу, а тому чимало проблем сучасного державного будівництва прямо пов'язані з традиціями радянської адміністративної верхівки. Зауважимо, що основні складові образу партійного керівника 1970–1980-х рр. формувалися в чотирьох площинах: ідеальний образ, який створювала радянська пропаганда; гостро критичні відгуки про партійних працівників, що побутували серед дисидентів і правозахисників; образ номенклатурника в літературі, де засобами художньої творчості нерідко дуже влучно наголошено на моральних дилемах номенклатурників; і, нарешті, серед пересічних громадян, які сприймали партійних працівників, передусім, як представників влади, керуючись особистим досвідом, що формувався під час спроб вирішити особисті питання в кабінетах радянських чиновників. Відтак, часто в повсякденні партійним функціонерам було досить складно виправдати надії, які на них покладало суспільство, доводилося чимось жертвувати, виникала проблема вибору. Це змушувало їх розриватися між власними ідеями і переконаннями та суспільною думкою.

Дослідження даної проблеми і ґрунтовний аналіз партійно-державної номенклатури, як окремої соціально-професійної групи, не лише доповнить загальну картину пізнання радянського минулого, а й допоможе зрозуміти особливості політичного фіаско радянського партійного керівництва в Україні та формування її нової політичної еліти. З метою вивчення наукової проблеми залучено інструментарій соціальної історії, об'єктом якої в даному випадку стає повсякденна суспільно-політична і службова діяльність та організація всього комплексу життя

партійного працівника, а не винятково відносини в побуті. Важливо не просто проаналізувати діяльність партійних працівників, етапи їх партійної кар'єри, а й з'ясувати, що собою являла партійна номенклатура як окрема соціальна верства зі спеціальними пільгами та привілеями, з якими проблемами стикалися партійні працівники, які шукали шляхи їх розв'язання, як виглядали в очах співгромадян.

Метою дослідження є здійснення якомога повнішого аналізу партійної номенклатури 1970-х – початку 1980-х рр. у контексті суспільно-політичного життя в УРСР, з'ясування специфіки цієї окремої соціально-професійної групи, встановлення ступеня впливу на суспільство, простеження процесу формування образу партійного функціонера у тодішньому суспільстві. Необхідно з'ясувати систему цінностей радянського керівника, його розуміння громадянського обов'язку, патріотизму, співвідношення статутних приписів КПРС із загальноприйнятими в суспільстві нормами поведінки та моралі. На підставі спогадів українських дисидентів, творів художньої літератури і матеріалів усної історії, слід простежити процес формування образу партійного працівника серед опозиційно налаштованої до влади частини суспільства. з'ясувати ставлення населення до партійних працівників.

Виклад основного матеріалу. Складність дослідження полягає в існуванні досить стійкої полярності поглядів на дану проблему. Якщо радянські науковці безапеляційно підкреслювали провідну роль держави й партії у формуванні ідейних основ інтелігенції, то зарубіжна та сучасна історіографія найчастіше різко критикують виняткову роль держави і партії у творенні основ державного управління УРСР.

На сьогодні найповнішим дослідженням питання партійно-державний апарат СРСР та УРСР залишається монографія М. Восленського «Номенклатура: Господствующий клас Советского Союза» [27]. Ця праця носить описовий характер, відображає різні сторони номенклатури, включаючи її формування. Втім, поза увагою дослідження залишився процес становлення номенклатури в Україні та інших радянських республіках.

В українській історіографії теоретико-методологічне підґрунття для вивчення партійної номенклатури закладено у монографії М. Дорошка «Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917-1938 рр.)», яка хронологічно стосується більш раннього періоду, однак, містить чимало цінних напрацювань щодо формування і діяльності номенклатури та використання відповідного понятійного апарату [34].

Стан дослідження системи управління Радянської України, зокрема, особливості кадрової політики, в сучасній історіографії був узагальнений у відповідному розділі 5-томної «Історії державної служби в Україні» (автори – Г. Кривчик, С. Серьогін) [37]. Автори розглянули радянську систему управління на різних етапах її існування, приділивши значну увагу питанням кадрової політики та становищу номенклатури в умовах демократизації суспільства. На жаль, суттєвою прогалиною в історіографії все ще залишається відсутність комплексних досліджень керівництва УРСР.

Важливими для даного дослідження є наукові біографії представників партійно-радянської номенклатури: це праці Ю. І. Шаповала, І. Кураса, О. Бажана [48; 58; 23]. За допомогою методу колективної біографії можна створити персоніологічний портрет партійно-державних службовців у контексті загального розвитку суспільства та держави, відтворити структуру компартійного апарату. Використання біографістики на конкретних прикладах допомагає зрозуміти проблему поєднання особистого, суспільного та побутового в умовах життя партійних працівників.

В. С. Лозицький на основі великого масиву архівних документів розглянув історію функціонування Політбюро ЦК КПУ, його персональний склад та міжособистісні стосунки [43]. Н. Лаас простежила динаміку розвитку радянського суспільства, його соціальну стратифікацію та соціальні особливості радянської номенклатури в англійськомовних дослідженнях різного періоду [40]. А. Вишневецький представив процеси становлення та кар'єрного розвитку партійно-радянської еліти, пов'язавши їх з віковими категоріями, соціальним походженням, національною приналежністю [25]. В. П. Мохов досліджував партійно-державну номенклатуру СРСР 1950–1990-х рр. Автор торкнувся проблем регіоналізації та еволюції регіональних еліт, виокремив аспекти політико-інституційних змін, проаналізував проблеми еліт у радянському суспільстві [46].

Партійна еліта в західній історіографії стала предметом окремих досліджень. Так, Т. Рігбі зупинився на соціальних проблемах партійної верхівки [63]. Дослідник вичерпно охарактеризував демографічний і соціально-культурний склад партійної еліти на основі освітнього рівня, соціального складу, поділу між містом і селом, національних особливостей. Алекс Інкелес запропонував соціальну стратифікацію радянського суспільства [61]. В останні роки партійно-радянську еліту як окрему соціальну групу вивчають Еван Мавдслі, Стівен Вайт, Роджер Різ [60; 62].

В дослідженні були використані матеріали усної історії, які дозволяють оцінити суб'єктивне сприйняття людиною сучасних їй подій та процесів. Для інтерв'ювання було розроблено спеціальні програми, що містили по декілька блоків питань. Вибірка респондентів проводилася за двома програмами інтерв'ю: перша з них – це питальник для осіб, що мали прямий зв'язок із партією, були її членами, працювали на партійних посадах. Питальник для цієї групи респондентів складався з урахуванням специфіки партійної роботи.

Окрему групу респондентів склали звичайні громадяни, які на період 1970–1980-х рр. проживали на території УРСР та могли свідомо сприймати й розуміти події, що відбувалися навколо них. Питання для цієї групи починались із загальної пропозиції, наприклад, розповісти про партійно-радянську номенклатуру УРСР 1970–1980-х рр. Запитання цієї програми були спрямовані на виявлення того, як конструювався образ партійного керівника в суспільстві.

Мемуарні та публіцистичні твори, представлені широким спектром жанрових підвидів – спогадами, автобіографіями, хронікальними записами подій з коментарями, інтерв'ю тощо. Відповідно до специфіки роботи використані спогади, щоденники та листування можна поділити на групи: 1) наративи, створені самими

представниками номенклатурної еліти УРСР (Л. Брежнєвим, М. Горбачовим, В. Гаманом, Н. Зеньковичем, Я. Погребняком, П. Шелестом, О. Сергієнком та ін.) [28; 32; 36; 50]; 2) оповіді оточення партійних керівників УРСР або ж їх друзів, знайомих, родичів [38; 53; 59].

У дослідженні широко використовувались періодичні видання. Було опрацьовано випуски офіційних друкованих органів ЦК КПУ, Верховної Ради УРСР («Правда України», «Радянська Україна», «Комуніст», «Партийная жизнь», «Труд»), а також газети: «Правда», «Литературная газета», «Огонек» тощо.

Певну вагу для вивчення проблеми становлять і твори художньої літератури: роман П. Загребельного «Розгін», роман Д. Граніна «Картина», О. Гончара «Собор», М. Петренка «Лицарі пера і чарки», В. Барки «Жовтий князь», сатиричні вірші Б. Олійника.

Залучення широкого спектру джерел дозволило всебічно проаналізувати життя партійного працівника, створити загальну картину формування та функціонування партійного керівництва УРСР. Партійна номенклатура вивчається в контексті соціальної історії. Виділено аспекти формування соціокультурного типу радянського чиновництва своєрідного «класу» аристократії в радянській політичній системі, його привілеї, роль і місце в суспільстві періоду соціалістичної модернізації.

Одним із основних напрямів діяльності партії була кадрова політика, яка залишалася прерогативою перших осіб – Генеральних Секретарів ЦК КПУ. Водночас психологія партійної роботи будувалася за принципом повного контролю над усіма представниками партійних структур, тому в досліджуваній період поширеним став вислів: «Хто вміло підбирає кадри, той і командує парадом!» [28, с. 78]. Аксиомою партійної роботи стало гасло: «кадри вирішують все». Такі зміни вплинули на формування та діяльність партійного апарату, що почав функціонувати за новими правилами внутрішньопартійного життя, іншою тактикою, урізноманітнив роботу з кадрами. Було внесено корективи в роботу партійних осередків, розгалужено систему партійних структур, змінено сфери впливу та підпорядкування, створено нові підрозділи й міністерства, які наділено уточненими правами й обов'язками. Зміна функцій державного управління у брежнєвський період призвела до ускладнення ієрархії партійних посад, реорганізації посадових обов'язків у бік їх розширення чи звуження, врешті, до збільшення кількості працівників партапарату та державних службовців. Цей період характеризувався, з одного боку, формальною роботою з кадрами державного управління, а з іншого – тим, що кадри державної служби сформували певну закриту «касту», до якої було важко пробитися навіть талановитому управлінцю. Поряд з тим, правилами формувалася чітка ідеологічна лінія, спрямована на «виховання» партійців за певними приписами, у рамках суворої дисципліни та контролю.

Кар'єра партійних працівників стала не лише засобом здобуття вищих посад, отримання досвіду партійної роботи, а й часто перетворювалася на життєвий стимул, адже підіймаючись по «партійній драбині», керівник зосереджував у своїх руках чималу владу. Проте не всі високопосадовці свідомо прагнули зробити стрімку

партійну кар'єру, розуміючи, з чим доведеться стикатися, та іноді хоча із жалем, залишали попередні посади.

Соціальний аналіз партійних функціонерів є важливим дослідницьким інструментом для пізнання, розуміння та пояснення дій партійної еліти, стилю та методів роботи всієї, досить складно побудованої, партійної системи. Говорячи про базові цінності та ідеали, що ставилися перед майбутніми партійними працівниками, необхідно враховувати той факт, що основна частина тогочасного партійного керівництва старшого покоління складалася з осіб, вихованих на «сталінських ідеях». Їх світогляд був сформований у 20-х – 30-х рр. ХХ ст., коли вони стали свідками масових репресій і соціальних потрясінь, що не могло не вплинути на їхні погляди. Саме тому ці люди намагалися приводити за собою осіб, які найбільше відповідали її корпоративній етиці, тобто підкорялися, виконували накази й були дисциплінованими [39, с. 33-34]. Нерідко реалізувати себе в партійній кар'єрі могли особи, які не лише засвоїли «апаратні правила», а й навчилися застосовувати їх на практиці та знаходити в них певну позитивність.

Аналізуючи щоденну діяльність партійних працівників, потрібно зауважити, що багато залежало від особистих якостей керівника, принципів, які він закладав у підбір кадрів. Про позитивні риси деяких партійних керівників пам'ятають і до сьогодні. Відсутність досвіду партійної роботи не була перешкодою для праці в партійних органах. Чимало партпрацівників відзначали, що передумовою успіху була відданість роботі, а все інше можна було надолужити. Наприклад, О. С. Сергієнко (перший заступник голови Львівського облвиконкому) згадує, що за час партійної роботи він навчився працювати з документами, більш масштабно та логічно мислити, стисло і дохідливо викладати думки та ідеї на папері [50, с. 101-102]. За його ж визнанням, у Львівському обкомі панувала чітка дисципліна, висока організованість та безумовне виконання доручень керівників. Тогочасний перший секретар Львівського обкому партії В. С. Куцевол, за визначенням респондента, був інтелігентною, мудрою та ввічливою людиною і вимагав таких якостей від своїх підлеглих; прискіпливо ставився до кожного найдрібнішого завдання [17].

Часто, обіймаючи партійну посаду, номенклатурник щиро вірив, що саме йому вдасться запровадити нові принципи роботи, виправити недоліки, змінити ставлення партійних службовців до системи, а, можливо, і вплинути на діяльність системи. Проте на практиці подібні наміри виявлялися ілюзіями: сама система не дозволяла цього зробити, бо її норми та правила були побудовані на відчутті влади та ейфорії, яка виникала в результаті користування владою: «вона затягує, раз помиляєшся потім другий, третій, і ти звикаєш до того [...] спершу ти обманюєш «зادля доброго діла», однак, потім це стає звичкою, і ти розумієш, що простіше зробити чи сказати щось неправильне, не завдавати собі лишнього клопоту, а кому потрібна та правда, кому від того легше, ти ж і неправдою нікому не нашкодиш, а правда може негативно вплинути на власну оцінку?» [15].

Нерідко певні особи намагались отримати номенклатурні посади просто заради безбідного життя своєї родини. З цього приводу І. Г. Петровський (працював в секторі партійної статистики Жовківського райкому) згадує: «ти повертаєшся з

роботи додому, а вона [робота] біжить за тобою, бо то ще треба звіт переглянути. Так твій робочий день триває до другої чи третьої години ночі, а о шостій знову на роботу. Про яке виховання дітей можна говорити?! Часто ти повертаєшся так пізно, а ідеш так рано, що задумуєшся чи варте воно того... Недарма говорили, що добрий працівник живе не лише роботою, а й на роботі» [16].

Дотримуючись «апаратної гри», партпрацівник мусив виконувати вказівки згори, а робити при цьому все правильно, щоб всі керівники були задоволені було неможливо [18; 51, с. 91]. Подібна ситуація зумовили формування своєрідного «системного ефекту» – колективного «іммунітету» до реформ. Партійні працівники набули колективного досвіду конформізму, формалізму, навчилися лише імітувати бурхливу діяльність. Фактично, «актори-партпрацівники» нехтували ідейними вимогами і приймали ці правила, а водночас ще й їх удосконалювали. Найважливішими критеріями добору номенклатури стали не морально-етичні та професійні якості, а зв'язки та підтримка, дружні чи «земляцькі» відносини, потреба у «своїх» людях. Перевагу надавали, наприклад, колишнім комсомольським працівникам, які пройшли ази партійної школи та засвоїли всі писані та неписані правила поведінки, легше пристосовувались до партійного життя. Людині, яка теж прагнула щось досягти, однак не мала необхідних зв'язків, шлях «наверх» часто був закритим [9]. Серед «своїх» також формувалися сфери впливу і були привілейовані члени, відтак поширеним явищем стали хабарі за отримання посади. Неформальні відносини існували на всіх владних щаблях [21].

Однак не можна стверджувати, що еволюцію в бік нівелювання морально-етичних цінностей пройшли всі представники партійної номенклатури. Серед них зустрічалися й такі, хто не зміг пристосуватися до системи, надавши перевагу власному сумлінню [17; 18; 20]. У такому разі доводилося відмовлятися від партійної кар'єри та переходити на рядову роботу [8; 13]. Взагалі, відносини між партійними працівниками різного рівня часто формувались по лінії підпорядкування – керівництва. Кар'єрний ріст працівників нижчого рівня залежав від їх «патронів». Найпоширенішим способом просування «нагору» було входження до «команди», тобто вступ у клієнтарні відносини [22].

Цікаво подивитися на партійну номенклатуру і з точки зору пересічних громадян. Безумовно, образ партійного працівника конструювався суб'єктивно і в усіх випадках відображав обидві задіяні сторони. Частиною дослідження стало вивчення лінії стику партпрацівників і звичайних громадян у повсякденному житті. Поставимо питання, що очікували звичайні люди від чиновників, які фактично «керували» їх життям?

У той час люди звертали увагу на моральні якості партійного керівника. Серед них: чесність, справедливість, скромність, комунікабельність, простота, вміння встановлювати контакт з людьми і працювати з ними, а також особиста порядність, уважність у роботі, знання справи, турбота про людей [2; 3; 7; 9; 14; 18]. Респонденти згадували, що партійні працівники користувалися авторитетом, однак, лише в тих випадках, коли були компетентними у своїй справі, діловими,

освіченими, цілеспрямованими, грамотними, ерудованими, намагалися працювати задля населення та допомагати йому [1].

Поряд із ідеальним набором ділових якостей номенклатурників респонденти відзначали, що між ними та керівниками існує глибока «прірва», відтак звичайні жителі можуть лише говорити про всі ті пільги та привілеї, що мають вони («вищі чини»)[12; 18; 20] і чого так бракує звичайному населенню. Жителі тодішньої УРСР часто згадують про тогочасних керівників із насмішкою; вони сприймали ці привілеї як частину професійної діяльності, пов'язану зі специфічним родом занять, хоча й нарікали «чому їм все, а нам нічого?» [18].

Система пільг і привілеїв забезпечувала партійному апарату монополію на владу, однак, не могла гарантувати підтримки громадян. Несправедливий характер розподілу матеріальних благ перекреслював усю партійну доктрину рівності. Керівництво КППС та КПУ, яке постійно твердило про наміри побудувати справедливе суспільство, насправді створило замкнутий світ для «обраних», що сприяло остаточному перетворенню партноменклатури в окремий прошарок населення. «Мій дід, звичайний столяр, твердив, май на увазі – це нова буржуазія. Для нього [діда] повноваження партійних чиновників і їх образ завжди асоціювались з певними привілеями» [10].

Про номенклатуру респонденти найчастіше згадували як про «закриту касту», яка не любила публічності. Коли звичайний громадянин хотів отримати земельну ділянку в районі, де знаходилися будинки партійних представників, йому не тільки не давали цього зробити, але й починали перевіряти його, закидаючи йому, що він «шпійон», чи «диверсант» [17]: «Навіть «коли в тебе вже була земельна ділянка десь поблизу номенклатурних, то від вас не лише вимагатимуть знести дачу, навіть якщо вона нікому не заважає, вас ще й зроблять винуватим, якщо ж вимагатимуть знести, наприклад другий поверх дачі, бо він нібито завдає шкоди природі, а ви цього не виконаєте, під приводом «рятування» природи, державні служби самі знесуть весь будинок, бо хоча і нікому він не заважає, однак, «не дозволено» [16].

Багато інтерв'юєрів зауважили, що номенклатурники відзначалися турботою про своє здоров'я: адже вважали, що дуже виснажуються на роботі, а якщо сказати партійному працівнику, що він непогано виглядає, то можна було почути сумну відповідь: «зовнішність оманлива» [6; 12; 14; 16; 19]. Для партійних керівників створювалися спеціальні лікарні, а обладнання замовлялося з-за кордону разом із ліками (на вітчизняну техніку та препарати партійні лідери не покладалися) [2].

Специфічно відгукуються про номенклатуру УРСР співробітники будинків відпочинку для партійних працівників. Саме в цих місцях номенклатурники знаходилися серед «своїх». Тут вони «надолужували згаяне», переставали зображувати вірних чоловіків та жінок, знаючи, що це не матиме жодних наслідків [4]. Самі ж партійні працівники згадували, що їх життя під час відпустки було настільки насиченим, що відразу хотілося писати романи [17].

Респонденти згадують і про так звані «окремі пільги»: чорні «Волги», спецзамовлення залізничних та авіаквитків, поза величезними чергами, окремі зали очікування в аеропортах, окремі вагони першого класу та літаки [5].

Саме матеріали опитувань відкривають площину для конструювання образу партійних представників, дозволяють респондентам висловити власні судження, сформулювати ставлення до партійців, показати рівень довіри чи незадоволення діяльністю партійних кадрів, а часто, навіть поміркувати над «ідеальним» образом партійного керівника.

Доповнюють дослідження образу партійного працівника спогади українських дисидентів і правозахисників. Українська опозиція звинувачувала партноменклатуру в аморальності, надмірному зосередженні влади, стверджуючи, що її діяльність зорієнтована лише на виконання соціального замовлення, «вони сліпо виконують, те, що їм нав'язують, і вже забули, як-то думати самим, самим приймати рішення» [44, с. 61-62; 129-134; 33, с. 70; 55, с. 20; 56, с. 166; 56, с. 55]. Дисиденти змальовували «чорну» сторону дій партійних працівників, показували соціально-політичні проблеми, викликані їх діями, значну увагу надавали прорахункам партійної інтелігенції, яку звинувачували в несерйозному ставленні до національного питання, приниженні національної гідності українців [29, с. 39-40; 42, с. 99]. Так, Святослав Галицький у творі «Кличу живих» у діях партійних працівників бачив лише терор проти українського народу, говорив, що партійна інтелігенція «душить» народ своїми правилами та нікому не потрібними приписами, «заставляє народ іти на смерть, на вічну погибель» [42, с. 99]. В. Мороз у своїх роботах характеризував номенклатурників так: «обмежені, вузькі, неосвічені, без будь-якого досвіду у справі пропаганди, ви, маленькі люди і самі не розумієте до чого прагнете, куди ведете народ» [45, с. 121-125]. Д. Павличко твердив, що всі номенклатурні чини втікали від свого громадського обов'язку: «тікають з лінощів, тікають з страху і по сліпоті, вони самі себе обдурюють, заспокоюючи [...] вони так захоплені в парадокси, що і не помічають ярма на своїй шії, а джерелом того виступають страх і втома від того, чого не розуміють, від тих до кого не належать» [45, с. 100-101].

Наступну модель образу партійного працівника можемо конструювати на підставі відомостей та образів із художніх творів, що звичайно, часто залежало від суб'єктивного досвіду автора й безперечно включало частку художньої фантазії. Автори більшості літературних творів, вибраних для аналізу, добре розуміли позиції й особливості партійної роботи, бо нерідко самі тісно з нею були пов'язані, писали «за радянським зразком», вивчали марксизм, однак, трактували радянську дійсність по-іншому. Особлива гострота та критика радянської системи в художніх творах також залежали від особистої мужності авторів. Вони зображали вищих партійних чиновників як «слухняних рабів системи», маленьких гвинтиків, яких можна легко викинути, замінити іншими, показували їхню духовну та моральну деградацію в процесі просування по партійних щаблях [24, с. 128; 34]. Діяльність партійної номенклатури письменники часто зображували сатирично, проте, у центрі ставили проблеми людської гідності, порядності, професійної етики, показували номенклатурну бундючність, службову непорядність та збайдужіння до основ суспільного життя [49]. Висміювали автори й кар'єристів-балакунів, підлабузників, які добилися портфелів не за знання й уміння, а за «номенклатурними даними», дбали не про колектив, не про справу, а про власне виживання, щоб «дотримуватись

лінії партії», це була відверта показуха, а не робота [47, 49]. Водночас письменники звертали увагу й на те, що партійні працівники страждали від подвійної моралі. Змалювання їхніх портретів часто не мало ані негативних, ані позитивних рис, не належало ані поганій, ані слабкій людині, це образ порожньої людини: без душі, без болю та сумнівів у серці, людини, дуже схожої на робота [24, с. 99-115].

Одним із перших виступив проти радянської тоталітарної системи в Україні О. Гончар із твором «Собор». У романі порушувалася низка актуальних, вельми неприємних для компартійного апарату проблем. За його твердженням, епоху облуди й лицемірства відстоювали люди, які сіяли зерно бездуховності, виховані тоталітарною системою. Прикладом духовної деградації представників районної влади став образ Володьки Лободи – типовий носій теорії кар’єризму: «Що поганого, коли працівник прагне здорової кар’єри? Хіба ж не стимул, особливо для нашого брата-низовика? Чому тільки з трибун та в звірячих байках викривати зло? Треба брати владу і карати його» [30, с. 81]. Володька Лобода став «висуванцем» не завдяки здоровій конкуренції, а лише завдяки кар’єристським здібностям – інших у нього просто не було. Його найвища мета – «працювати в тому високому головному будинку, де кроки твої гаснуть у килимах» [31, с. 312].

Важливим джерелом для дослідження партійно-радянської номенклатури є художні твори П. Загребельного, наприклад, його роман «Розгін», у центрі якого – дилеми радянського наукового світу [35]. Автор протиставив два образи, два різних шляхи в науку. Представник першого – академік Карналь, талановитий учений-кібернетик, який пройшов шлях до високої посади, зберігши моральні цінності, винесені ще з рідного дому в селі [26]. Другий – Кучмієнко – посередній учений, який полишив науку заради партійної кар’єри, навчився пристосовуватися і відігравати роль «завжди потрібного». Кучмієнко – це персонаж, якого автор характеризує більше з соціологічного погляду, ніж із психологічного, сліпо довіряє суспільній ідеології, підпорядковується законам типового суспільства, яке перебуває на межі деградації. Однак це досить оригінальна постать, так би мовити «не протилежний полюс головного героя, це особистість, що живе поряд з ним, що впливала на нього» [26, с. 8].

Відтак, очевидним є твердження, що кожний автор відображав суб’єктивний образ партійного працівника, який не можна сприймати як типовий, оскільки він залежав від багатьох індивідуальних обставин і життєвих переживань. Однак такі образи дозволяють побачити картину тогочасного життя очима людей, що належали до високоінтелектуальної і творчої еліти суспільства.

Таким чином, ідейна система, у рамках якої мали формуватися та діяти партійні працівники, передбачала сувору регламентацію не лише суспільних, світоглядних, а й моральних норм. На практиці в суспільстві була сформована подвійна мораль: партійні працівники, виконуючи вказівки згори, часто не могли поєднувати ідеї партії з власними, відтак, переставали вірити в будівництво комуністичного раю та суспільства «загальної справедливості», натомість знали й розуміли, на які компроміси з власною совістю доводиться йти для успішного просування шляхами партійної кар’єри. Відтак конструювання образу партійного функціонера впливало

з життєвих реалій тогочасного суспільства, будувалося навколо подій і явищ, що мали безпосереднє відношення до номенклатури.

Висновки. Отже, у партійних коридорах був створений штучно ідеальний образ компартійного функціонера, що включав такі якості: компетентність, демократизм, чесність, принципова «правильність». Наступна проекція уявлень була сформована під впливом поглядів дисидентів, що «наділяли» компартійних функціонерів таким якостями: хабарники, крикуни гордовиті, маленькі люди, які не розуміють до чого прагнуть. Ще одна проекція виникла під впливом письменників, що моделювали суб'єктивний образ, якому властиві негативні характеристики: фальшивість, жадоба влади, проте часто піднімаються й проблеми внутрішніх дилем партійних службовців, проблеми вибору та підпорядкування системі. Певну рівновагу у даній моделі образу створюють фахові історичні дослідження та архівні джерела, доступ до яких вже зараз відкритий.

На підставі матеріалів інтерв'ю можемо твердити, що у громадській думці образ партійних керівників конструювався на підставі того, що можна було дізнатися з газет, журналів, анекдотів (до речі, саме анекдоти стали фактично можливістю виразити громадську думку публічно, а також відтворити події повсякденності використовуючи фольклор та інформацію безпосередніх учасників подій чи спостерігачів) чи розповідей інших громадян. Партійні чини всіляко уникали публічності і вміли приховувати своє життя від решти суспільства. Головну роль в оціночних судженнях грав особистий досвід після «зіткнення» з партійними працівниками, від ставлення функціонерів, навіть найнижчого рівня, до громадян, відомих прикладів суспільно-корисної діяльності чиновників. Подання жителів про партійних працівників не носили конфронтаційний характер і відзначалися прагненням зрозуміти їх людські мотиви і якості. Певна напруга простежується в оцінці пільг і привілеїв партійної номенклатури, яких була позбавлена інша частина суспільства. На базі особистого досвіду деякі респонденти описували або занадто «ідеальний», або, навпаки, занадто критичний образ партійного працівника.

Відтак, дослідження партійних працівників в УРСР періоду 1970 – початку 1980-х рр. включає в себе такі основні складові: матеріали архівних джерел, що в основному репрезентували кількісний та якісний склад партійної номенклатури та створили узагальнений «принципово правильного» партійного працівника із «бездоганними» анкетними даними; матеріали усної історії реконструюють інші уявлення про привілейовану верству суспільства, виходячи з того, що можна було довідатись з газет, журналів, розповідей інших осіб, а часто, навіть анекдотів, адже партпрацівники вміло приховували приватне життя, відділяючись від решти суспільства та творячи окрему «замкнену» групу. Інше бачення щоденної партійної роботи розкривають твори українських дисидентів та правозахисників та художні твори. Українські опозиціонери в основному критикували тодішній режим та вимагали якісно іншого керівника пов'язуючи всі державні біди саме з партійними функціонерами. У художніх творах автори найбільш гостро критикують партпрацівників, проте презентують також емоційні та психологічні проблеми вибору та підпорядкування.

Список літератури: 1. *Інтерв'ю з Балицькою А. В.*, 1937 р. н. записане в м. Червоноград Сокальського району Львівської обл. 18. 09. 2011 р. 2. *Інтерв'ю з Булат М. І.*, 1939 р. н., записане в м. Івано-Франківськ, 11. 10. 2011 р. 3. *Інтерв'ю з Гікало М. М.*, 1940 р. н., записане у м. Луцьк Волинської області 07. 07. 2011 р. 4. *Інтерв'ю з Демченко М. М.*, 1947 р. н., записане у м. Львові 30. 08. 2011. 5. *Інтерв'ю з Загоруйко А. М.*, 1950 р. н., записане у с. Підгірці, Бродівського р-ну, Львівської області 08. 02. 2011 р. 6. *Інтерв'ю з Зайчевою І. Ф.* 1945 р. н., записане у м. Луцьк Волинської області 07. 07. 2011 р. 7. *Інтерв'ю з Кобрином В. С.*, 1945 р. н., записане у м. Львові 17. 03. 2011 р. 8. *Інтерв'ю з Кондратюком К. К.* 1944 р. н., записане у м. Львові 02. 04. 2012 р. 9. *Інтерв'ю з Куцином П. П.*, 1927 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл. 21. 02. 2012 р. 10. *Інтерв'ю з Луцьким О. І.* 1955 р. н., записане у м. Львів 02. 04. 2013р. 11. *Інтерв'ю з Майнич В. П.*, 1929 р. н., записане у м. Львові 18. 03. 201 р. 12. *Інтерв'ю з Мухом І. С.*, 1949 р. н., записане в с. Бутини, Сокальського р-ну Львівської обл. 09. 05. 2011 р. 13. *Інтерв'ю з Назаренком С. П.*, 1951 р. н., записане у м. Тернополі 04. 09. 2011 р. 14. *Інтерв'ю з Панкевич Р. Р.*, 1949 р. н., записане у м. Великі Мости Сокальського р-ну Львівської обл. 19. 02. 2011 р. 15. *Інтерв'ю з Петлярем Г. Ю.*, 1948 р. н., записане у м. Львові 27. 03. 2012 р. 16. *Інтерв'ю з Петровським І. Г.*, 1942 р. н., записане у м. Рава-Руська, Жовківського р-ну, Львівської обл., 23. 02. 2012 р. 17. *Інтерв'ю з Сергієнком О. І.*, 1929 р. н., записане у м. Львові, 28. 03. 2012р. 18. *Інтерв'ю з Сумик А. П.* 1947 р. н., записане у с. Словіта, Золочівського району, Львівської області 11. 02. 2011 р. 19. *Інтерв'ю з Цибулько М. В.*, 1952 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл., 20. 02. 2012 р. 20. *Інтерв'ю з Шелен М. М.* 1950 р. н., записане у м. Львові 18. 03. 2011 р. 21. *ДАЛО*. – Ф. 3. – Оп. 19. – Спр. 50. – Арк. 80-87 (Довідка про розгляд справ партійних членів Львівського обкому партії за 1971 р.). 22. *ДАЛО*. – Ф. 3. – Оп. 19. – Спр. 172. – Арк. 43 (Листи, заяви, скарги робітників про неправильні дії, зловживання службовим становищем керівних партійних, радянських, профспілкових органів та справки про результати їх розгляду). 23. *Бажан О. П.* Шелест: вигнання з політичного Олімпу / *О. П. Бажан* // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 36. – С. 327-340. 24. *Барка В.* Жовтий князь / *В. Барка* – Харків: Веста:Видавництво «Ранок», 2005. – 316 с. 25. *Вишне夫斯基 А.* Высшая элита РКП (б) – ВКП (б) – КПСС (1917–1989): Немного статистики / *А. Вишне夫斯基* // Население и общество. – 1997. – № 21, сентябрь. – С. 38-44. 26. *Волинський К.* Знайомство з Петром Карналем. Нотатки на полях роману П. Загребельного «Розгін» / *К. Волинський* // Дніпро. – 1976. - № 10. – С. 8-9. 27. *Восленский М. С.* Номенклатура: Господствующий клас Советского союза / *М. С. Восленський* – Москва, 1991. – 624 с. 28. *Гаман В. В.* В коридорах ЦК. Дещо із записників 1968–1972 та пізніших доповнень / *В. В. Гаман* – Київ, 1997. – 405 с. 29. *Гель І.* Грані культури / *І Гель* – Львів, 1993. – 216 с. 30. *Гончар О.* Собор / *О. Гончар* – Київ: Веселка, 1992. – 286 с. 31. *Гончар О.* Щоденники / *О. Гончар* – Київ: Веселка, 2004. – Т. 3. – 607 с. 32. *Горбачев М.* Неоконченна история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Ф. Славиним / *М. Горбачев* – Москва: Международные отношения, 2005. – 232 с. 33. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? / *І. Дзюба* – Мюнхен: Сучасність, 1968. – 262 с. 34. *Дорошко М. С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.): Монографія / *М. С. Дорошко* – К.:Ніка-Центр, 2008. – 368 с. 35. *Загребельний П. А.* Розгін / *П. А. Загребельний* – Київ: Видавництво художньої л-ри «Дніпро», 1984. – 550 с. 36. *Зенькович М. А.* Была такая страна... Очень личная книга / *М. А. Зенькович* – Москва, 2004. – 495 с. 37. Історія державної служби в Україні: У 5 т. / *Відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол. С. В. Кульчицький* (кер. авт. кол.) / Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с. 38. *Карпінська П. О.* Син землі Прикарпатської. Спогади про Юліана Карпінського / За заг. ред. *О. Католи*. – Львів: ЛОГОС, 2006. – 270 с. 39. *Коржухина Т. П., Фигатнер Ю. Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия / *Т. П. Коржухина, Ю. Ю. Фигатнер* // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25-38. 40. *Лаас Н.* Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англомовній історіографії др. пол.ХХ – поч. ХХІ ст. / *Н. Лаас* // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 14. – С. 104-116. 41. *Леденева А. В.* Личные связи и неформальные сообщества:

трансформація блат в постсоветском обществе / *А. В. Леденева* // Мир России. – 1997. – № 2. – С. 37-48. **42.** *Литвин Ю.* Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи, квітень 1979 р. / *Ю. Литвин* // Сучасність. – 1979. – № 10. – С. 98-104. **43.** *Лозицький В. С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991). / *В. С. Лозицький* – Київ, 2005. – 368 с. **44.** *Лук'яненко Л.* Сповідь у камері смертника. / *Л. Лук'яненко* – Київ: Нора-Друк, 2005. – 136 с. **45.** *Мороз В.* Есеї, статті, документи / *В. Мороз* – Мюнхен, 1975. – 288 с. **46.** *Мохов В. П.* Эволюция региональной политической элиты России. 1950–1990 / *В. П. Мохов* – Пермь: ПГТУ, 1998. – 256 с. **47.** *Петренко М.* Лицарі пера і чарки / *М. Петренко* – Львів: СПОЛОМ, 2000. – 192 с. **48.** *Про минуле – заради майбутнього* / Під ред. *І. Ф. Кураса; упор. Ю. І. Шаповал.* – Київ: Вид. при Київському державному університеті, 1989. – 408 с. **49.** *С. Олійник:* поет на тлі епохи. Електронний ресурс. - Режим доступу: з <http://pilipyurik.com> – Дата звернення 12. 03. 2011 р. **50.** *Сергієнко О. І.* Сповідуюсь життям своїм / *О. І. Сергієнко* – Львів: ЛОГОС, 2009. – 305 с. **51.** *Траверсе О.* Політичне лідерство як складова рушійних сил політичного розвитку / *О. Траверсе* // Політичний менеджмент. – 2007. – Спец. вип. – С. 88-96. **52.** *Трянова Г.* Жизнь и созидание. Документальна повість / *За ред. Б. Кушніра, Л. Кудрявської.* – Ужгород: Карпати, 2009. – 381 с. **53.** *Турченко Ф.* Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасне в документах та свідчення учасників подій) / *Ф. Турченко* – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 386 с. **54.** *Чорновол В.* Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») / *В. Чорновол* – Львів, 1991. – 157 с. **55.** *Чорновол В.* Правосуддя чи рецидиви терору / *Чорновол В.* Твори: У 10 т. – Київ, 2003. – Т. 2. – С. 166. **56.** *Чорновол В.* Я нічого у вас не прошу / *В. Чорновол* – Торонто, 1968. – 240 с. **57.** *Чура В.* Номенклатура Львівської обласної партійної організації КПУ як чинник наростання суспільного антагонізму наприкінці 80-х рр. ХХ ст. / *В. Чура* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 166-169. **58.** *Шаповал Ю. І.* Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ ст. / *Ю. І. Шаповал* // Петро Шелест «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – Київ, 2003. **59.** *Шелудько В.* Леонид Брежнев в воспоминаниях, размышлениях, суждениях / *В. Шелудько* – Ростов на Дону, 1998. – 384 с. **60.** *Carley M.* [Review of] *Roger R. Reese. Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991* / *M. Carley, Roger R. Reese* Lawrence: University Press of Kansas, 2005. XIII, 315 p. // *Europe-Asia Studies.* – 2006. – Vol. 58, no. 3. – P. 470–472. **61.** *Inkeles A.* Social change in Soviet Russia / *A. Inkeles* – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. – P. 151–152. **62.** *Mawdsley E; White S.* The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991 / *E. Mawdsley; S. White* – New York: Oxford University Press, 2000. **63.** *Rigby T. H.* Communist party membership in the USSR, 1917–1967 / *T. H. Rigby* – Princeton: Princeton University Press, 1968.

Bibliography (transliterated): **1.** *Interv'yu z Baly'cz'koyu A. V.,* 1937 r. n. zapy'sane v m. Chervonograd Sokal's'kogo rajonu L'vivs'koyi obl. 18. 09. 2011 r. **2.** *Interv'yu z Bulat M. I.,* 1939 r. n., zapy'sane v m. Ivano-Frankivs'k, 11. 10. 2011 r. **3.** *Interv'yu z Gikalo M. M.,* 1940 r. n., zapy'sane u m. Lucz'k Voly'ns'koyi oblasti 07. 07. 2011 r. **4.** *Interv'yu z Demchenko M. M.,* 1947 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 30. 08. 2011. **5.** *Interv'yu z Zagorujko A. M.,* 1950 r. n., zapy'sane u s. Pidgirci, Brodivs'kogo r-nu, L'vivs'koyi oblasti 08. 02. 2011 r. **6.** *Interv'yu z Zajchevoyu I. F.* 1945 r. n., zapy'sane u m. Lucz'k Voly'ns'koyi oblasti 07. 07. 2011 r. **7.** *Interv'yu z Kobry'nom V. S.,* 1945 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 17. 03. 2011 r. **8.** *Interv'yu z Kondratyukom K. K.* 1944 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 02. 04. 2012 r. **9.** *Interv'yu z Kucu'nom P. P.,* 1927 r. n., zapy'sane v s. Zy'mna Voda Pustomy'tivs'kogo r-nu L'vivs'koyi obl. 21. 02. 2012 r. **10.** *Interv'yu z Lucz'ky'm O. I.* 1955 r. n., zapy'sane u m. L'viv 02. 04. 2013 r. **11.** *Interv'yu z Majny'ch V. P.,* 1929 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 18. 03. 2011 r. **12.** *Interv'yu z Muxoyu I. S.,* 1949 r. n., zapy'sane v s. Buty'ny', Sokal's'kogo r-nu L'vivs'koyi obl. 09. 05. 2011 r. **13.** *Interv'yu z Nazarenkom S. P.,* 1951 r. n., zapy'sane u m. Ternopoli 04. 09. 2011 r. **14.** *Interv'yu z Pankey'ch R. R.,* 1949 r. n., zapy'sane u m. Vely'ki Mosty' Sokal's'kogo r-nu L'vivs'koyi obl. 19. 02. 2011 r. **15.** *Interv'yu z Petlyarem G. Yu.,* 1948 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 27. 03. 2012 r. **16.** *Interv'yu z Petrovs'ky'm I. G.,*

1942 r. n., zapy'sane u m. Rava-Rus'ka, Zhovkivs'kogo r-nu, L'vivs'koyi obl., 23. 02. 2012 r. **17.** *Interv'yu z Sergiyenkom O. I.*, 1929 r. n., zapy'sane u m. L'vovi, 28. 03. 2012 r. **18.** *Interv'yu z Sumy'k A. P.* 1947 r. n., zapy'sane u s. Slovita, Zolochivs'kogo rajonu, L'vivs'koyi oblasti 11. 02. 2011 r. **19.** *Interv'yu z Cy'bul'ko M. V.*, 1952 r. n., zapy'sane v s. Zy'mna Voda Pustomy'tivs'kogo r-nu L'vivs'koyi obl., 20. 02. 2012 r. **20.** *Interv'yu z Shelep M. M.* 1950 r. n., zapy'sane u m. L'vovi 18. 03. 2011 r. **21.** *DALO.* – F. 3. – Op. 19. – Spr. 50. – Ark. 80 - 87 (Dovidka pro rozglyad sprav partijny'x chleniv L'vivs'kogo obkomu partiyi za 1971 r.). **22.** *DALO.* – F. 3. – Op. 19. – Spr. 172. – Ark. 43 (Ly'sty', zayavy', skargy' robitny'kiv pro nepravyl'ni diyi, zlovzhy'vannya sluzhbovy'm stanovy'shem kerivny'x partijny'x, radyans'ky'x, profspilkovy'x organiv ta spravky' pro rezul'taty' yix rozglyadu). **23.** *Bazhan O. P.* Shelest: vy'gnannya z polity'chnogo Olimpu. Istoriya Ukrayiny': malovidomi imena, podiyi, fakty'. – Vy'p. 36. – p. 327 - 340. **24.** *Barka V.* Zhovty'j knyaz'. – Kharkiv: Vesta: Vy'davny'cztvo «Ranok», 2005. – 316 p. **25.** *Vishnevskij A.* Vyshaja jelita RKP (b) – VKP (b) – KPSS (1917–1989): Nemnogo statistiki. Naselenie i obshhestvo. – 1997. – No 21, sentjabr'. – p. 38-44. **26.** *Voly'ns'ky'j K.* Znajomstvo z Petrom Karnalem. Notatky' na polyax romanu P. Zagrebel'nogo «Rozgin». Dnipro. – 1976. – No 10. – p. 8-9. **27.** *Voslenskij M. S.* Nomenklatura: Gospodstvujushhij klas Sovetskogo sojuza. – Moscow, 1991. – 624 p. **28.** *Gaman V. V.* V kory'dorax CzK. Deshho iz zapy'sny'kiv 1968–1972 ta piznishy'x dopovnen. – Kyiv, 1997. – 405 p. **29.** *Gel' I.* Grani kul'tury. – Lviv, 1993. – 216 p. **30.** *Gonchar O.* Sobor. – Kyiv: Veselka, 1992. – 286 p. **31.** *Gonchar O.* Shhodenny'ky'. – Kyiv: Veselka, 2004. – T. 3. – 607 p. **32.** *Gorbachev M.* Neokonchennaja istorija. Tri cveta vremeni. Besedy M. S. Gorbacheva s politologom B. F. Slavynym – Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2005. – 232 p. **33.** *Dzyuba I.* Internacionalizm chy' rusy'fikaciya? – Myunxen: Suchasnist', 1968. – 262 p. **34.** *Doroshko M. S.* Nomenklatura: kerivna verxivka Radyans'koyi Ukrayiny' (1917–1938 rr.). – Kyiv: Nika-Centr, 2008. – 368 p. **35.** *Zagrebel'ny'j P. A.* Rozgin. – Kyiv: Vy'davny'cztvo xudozhn'oyi l-ry' «Dnipro», 1984. – 550 p. **36.** *Zen'kovich M. A.* Byla takaja strana... Ochen' lichnaja kniga. – Moscow, 2004. – 495 p. **37.** *Istorija derzhavnoyi sluzhby' v Ukrayini: U 5 t. / Vidp. red. T. V. Motrenko, V. A. Smolij; redkol. S. V. Kul'chy'cz'ky'j. Golov. upr. derzh. sluzhby' Ukrayiny'; In-t istoriyi NAN Ukrayiny'.* – Kyiv: Nika-Centr, 2009. – T. 2. – 512 p. **38.** *Karpins'ka P. O.* Sy'n zemli Pry'karpats'koyi. Spogady' pro Yuliana Karpins'kogo. – Lviv: LOGOS, 2006. – 270 p. **39.** *Korzhihina T. P., Figatner J. J.* Sovetskaja nomenklatura: stanovlenie, mehanizmy dejstvija. Voprosy istorii. – 1993. – No 7. – p. 25 - 38. **40.** *Laas N.* Social'na straty'fikaciya radyans'kogo suspil'stva: konceptual'ni poshuky' v anglomovnij istoriografiji dr. pol.XX – poch. XXI st. Ukrayina XX st.: kul'tura, ideologiya, polity'ka. – Vyp. 14. – p. 104-116. **41.** *Ledeneva A. V.* Lichnye svjazi i neformal'nye soobshhestva: transformacija blata v postsovetskom obshhestve. Mir Rossii. – 1997. – No 2. – p. 37 - 48. **42.** *Lytvyn Y.* Pravoza'ny'j rux na Ukrayini, jogo zasady' ta perspekty'vy', kviten' 1979 r. Suchasnist'. – 1979. – No 10. – p. 98 - 104. **43.** *Lozyczkyj V. S.* Politbyuro CzK Kompartiyi Ukrayiny': istoriya, osoby', stosunky' (1918 – 1991). – Kyiv, 2005. – 368 p. **44.** *Luk'yanenko L.* Spovid' u kameri smertny'ka. – Kyiv: Nora-Druk, 2005. – 136 p. **45.** *Moroz V.* Eseyi, statii, dokumenty. – Myunxen, 1975. – 288 p. **46.** *Mohov V. P.* Jevoljucija regional'noj politicheskoy elity Rosii. 1950–1990. – Perm: PGU, 1998. – 256 p. **47.** *Petrenko M.* Ly'czari pera i charky. – Lviv: SPOLOM, 2000. – 192 p. **48.** *Pro my'nule – zarady' majbutn'ogo / Pid red. I. F. Kurasa; upor. Y. I. Shapoval.* – Kyiv: Vyd. pry Ky'yivs'komu derzhavnomu universy'teti, 1989. – 408 p. **49.** *Olijnyk S.* Poet na tli epoxy. Elektronny'j resurs. Rezhy'm dostupu: z <http://pilipyurik.com> – Data zvernennya 12. 03. 2011 r. **50.** *Sergiyenko O. I.* Spoviduyus' zhy'ttyam svoym. – Lviv: LOGOS, 2009. – 305 p. **51.** *Traverse O.* Polity'chne liderstvo yak skladova rushijny'x syl' polity'chnogo rozvy'tku. Polity'chny'j menedzhment. – 2007. – Specz. vyp. – p. 88-96. **52.** *Trjanova G.* Zhizn' i sozidanie. Dokumental'na povist. – Uzhgorod: Karpati, 2009. – 381 p. **53.** *Turchenko F.* Zaporizhzhya na shlyaxu do sebe... (My'nule i suchasne v dokumentax ta svidchennya uchasny'kiv podij). – Zaporizhzhya: Prosvita, 2009. – 386 p. **54.** *Chornovol V.* Ly'xo z rozumu (Portrety' dvadcyaty' «zlochy'nciv»). – Lviv, 1991. – 157 p. **55.** *Chornovol V.* Pravosuddya chy' recy'dy'vy' teroru. Tvory': U 10 t. – Kyiv, 2003. – T. 2. – p. 166. **56.** *Chornovol V.* Ya nichogo u vas ne proshu. – Toronto, 1968. – 240 p. **57.** *Chura V.* Nomenklatura L'vivs'koyi oblasnoyi partijnoyi organizaciyi KPU yak chy'nny'k narostannya suspil'nogo

antagonizmu napry`kinci 80-x rr. XX st. Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu im. V. Gnatyuka. – Ternopil`: Vy`d-vo TNPU im. V. Gnatyuka, 2009. – Vy`p. Z. – p. 166-169. **58.** *Shapoval Y. I.* Petro Shelest u konteksti polity`chnoyi istoriyi Ukrayiny` XX st. Petro Shelest «Spravzhnij sud istoriyi shhe poperedu». Spogady`, shhodenny`ky`, dokumenty`, materialy`. – Kyiv, 2003. **59.** *Shelud'ko V.* Leonid Brezhnev v vospominanjah, razmyshlenijah, suzhdenijah. – Rostov na Donu, 1998. – 384 p. **60.** *Carley M.* [Review of] Roger R. Reese. Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991. University Press of Kansas, 2005. XIII, 315 p. Europe-Asia Studies. – 2006. – Vol. 58, no. 3. – P. 470–472. **61.** *Inkeles A.* Social change in Soviet Russia. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. – P. 151–152. **62.** *Mawdsley E;* White S. The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991. – New York: Oxford University Press, 2000. **63.** *Rigby T. H.* Communist party membership in the USSR, 1917–1967. – Princeton: Princeton University Press, 1968.

УДК [94:329.051 – 052] (477) «197/184»

Партійний працівник в українській РСР 1970- першої половини 1980-х рр. / Ю. І. Шелеп // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 141-155. – Бібліогр.: 63 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті пропонуються способи дослідження повсякденного життя партійно-радянської номенклатури в УРСР у 1970-х – на початку 1980-х рр. на основі матеріалів Державного архіву Львівської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також інтерв'ю, спогадів, преси та художньої літератури. Проаналізовано особливості ділового та морально-етичного образу представника партійної еліти. Поєднання вивчення професійних та управлінських функцій із застосуванням методів історії повсякденності дозволило реконструювати цілісний образ партійного функціонера.

Ключові слова: партійна номенклатура, усна історія, номенклатурний апарат, населення УРСР, еліта, партійний актив.

УДК [94:329.051 – 052] (477) «197/184»

Партийные работники в Украинской ССР в 1970 - первой половины 1980-х гг. / Ю. И. Шелеп // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 141-155. – Бібліогр.: 63 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті пропонуються способи дослідження повсякденної життя партійно-радянської номенклатури в СРСР в 1970-х - на початку 1980-х гг. На основі матеріалів Державного архіву Львівської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, інтерв'ю, спогадів, преси та художньої літератури. Проаналізовано особливості ділового та морально-етичного образу представника партійної еліти. Сочетання професійних та управлінських функцій з використанням методів історії повсякденності дозволило реконструювати цілісний образ партійного функціонера.

Ключевые слова: партійна номенклатура, усна історія, номенклатурний апарат, населення УРСР, еліта, партійний актив.

Party officials in the Soviet Ukraine in 1970`s - beginning 1980`s / J. I. Shelep // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 141-155. – Bibliogr.: 63. – ISSN 2079-0813.

The attempt to reconstruct the daily life of the Party and the Soviet nomenclature in the Ukrainian SSR in 1970's –beginning of 1980's on the basis of the State Archives of Lviv`s region, Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, materials of interviews, memoirs, press and literature was made in the article. In this paper examines the coverage of features of portrait descriptions, business, moral and ethical image of representative of the party elite. The thesis considers the combination of professional and management functions with everyday history, all of which allowed for the objectivity and integrity of the image of the party functionary. Special attention is given to methods of comparing, matching and synthesizing used to defining the place of the party nomenclature in the context of social and political life in the Soviet Union, to establish its impact on society and to trace the process of the ideological values formation and their correlation with life's realities.

Key words: party nomenclature, oral history, elite, device of nomenclature, the population of the Ukrainian SSR, party activists.

О. І. ЯКИМЕНКО, аспірант, Полтавський НПУ імені В. Г. Короленка, Полтава

СТРУКТУРА РОДИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА АЗАРІВКИ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ)

У статті, на підставі статистичних даних, аналізуються загальна чисельність, статевий та поколінний склад, типологія та структура селянських родин, а також показники населеності домогосподарств с. Азарівки Стародубського полку у другій половині XVIII ст. За допомогою системи умовних позначень ілюструється структура кількох родин. В основу дослідження покладена найбільш поширена у сучасній історичній демографії термінологічна та графічна класифікація домогосподарств, розроблена англійським істориком П. Ласлеттом.

Ключові слова: домогосподарство, шлюбна пара, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

Вступ. Родина є одним з головних інститутів будь-якого суспільства. Еволюція сім'ї, формування, зміни в її структурі та функціях тісно пов'язані із розвитком соціуму. Наразі, не піддається сумніву думка, що родина – це основа соціально-економічної діяльності, зокрема, у період раннього нового часу.

Однією з проблем сучасної історичної науки є недостатнє висвітлення основних демографічних характеристик населення Гетьманщини другої половини XVIII ст., в тому числі, типології та структури сім'ї. У зв'язку з цим, дана стаття присвячена дослідженню селянської родини на теренах Стародубського полку. В якості прикладу було обрано населення с. Азарівки другої Стародубської сотні. Такий вибір обумовлений кількома обставинами: фактичною відсутністю ґрунтовних наукових розвідок із окресленої проблеми, достатньою джерельною базою та відносною інформативністю досліджуваних матеріалів.

Наукова першість у сфері вивчення типології та структури родини належить зарубіжним дослідникам: П. Ласлетту, М. Міттерауеру та А. Кагану, Б. М. Миронову, Ц. Кукльо [1; 2; 3; 4; 5]. Одним із головних здобутків П. Ласлетта вважається розробка найбільш поширеної на сьогоднішній день класифікації домових спільнот [1, с. 136-140]. Дослідження М. Міттерауера та А. Кагана «Структура родини у Росії та Центральній Європі: порівняльний аналіз» ґрунтується на розгляді змін типологічної будови домогосподарства, поколінному складі та патрилійному принципі розвитку сім'ї у середині XVIII ст. [3, с. 35-80]. У монографії «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початку XX ст.)» дослідник Б. М. Миронов аналізує типологію сільського населення Росії зазначеного періоду [4, с. 219-235]. Не менш важливим є фундаментальна праця польського історика Цезарія Кукльо «Демографія Речі Посполитої перед розподілами», в якій, крім теоретико-методологічної частини є розділ, присвячений структурі родини [5, с. 149-156].

Серед сучасних українських історико-демографічних праць з зазначеного напрямку необхідно відмітити роботи Ю. В. Волошина, М. Г. Крикуна, А. Л. Перковського, О. Є. Сакала [6; 7; 8; 9; 10]. Ю. В. Волошин у монографії

«Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект», окрім основних демографічних характеристик, значну увагу приділяє аналізу типології та структури домогосподарств старовірів, порівнює їх із українськими дворами Топальської сотні Стародубського полку [6 с. 213-255]. Історик М. Г. Крикун у статті «Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р.» аналізує показники середньої дворової населеності для 28 парафій досліджуваного регіону, а також родинну структуру [8, с. 25-46]. А. Л. Перковський у розвідці «О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики)» досліджує стану та родинну структуру, середню населеність домогосподарств Київського полку та Старокодацького намісництва Війська Запорізького, виокремлює регіональні відмінності досліджуваних земель із територіями Російської імперії [9, с. 104-111]. Дослідження О. Є. Сакала «Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку» є першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням з окресленої проблематики, в якому детально аналізуються середня дворова населеність, поколінний склад, типологія та структура селянської та козацької родин [10, с. 85-198].

Метою даної статті є аналіз загальної чисельності, статевої структури населення, визначення середніх показників населеності домогосподарств, поколінного складу, з'ясування типології та структури селянської родини на прикладі конкретного села Азарівка. Проведення, на основі графічної системи умовних позначень, запропонованої британським вченим П. Ласлеттом, детального опису кількох родин.

Виклад основного матеріалу. Виявити чисельність, середню населеність домогосподарств, поколінний склад та структуру родини дозволяють матеріали фіскального та церковного обліку населення. З метою виокремлення особливостей обчислення та проведення порівняльного аналізу історико-статистичних джерел, їх доцільно розділити на дві групи. До першої відносяться Румянцевський опис 1767 р. та матеріали IV (1782 р.) і V (1795 р.) ревізьких реєстрів [12; 13; 14; 15; 16]. До другої належать так звані сповідні розписи 1781 та 1788 рр.

Румянцевський опис – детальний перепис населення Гетьманщини, проведений у 1765-1769 рр. генерал-губернатором П. Румянцевим. Його головним завданням був детальний облік населення, отримання докладних відомостей про демографічний стан краю, соціально-економічний розвиток мешканців тощо [17, с. 95-115].

Ревізькі реєстри («сказки») – відомості, до яких записувалися категорії населення, що підлягали оподаткуванню [17, с. 81-82]. На відміну від чіткої нумерації дворів у Генеральному описі та сповідних екстрактах, у матеріалах IV та V ревізій така інформація зовсім відсутня. З огляду на це, можна констатувати лише приблизну кількість домогосподарств шляхом належності певної родини до окремого двору.

Усе населення села Азарівка складалося з представників двох станів: посполитих та козаків, які мешкали в окремих господарських одиницях – дворах та бездвірних

хатах. За твердженням українського етнографа Б. Д. Грінченка, термін «двір» мав такі значення: 1) «место подле дома обнесенное забором»; 2) «дом, усадьба» [18, с. 362]. На думку історика Г. А. Максимовича, для тодішнього двору були властиві: єдина дворова територія, родинні зв'язки між його мешканцями та спільне несення повинностей. Бездвірною хатою дослідник вважав «хату без дворового места» [19, с. 317]. А. Л. Перковський характерною ознакою двору XVIII ст. вважав наявність польових наділів («грунтів»). Для бездвірних хат однією з особливостей була відсутність земельних наділів, окрім «городу біля хати» [9, с. 105].

Розпочнемо дослідження із аналізу чисельності та середньої населеності посполитого стану. Отже, на 1767 р. в Азарівці нараховувався 31 двор (41 родина), в яких мешкало 202 особи (102 чоловіки та 100 жінок) [12, арк. 918-920, 955-966зв., 982-984зв.]. Таким чином, середня дворова населеність становила 6,5 осіб. Найменш заселеним було домогосподарство Яреми Філатенка (2 особи) [12, арк. 983зв.]. Найзалюдненішим – двор Микити Блакитного (12 осіб) [12 арк. 967].

За даними IV ревізії, усі двори посполитих з їх мешканцями знаходилися у власності представників старшинських родин Миклашевських та Рубановських [13]. На відміну від 1767 р., число домогосподарств збільшилося до 69, в них проживало 78 родин із загальною кількістю населення 436 осіб (225 чоловіків та 211 жінок) [13, арк. 328-329, 404-404зв., 526-526зв., 711зв.-717зв.]. Тобто, середній показник населеності складав 6,3 осіб. Найменш заселеними були вісім дворів – Ісаєя Зайця, Герасима Трушкіна, Василя Артинського, Сави Лучкова-Клажкова, Прокопа Марусенка, Харитона Боханця, Гната Чавунця та Івана Кулініча (по 2 особи у кожному) [13, арк. 329, 404зв., 712зв., 714, 715зв., 716, 717зв.]. Найбільш залюдненим виявилось домогосподарство Івана Блакитного, у якому мешкали 32 особи [13, арк. 716зв.-717зв.].

Результати V ревізького реєстру повідомляють, що загальне число мешканців с. Азарівки дорівнювало 961 особі [14; 15; 16]. Спостерігається факт зменшення населення наприкінці XVIII ст. на 394 осіб: 252 посполитих померли («умре»), 40 селян втекли («бежали безвестно»), 26 осіб вибули до інших населених пунктів, 2 особи продані, 2 віддані у власність іншим землевласникам, 1 особу чоловічої статі – до військової служби «отдан в рекруты», ще 2 чоловіків – у погоничі («отданы в погонщики»), 42 жінки «отданы в замужество». 3 малолітніх дітей вибули разом із овдовілими матерями – до повторного шлюбу («находится при матери»). Попри факт купівлі поміщиком Іваном Миклашевським та запису родини Яреми Дворецького до ревізії, 1 дитина чоловічої статі залишилася служити у колишніх господарів («оставлен при Лишнях»). Родина Івана Коржа (5 осіб) «отпущена на волю» у 1795 р., 18 посполитих записані до ревізії двічі. Тож фактично у 1795 р. в Азарівці мешкали 567 осіб (296 чоловіків та 271 жінка) у 99 дворах, які утворювали 105 родин [14, арк. 3-23зв.; 15, арк. 63-80; 16, арк. 83]. Зменшився й показник середньої дворової населеності, який дорівнював 5,7 особам. Найменш заселеними були 11 дворів, у яких мешкали самотні вдови/вдівці, або діти-сироти (по 1 особі у кожному) [14, арк. 9, 13, 19зв.; 15, арк. 65зв., 76зв., 78-79, 80]. Найбільш залюдненим був двор Дорофія Пономаренка (24 особи) [14, арк. 20-20зв.] (див. рис. 1).

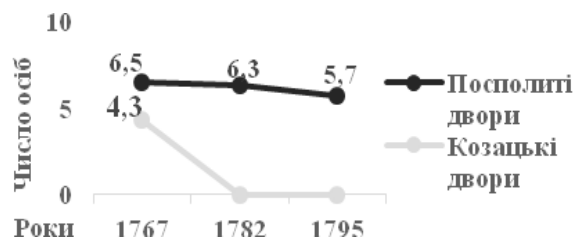

Рис. 1 – Середня населеність дворів с. Азарівки
(за матеріалами фіскальних джерел)

На момент проведення Генерального опису Лівобережної України (1767 р.) в Азарівці було 4 козацьких домогосподарства, де мешкали 6 родин у кількості 17 осіб (9 чоловіків та 8 жінок) [12, арк. 918зв., 967]. Показник середньої дворової населеності для цього стану – 4,3 особи. Найменшим за числом мешканців був двір козака Сидора Михайлова (2 особи), найбільшим – Омеляна Безкостого (6 осіб) [12, арк. 967, 918зв.]. IV та V ревізії не містять інформації щодо домогосподарств означеного стану.

Друга джерельна група представлена сповідними розписами 1781 та 1788 рр. [20; 21]. Це були облікові документи церковного діловодства, які фіксували не лише факти відвідання (уникнення) сповіді прихожанами, але й переслідували фіскальну мету [11, с. 380] (див. рис. 2)

Сповідний розпис 1781 р. зафіксував 89 селянських дворів із 113 родинами. Загальна населеність домогосподарств становила 758 осіб (401 чоловік та 357 жінок) [20, арк. 383зв.-393зв.]. Числовий коефіцієнт середньої дворової населеності склав 8,5 осіб. Найменш залюдненими були три домогосподарства – Романа Литваченка, Євстрата Мелещенка та Івана Дударя (по 4 особи у кожному). Найбільш заселеним виявився двір Михайла Пихтаря (18 осіб) [20, арк. 385, 390, 390зв., 385зв.]. Цього ж року розпис зареєстрував 4 бездвірних хати посполитих, в яких мешкали 4 родини (20 осіб: 11 чоловіків та 9 жінок) [20, арк. 387, 391зв., 392, 393]. Коефіцієнт середньої дворової населеності дорівнював 5,0 особам. Найменш населеною була хата Якова Протасенка (3 особи), розташована на території двору Дорофія Пономаренка [20, арк. 393]. Найбільш залюдненою – хата без дворового місця Сергія Шевченка (7 осіб), який був «соседом вне двора» посполитого Мина Чорнобая [20, арк. 392].

Сповідальна відомість 1788 р., окрім 53 домогосподарств посполитих, зареєструвала на території Азарівки 11 дворів, де жили безземельні селяни – бобилі [22]. Таким чином, у 64 селянських господарствах мешкали 65 родин у кількості 465 осіб (255 чоловіків та 210 жінок) [21, арк. 269-276]. На відміну від показника 1781 р., коефіцієнт середньої дворової населеності зменшився до 7,3 осіб. Найменш заселеним були домогосподарства Прокопа Маруседченка та Марфи Гончарихи (по 2 особи у кожному) [21, арк. 272, 276]. Найбільш залюдненим – двір Івана Блакитного (22 особи) [21, арк. 273зв.-274].

Сповідний розпис 1781 р. фіксує 32 козацьких домогосподарства з тотожною кількістю родин. Загальна населеність їх дворів становила 272 особи (140 чоловіків та 132 жінки) [20, арк.377зв.-383]. В середньому на один двір припадало 8,5 осіб. Найменш заселеним було домогосподарство Малахія Горли (3 особи), найбільш залюдненими – двори Максима та Гапона Романенків (по 13 осіб у кожному) [20, арк. 378зв., 379зв.-380]. Цього ж року у селі зафіксували 11 козацьких бездвірних хат із тотожною кількістю сімей з 54 осіб (28 чоловіків та 26 жінок) [20, арк. 378, 378зв., 379, 379зв., 381, 381зв., 383]. Коефіцієнт середньої дворової населеності дорівнював 4,9 особам. Найменш заселеною була хата Яреми Цурика (3 особи) [20, арк. 379]. Найбільш залюдненими виявились чотири бездвірних хати – Петра Музики, Тимофія Барана, Лазаря Козуся та Козьми Парфенова (по 6 осіб у кожній) [20, арк. 378зв., 379зв., 381зв.].

У 1788 р. число козацьких дворів зменшилося до 5. У них мешкало 7 родин із загальною кількістю населення – 63 особи (30 чоловіків та 33 жінки) [21 арк. 268-269]. Числовий коефіцієнт середньої дворової населеності становив 12,6 осіб. Найменшим за числом мешканців став двір Никифора Дубка (10 осіб) [21, арк. 268зв.]. Найбільш заселеними були козацькі господарства Антона та Івана Простоевих (по 15 осіб у кожному) [21, арк. 268, 268 зв.]. IV ревізія та сповідний розпис 1788 р. не містять інформації щодо зазначених домових спільнот.

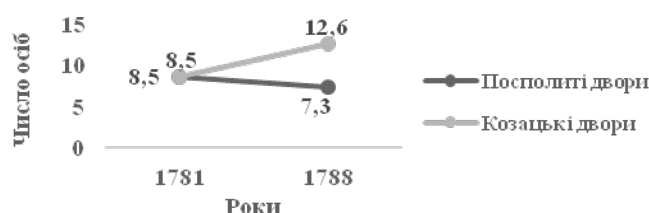

Рис. 2 – Середня дворова населеність с. Азарівки (за джерелами церковного обліку)

Аналізовані коефіцієнти середнього показника населеності у фіскальних та церковних джерелах дещо відрізнялися. Прослідковується більше числове значення шуканого показника за сповідними розписами щодо ревізьких реєстрів. Зокрема, серед посполитих він становив 8,5 осіб у 1781 р., 7,3 особи у 1788 р. до 6,5 осіб (1767 р.), 6,3 особи у 1782 р. та 5,7 осіб 1795 р. [20; 21; 12; 13; 14; 15; 16]. Серед козаків зазначений коефіцієнт складав 8,5 осіб (як і у посполитих), за даними 1781 р., 12,6 осіб за джерелом 1788 р. до 4,3 осіб (у 1767 р.) [20; 21; 12]. Одним із можливих пояснень цього явища є кількісна різниця у реєстрації досліджуваного населення. Так, до сповідних книг щорічно записувалися усі парафіяни одного церковного приходу. Діти, які не досягли семирічного віку, могли не з'являтися на сповідь, а отже, заносилися до розпису рідше. До ревізьких реєстрів записувалися лише особи, які знаходилися у власності поміщика. На нашу думку, матеріали сповідних розписів за 1781 та 1788 рр. є більш інформативними обліковими джерелами щодо загальної кількості та показників середньої дворової населеності для кожного стану, ніж документи фіскального характеру.

Водночас, не варто ідеалізувати жоден із документів, оскільки під час створення кожного з них вагому роль відігравали авторські суб'єктивні особливості (допущення механічних помилок, свідоме приховування або недореєстрація значної числа населення). Кількісну різницю серед посполитого стану с. Азарівки у 1781-1782 рр. на 322 особи можна пояснити частковою збереженістю даних IV ревізії. Суттєве зменшення населення серед козаків у 1781-1788 рр., ймовірно, відбулося через їх закріпачення [23, с. 48-55].

Таким чином, середній показник населеності посполитої і козацької родин с. Азарівки складав у 1767 р. 6,5 осіб та 4,3 особи. 1781 р. був тотожним для обох станів та дорівнював 8,5 особам. У 1788 р. він становив 7,3 та 12,6 осіб відповідно.

Далі окремо проаналізуємо поколінний склад селянських сімей с. Азарівки за ревізькими та церковними матеріалами. Населення, яке складалося з бездітної шлюбної пари, однаків, або неодружених братів та сестер, вважаються представниками одного покоління. Двір, де мешкало подружжя разом зі своїми неодруженими дітьми або нежонатими родичами по бічній лінії, вважається двопоколінним. До складу трипоколінної родини входили голова двору разом із дружиною, їх одружені діти та рідні (або внучаті) онуки зі своїми батьками по бічній лінії. Найменш поширеними були сім'ї з представниками чотирьох поколінь: головою домогосподарства з дружиною, їх одружених дітей та онуків, які мали власні родини та нащадків (правнуків).

1767 р. у селі нараховувалось 20 двопоколінних (48,8%) родин посполитих. Одно та трипоколінних сімей було 11 та 10 відповідно, що складає 26,8% і 24,4% у кожній з категорій [12, арк. 918-920, 955зв.-967, 982зв.-984].

Згідно даних IV ревізії, перевагу становили двопоколінні сім'ї – 32 (41%). Родин із трипоколінною структурою виявилось 26 (або 33,3%). Частка однопоколінних сімей збільшилась до 20 (25,7%) [13, арк. 328зв.-329, 404-404зв., 526-526зв., 711зв.-717зв.].

Результати V ревізького реєстру констатують переважну більшість двопоколінних родин – 64 (61%). 26 сімей посполитих мали однопоколінний склад (24,8%). Родин із трипоколінною структурою було 14 (13,3%) [14, арк. 3-23зв.; 15, арк. 63-71зв., 72зв.-80]. Цього року сім'я Параски Шугаєвої була єдиною, яка мала чотирьохпоколінну структуру, що становить 0,9% [15, арк. 71зв.-72зв.].

Серед козацьких домогосподарств у 1767 р. половину (50%) становили 3 родини з однопоколінним складом. 2 сім'ї були трипоколінними (33,3%). Мінімально була представлена 1 родина з двопоколінною структурою (16,7%) [12, арк. 918зв., 967]. Сімей із чотирьохпоколінною будовою не зареєстровано.

За матеріалами церковного обліку, у 1781 р. серед посполитого стану найбільша частка припадала на 55 двопоколінних родин (48,7%). Трипоколінні сім'ї представлені у кількості 43 (або 38%) Найменш поширеними були 15 однопоколінних родин (13,3%) [20, арк. 383зв.-393зв.].

З 4-х посполитих бездвірних хат 3 сім'ї (75%) мали двопоколінну та 1 – трипоколінну структуру (25%) [20, арк. 387, 391зв., 392, 393].

1788 р. поколінне співвідношення родин залишилось незмінним: найбільшу частку становили сім'ї з двох та трипоколінним складом – 37 і 24 (або ж 56,9% та 36,9% для кожної з категорій). Однопоколінні родини були у меншості – 3 (4,6% [21, арк.269-276зв.]. У сім'ї Іллі Кеби мешкали представники чотирьох поколінь (1,6%) [21, арк.275зв.] (див. рис. 3) [21, арк.269-276].

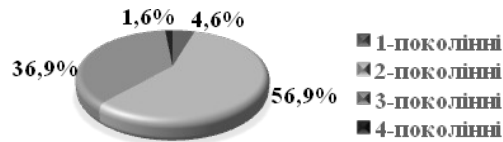

Рис. 3 – Поколінний склад родин посполитих с. Азарівки (за матеріалами церковного обліку 1788 р.)

Серед козацьких родин у 1781 р. переважну більшість становили сім'ї із трипоколінною структурою – 19 (59,4%). Менш поширеними були родини, в яких мешкали представники двох поколінь – 11 (34,4%) [22, арк. 378-379, 380-383]. Дві сім'ї: Прокопа Прокопця та Івана Дубка мали чотирьохпоколінну будову (6,2%) [22, арк.381, 382зв.]. Родин з однопоколінним складом не виявлено.

Усі 11 сімей козаків, які мешкали в 11 хатах без дворового місця, мали двопоколінну структуру (100%) [22, арк. 378зв., 381-381зв., 383].

1788 р. найбільш поширеними виявились родини із трипоколінною будовою – 4, які склали 57,1%. Найменше представлені сім'ї, до складу яких входили представники двох поколінь – 3 (або 42,9%) [23, арк. 268-269]. Одно та чотирьохпоколінних родин не виявлено (див. рис. 4).

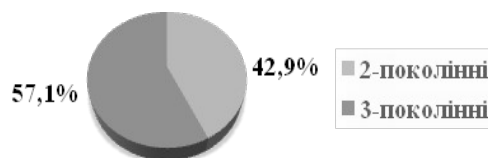

Рис. 4 – Поколінний склад козацьких родин с. Азарівки (за матеріалами церковного обліку 1788 р.)

Аналіз поколінного складу селянських родин за матеріалами фіскального та церковних джерел, доводить абсолютну перевагу двох та трипоколінних сімей, частка яких складає: для 1767 р. – 73,2%, 1782 та 1795 рр. – 74,3%; 1781 р. – 86,7%, 1788 р. – 93,8% [12; 13; 14; 15]. Тотожну картину спостерігаємо і у козацькому середовищі: за джерелом 1767 р. шуканий показник становив – 50%; 1781 р. – 93,8%, 1788 р. – 100% [12; 20; 21]. Менш поширеними були родини з однопоколінною структурою: серед селян – 26,8%, 25,7%, 24,8% (у 1767, 1782 та 1795 рр. відповідно) [12; 13; 14; 15]. 13,3% (у 1781 р.), 4,6% (1788 р) [20; 21]. Серед козацького стану їх частка складала 50% лише у 1788 р. [21] Чотирьохпоколінні сім'ї були у меншості: у

середовищі селян – 1 (0,9%) у 1795 р., 1 – 1788 р (1,6%) [15, арк. 71зв.-72зв.]. 2 козацькі родини з такою структурою були представлені 1781 р. (6,2%) [22, арк.381, 382зв.].

Основою аналізу типології домогосподарств є загальноприйнята в історичній демографії класифікація П. Ласлетта. Згідно неї розрізняють наступні типи:

А) домогосподарства, в яких мешкають самотні особи – одинаки (solitaries) – вдівці/вдови, сироти, або особи, які не перебувають у шлюбі.

Б) родини без структури (no family) – сім'ї та члени яких поєднані родинними зв'язками, але не утворюють нуклеарного ядра. Прикладом останнього сімейного типу можуть бути домогосподарства, в яких мешкали неодружені брати/сестри, дядько/тітка з племінниками, дід/баба з онуками-сиротами тощо.

В) нуклеарним (або простим) (nuclear family household) є домогосподарство, яке складається із шлюбної пари з дітьми чи без них. Воно залишається таким, якщо один з батьків помирає. У цьому випадку головним фактором є наявність дітей.

Г) розширеним (extended family household) вважається домогосподарство, якщо у ньому мешкає ще хтось із родичів, які не утворюють подружніх пар. Залежно від ступеня спорідненості цієї рідні до голови двору, розрізняють розширення по висхідній, низхідній та бічній лініям. Наприклад, якщо у родині жив батько чоловіка/дружини, таке домогосподарство вважається розширеним по висхідній лінії. Якщо ж він був записаний на чолі родини, воно вважається розширеним по низхідній лінії. У випадку присутності неодружених брата, сестри або племінників голови домової спільноти, така родина є розширеною по бічній лінії.

Д) домогосподарство, яке складається з кількох нуклеарних родин, називається мультифокальним (multiple family household). Згідно цієї класифікації, розширені та мультифокальні домогосподарства є складними [2, с. 28-31].

1767 р. із 41 посполитої родини найбільше було простих – 16 (39%). 36,6% припадало на складні сім'ї – 15, з них розширених та мультифокальних було відповідно 7 та 8 (або 17,1% та 19,5% для кожної з категорій). Одинаків – 10 (24,4%). Сімей без структури не виявлено [12, арк. 918-920, 955зв.-967, 982зв.- 984].

За даними IV ревізії, найбільша частка припадала на прості сім'ї – 34 (43,6%). Складних родин було на 1 менше – 33 (42,3%). З них розширених сімей – 6 (7,7%), мультифокальних родин – 27 (34,6%). 10 одинаків склали 12,8%. Одна сім'я (1,3%) не утворювала структури [13, арк. 328зв.-329, 404-404зв., 526-526зв., 711зв.-717зв.].

Згідно результатів V ревізького реєстру, найбільше були представлені родини зі складною структурою – 49,5%, (із 52 сімей: 14 – розширених та 38 – мультифокальні), на які припадає 13,3% та 36,2% відповідно. Значну частку становили прості родини – 34 (32,4%). Одинаків – 16 (15,2%). Найменш поширеними були сім'ї без структури – 3 (2,9%) [14, арк. 3-23зв.; 15, арк. 63-80].

У козацькому середовищі 1767 р. з 6 сімей число нуклеарних, розширених та родин-одинаків було тотожним – по 2 (33,3% для кожної з категорій). Родини без структури та мультифокальні не зафіксовані [12, арк. 918зв., 967].

Щодо особливостей типологічної структури родин с. Азарівки на основі сповідних розписів, то у 1781 р. найбільш поширеною серед посполитого стану була

частка складних сімей – 62,8% (із 71 родини: 14 – розширеного (12,4%) та 57 (50,4%) – мультифокального типів). За нашими підрахунками, нуклеарних сімей виявлено 29 (25,7%). Одиноків було 12 (10,6%). Родини без структури знаходилися у меншості – 1 (0,9%). У 4 бездвірних хатах посполитих, 1 родина була розширеною (25%) і 3 – нуклеарними (75%). Родин інших типів не представлено (див. рис. 5) [20, арк. 383зв.-393зв., 387, 391зв., 392, 393].

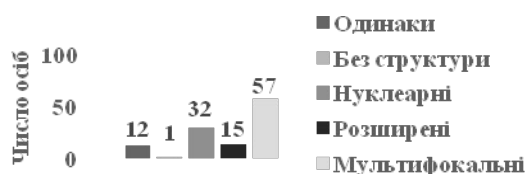

Рис. 5 – Типологія селянських родин (на основі сповідного розпису 1781 р.)

За даними сповідного розпису 1788 р., найбільшу частку становили складні родини – 67,7% (44 сім'ї), з яких 10 були розширеними (15,4%), 34 – мультифокальними (52,3%). На другій позиції знаходилась 21 проста сім'я (32,3%). Цього року одиноків та родин без структури не виявлено [20, арк. 269-276].

З 32 козацьких сімей, які проживали в Азарівці 1781 р., переважну більшість мали родини зі складною структурою – 23 (71,9%). Зокрема, 2 сім'ї (6,3%) були розширеними, 21 (65,6%) – мультифокального типу. Прості родини знаходилися у меншості – 9 (28,1%). Сімей без структури та одиноків не зафіксовано [20, арк. 377зв.-383].

У 11 козацьких бездвірних хатах 9 родин (81,8%) – нуклеарні. Частка складних сімей була тотожною – по одній розширеній та мультифокальній (або по 9,1% для кожної із категорій). Родини інших типів не зареєстровані (див. рис.6) [20, арк. 378зв., 381-381зв., 383].

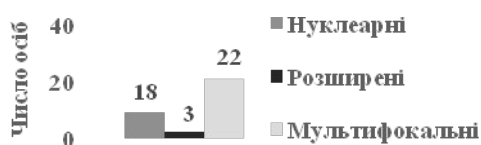

Рис. 6 – Типологія сімей козаків с. Азарівки (за матеріалами сповідного розпису 1781 р.)

У 1788 р. з 7 козацьких родин найбільша частка припадала на 6 мультифокальних сімей (85,7%). Нуклеарні родини знаходились у меншості – 1 (14,3%). Одиноків та сімей без структури не виявлено [21, арк. 268-269].

Проаналізувавши типологію селянських та козацьких родин, помічаємо схожість показників за фіскальними та церковними джерелами. Зокрема, у середовищі посполитих найбільш поширеними були складні сім'ї, частка яких становила 36,6%, 42,3%, 49,5% (у 1767, 1782, 1795 рр.); 62,8%, 67,7% (у 1781, 1788 рр. відповідно). Серед козацьких родин шукана величина складала 33,3% (за матеріалами 1767 р.).

На другій позиції знаходились прості сім'ї. Серед посполитих їх частка складала: 39%, 43,6%, 32,4% (за даними фіскальних джерел зазначених років); 25,7% за сповідним розписом 1781 р., 32,3% (1788 р.). Для козацького стану шуканий показник знаходився у межах 33,3% (за матеріалами 1767 р.). У 1781-1788 рр. він становив 28,1% та 14,3% відповідно. Менш поширеними були родини одинаків. Їх процентний склад залишався суттєвим серед посполитих у 1767 р. (24,4%). 1782 р. він зменшився майже вдвічі – до 12,8%. У 1795 р. становив 15,2%. Найменший їх відсоток зафіксовано 1781 р. – 10,6%. Серед козаків одинаки зареєстровані лише 1767 р. (33,4%). Родини, які не утворювали структури, представлені мінімально: у сім'ях посполитих їх частка складала 1782 р. 1,3%, 1795 р. – 2,9%, 1781 р. – 0,9%. У домогосподарствах козаків родин з подібною структурою не виявлено [12; 13; 14; 15; 16; 20; 21].

Таким чином, розгляд структури селянських домогосподарств с. Азарівки другої Стародубської сотні Стародубського полку визначає перевагу складних родин над простими (за матеріалами фіскальних та церковних джерел).

Далі проілюструємо структуру кількох родин села Азарівки за допомогою системи умовних позначень (див. рис. 7) [2, с. 41-42].

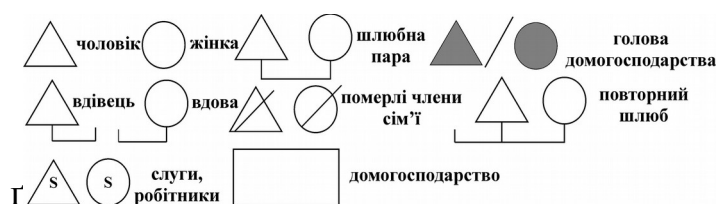

Рис. 7 – Система умовних позначень
(за класифікацією П. Ласлетта)

Розглянемо структуру домогосподарства бунчукового товариша Івана Миклашевського (1781 р.) з 35 особами мешканців, які утворювали 10 окремих родин, не пов'язаних одна з одною спорідненими зв'язками (див. рис. 8). Особливість типологічної будови цього двору – наявність усіх типів сім'ї, окрім мультифокального. Родина очільника домогосподарства була єдиною, записаною до козачого стану. За структурою це типова нуклеарна родина, яка складалася з 7 членів: 31-річного голови двору, дружини Катерини (25 р.), дітей: Павла, Івана, Марії, Уляни та Ганни (3, 2, 8, 4 та 1 рр. відповідно). Інші мешканці – 24 особи, які утворювали 9 родин, репрезентовані посполитим станом та записані в якості слуг. Сім'ї 30-річного Овдія Денисова та Євмена Васильєва (25 р.) мали тотожну нуклеарну структуру, до складу яких входили чоловік з дружиною та по троє малолітніх дітей. Бездітною родиною з простою будовою була шлюбна пара, яка складалася із 21-річного Івана Семенова та його дружини Христини (20 р.). Єдиною нуклеарною сім'єю, була родина 40-річної вдови Ганни Дудар з дітьми. До категорії одинаків відносилися 3 особи: 14-річний Єфим, а також дві старих служниці – Ксенія Пилипова та Матрона Григор'єва (61 та 60 рр. відповідно). У цьому ж дворі працювали двоє рідних братів – Ісак та Іван (15 та 10 рр.). Єдиною родиною з

розширеною структурою по висхідній лінії виявилася сім'я 41-річного служителя Гаврила Федорова. Він мав дружину Акіліну (40 р.) та трьох малолітніх синів – Степана, Терентія та Петра (10, 3 та 1 рр.). Разом з Гаврилом мешкала його 70-річна мати, вдова Марія Федорова [20, арк. 377зв.-378].

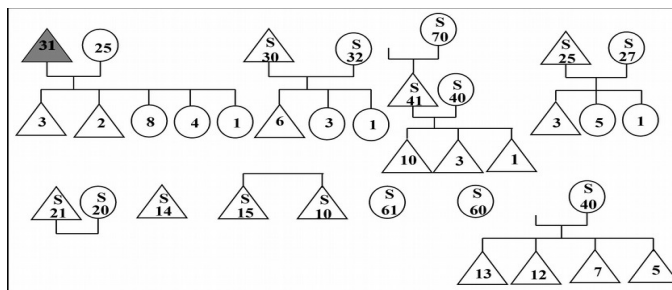

Рис. 8 – Домогосподарство Івана Миклашевського

До складу родини посполитого Дорофія Пономаренка (1795 р.) входили 24 особи (див. рис. 9), 23 з яких були записаними до посполитого, 1 – до козачого станів. Ця сім'я складалася з 5 ядер, 4 з яких утворювали рідні брати голови двору. 50-річний очільник домогосподарства з дружиною-ровесницею Тетяною мали чотирьох синів та дві доньки. Найстарший син Дорофея – Микола, якому на момент перепису виповнилося 18 р., був одружений з ровесницею Христиною. Інші п'ятеро дітей Дорофея – троє синів та двоє доньок залишались неодруженими. Середній брат голови родини – Прохор (48 р.) з 46-річною дружиною Ганною виховували двох синів – Федора та Григорія (12 та 3 рр.). Третій брат, Прокіп (38 р.), залишившись вдівцем, одружився вдруге з 30-річною козачкою Євдокією. Разом вони дбали про 4 малолітніх дітей – синів: Михайла, Степана, Мойсея та доньку Катерину (15, 12, 11 та 10 рр.). Молодший брат, 35-річний Іван Пономаренко, утворював шлюбну пару з 23-річною Єфросинією. Вони мали дітей: Матвія, Саву та Наталію (11, 6 та 8 рр. відповідно) [14, арк. 20-21].

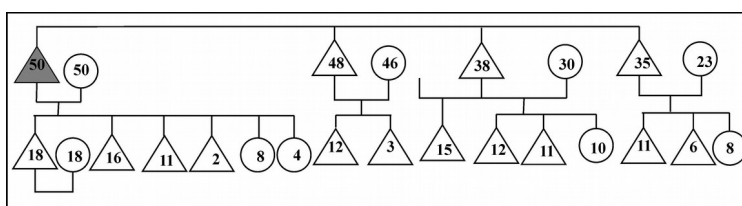

Рис. 9 – Посполита родина Дорофія Пономаренка

За структурою родина козака Івана Дубка (1781 р.) була розширеною по бічній лінії та складалася з представників чотирьох поколінь (див. рис. 10). Перше із трьох ядер у родині утворював 70-річний голова домогосподарства разом із дружиною-ровесницею Оленою. Вони були бездітними. У цьому ж дворі мешкав племінник Івана – Никифор з дружиною Гапкою (42 та 40 рр.). Остання шлюбна пара мала 5 дітей – Мартина, Тита, Зиновію, Варвару та Марину (21, 14, 12, 10 та 7 рр.).

Найстарший син Никифора, Мартин, мав за дружину 22-річну Єфросинію, таким чином, утворюючи третє нуклеарне ядро та покоління у родині. Подружжя виховувало 2-річну доньку Катерину (тобто правнучату племінницю голови домогосподарства). Таким чином, малолітня донька Мартина та Єфросинії була єдиною представницею четвертої генерації у родині Івана Дубка [20, арк. 382зв.].

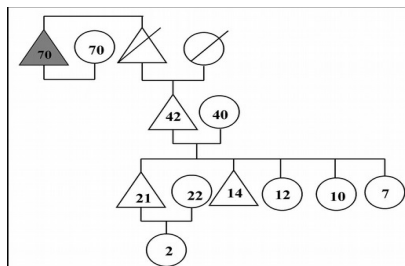

Рис. 10 – 4-поколінна родина Івана Дубка

Висновки. Отже, розмежувавши фіскальні та церковні джерела, у результаті дослідження населення с. Азарівки другої Стародубської сотні Стародубського полку за період 1767-1795 рр. доходимо наступних висновків:

Показники середньої населеності домогосподарств дещо відрізнялись та становили за фіскальними та церковними джерелами відповідно: серед посполитих від 5,7 осіб до 8,5 осіб; для родин козаків – від 4,3 осіб до 12,6 осіб. Ці результати знаходяться у межах досліджуваних похибок більшості дослідників.

Аналіз поколінного складу с. Азарівки засвідчив значну перевагу двох і трипоколінних родин у домогосподарствах посполитих та козаків над однопоколінними сім'ями. Разом із тим, частка останніх була суттєвою у дворах козачого стану у 1767 р. Найменш поширеними у зазначених домогосподарствах були родини із чотирьохпоколінним складом.

Розгляд структури домогосподарств на основі типологічної класифікації домових спільнот П. Ласлетта виокремлює перевагу складних родинних утворень над простими. Такий результат підтверджує точку зору більшості науковців про домінування складних домогосподарств на території Східної Європи, зокрема, Лівобережної України, у XVIII ст.

Подальші дослідження селянського соціуму Північної Гетьманщини з точки зору історичної демографії є доволі перспективними. Спираючись на історико-статистичні джерела, автор робить спробу дослідити інститут сім'ї посполитих і козаків. З метою ґрунтовного дослідження зазначених соціальних станів необхідно вивчати не лише кровноспоріднених осіб, але й сторонніх мешканців – підсусідків, слуг та робітників.

Список літератури: 1. *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство. Исторический подход / *П. Ласлетт* // Брачность, рождаемость, семья за три века. – М. : Статистика, 1979. – С. 132 – 157. 2. *Laslett P.* Introduction : The history of the family / *Peter Laslett, Richard Wall* // *Household and Family in Past Time.* – Cambridge, 1972. – 623 p. 3. *Mummeayer M., Каган А.* Структура семьи в России и Центральной Европе : сравнительный анализ / *М. Миттерауер, А. Каган.* // Семья, дом и узы

родства в истории. – СПб.: Европ. ун-т, «Алетей», 2004. – С. 35–80. 4. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.) : в 2-х т. / *Б. Н. Миронов.* – СПб., «Дмитрий Буланин», 2003. – Т.1. – 549 с. 5. *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej / *C. Kuklo.* – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – 532 s. 6. *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті : історико-демографічний аспект / *Ю. В. Волошин.* – Полтава, АСМІ, 2005. – 312 с. 7. *Волошин Ю. В.* Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) / *Ю. В. Волошин* // Історична пам'ять. – 2005.– № 1 – 2. – С. 64 – 84. 8. *Крикун М.* Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року / *М. Крикун* // Україна модерна. – Львів, 2001.– №.6. – С. 25 – 46. 9. *Перковський А.* О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) / *А. Перковський* // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 104 – 111. 10. *Сакало О.* Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII століття : на прикладі Лубенського полку / *О. Сакало.* – Полтава, 2011. – 260 с. 11. *Сакало О.* Джерела історичної демографії : сповідний розпис / *О. Сакало* // Наукові записки. Т.19. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – С. 379 – 386. 12. *ЦДІАК України.* – Ф. 57, оп. 1, спр. 80. Стародубський полк. Стародубська друга сотня. 1079 арк. 13. *ЦДІАК України.* – Ф. 1855, оп. 1, спр. 2. Ревизские сказки о количестве подданных Стародубского уезда. – 830 арк. 14. *ЦДІАК України.* – Ф. 1855, оп. 1, спр. 10. Ревизские сказки о количестве подданных Стародубского уезда – 1879 арк. 15. *ЦДІАК України.* – Ф. 1855. – оп. 1, спр. 11. Ревизские сказки о количестве подданных Стародубского уезда – 314 арк. 16. *ЦДІАК України* – Ф. 1855, оп. 1, спр. 13. Ревизские сказки о количестве подданных Стародубского уезда – 938 арк. 17. *Литвиненко М. А.* Джерела з історії України XVIII ст. / *М. А. Литвиненко* – Х. : Видавництво Харківського університету, 1970. – 204 с. 18. *Грінченко Б.* Словар української мови. –Т.1. : А – Ж. / *Б. Грінченко.* – К., 1907. – 539 с. 19. *Максимович Г.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. / *Г. Максимович.* – Нежин, 1913. – 400 с. 20. *ДАЧО.* – Ф. 679, оп.1, спр. 398. Исповедные ведомости 1781 г. – 1071 арк. 21. *ДАЧО.* – Ф. 712, оп. 1, спр. 231. Исповедные ведомости 1788 г. – 913 арк. 22. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / *В. И. Даль.* – Спб., 1863 – 1866. Режим доступа : Slovari.yandex.ru/~книги/Толковый_словарь_Даля/БОБЫЛЬ/ 23. *Гуржій О., Орлик В.* Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.) / *О. Гуржій, В. Орлик* – Черкаси, 2011. – 196 с.

Bibliography (transliterated): 1. *Laslett P.* "Sem'ja i domohozjajstvo. Istoricheskij podhod". *Brachnost', rozhdalmost', sem'ja za tri veka.* – Moscow: Statistika (1979): p. 132–157. Print. 2. *Laslett P.* Introduction : The history of the family. "*Household and Family in Past Time*". – Cambridge, 1972. – p. 1–90. Print. 3. *Mitterauer, M., Kagan, A.* "Struktura sem'i v Rossii i Central'noj Evrope : sravnitel'nyj analiz". *Sem'ja, dom i uzy rodstva v istorii.* – SPb.: Evrop. un-t, «Aleteja», 2004. – p. 35–80. Print. 4. *Mironov B. N.* Social'naja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – nachala XX v. : v 2-h t. – SPb., «Dmitrij Bulanin», 2003. – T.1. Print. 5. *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. Print. 6. *Voloshyn, J. V.* Rozkol'nye'ki slobody na terytorii' Pivnichnoi' Get'manshhyny u XVIII stolitti : istoryko-demografichnyj aspect. – Poltava, ASMI, 2005. – Print. 7. *Voloshyn, J. V.* "Struktura sim'i' v poselejjah rosijan-starobrjadciv Malorosii' XVIII stolittja (na prykladi slobody Demenky Topal's'koi' sotni Starodubs'kogo polku)" // Istorychna pam'jat'. – 2005.– No 1–2. – p. 64–84. – Print. 8. *Krykun M.* "Naselennja domogospodarstv u Zhytomys'komu poviti Kyi'vs'kogo vojevodstva 1791 roku". *Ukrai'na moderna.* – Lviv, 2001.– No 6. – p. 25–46. – Print. 9. *Perkovskij A.* "O ljudnosti ukrainskogo dvora i velichine sem'i vo vtoroj polovine XVIII veka (po materialam Rumjancevskoj opisi i cerkovnoj statistiki)". *Problemy istoricheskoy demografii SSSR.* – Tallin, 1977. – p. 104–111. – Print. 10. *Sakalo O.* Typologija i struktura domogospodarstv sil's'kogo naselennja Get'manshhyny drugoi' polovyny XVIII stolittja : na prykladi Lubens'kogo polku.– Poltava,

2011. – Print. **11.** *Sakalo O.* "Dzherela istorychnoi' demografii' : spovidnyj rozpys" Naukovi zapysky. T.19. In-t ukrai'ns'koi' arheografii' ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo NAN Ukraï'ny. – p. 379–386. – Print. **12.** *CzDIAK Ukrayiny` .* – F. 57, op. 1, spr. 80. Starodubs'ky`j polk. Starodubs`ka druga sotnya. 1079 ark. **13.** *CzDIAK Ukrayiny` .* – F. 1855, op. 1, spr. 2. Revizskie skazki o kolichestve poddannyh Starodubskogo uezda. – 830 ark. **14.** *CzDIAK – F. 1855.* op. 1, spr. 10. Revizskie skazki o kolichestve poddannyh Starodubskogo uezda. – 1879 ark. **15.** *CzDIAK – F. 1855,* op. 1, spr. 11. Revizskie skazki o kolichestve poddannyh Starodubskogo uezda – 314 ark. **16.** *CzDIAK – F. 1855,* op. 1, spr. 13. – Revizskie skazki o kolichestve poddannyh Starodubskogo uezda – 938 ark. **17.** *Lytvynenko M. A.* Dzherela z istorii' Ukraï'ny XVIII st. Kharkiv: Vydavnyctvo Harkivs'kogo universytetu, 1970. – Print. **18.** *Grinchenko B.* Slovar ukrai'ns'koi' movy. – T.1.: A–Zh.–Kyiv, 1907. Print. **19.** *Maksymovych G.* Dejatel'nost' Rumjanceva-Zadunajskogo po upravleniju Malorossyej. Nezhyn, 1913. Print. **20.** *DACHO. – F. 679,* op.1, spr. 398. Ispovednye vedomosti 1781 g. – 1071 ark.. **21.** *DACHO. – F. 712,* op. 1, spr. 231 - Ispovednye vedomosti 1788 g. – 913 ark. **22.** *Dal V. I.* Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo jazyka: v 4 t. – Spb, 1863–1866. Rezhim dostupu:Slovari.yandex.ru/~knigi/Tolkovyj slovar' Dalja/BOBYL'. **23.** *Gurzhij O., Orlyk V.* Opodatkuvannja sil's'kogo naselennja Ukraï'ny (XVII – seredyna XIX st.) – Cherkasy, 2011. Print.

Надійшла (received) 29. 10. 2014

УДК 94(477.5):17.023.32:[314:930] «175»

Структура родини у другій половині XVIII століття (на прикладі села Азарівки Стародубського полку) / О. І. Якименко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХП», 2014. — № 54 (1096). – С. 156-170. – Бібліогр.: 23 назви.

У статті, на підставі статистичних даних, аналізуються загальна чисельність, статевий та поколінний склад, середні показники населеності домогосподарств, типологія та структура селянських родин с. Азарівки Стародубського полку у другій половині XVIII ст. За допомогою системи умовних позначень ілюструється структура кількох родин. В основу дослідження покладена найбільш поширена у сучасній історичній демографії термінологічна та графічна класифікація домогосподарств, розроблена англійським істориком П. Ласлеттом.

Ключові слова: домогосподарство, шлюбна пара, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

УДК 94(477.5):17.023.32:[314:930] «175»

Структура семьи во второй половине XVIII века (на примере села Азаровки Стародубского полка) / А. И. Якименко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 156-170. – Бібліогр.: 23 назви.

В статье, на основании статистических данных, анализируются общая численность, средние показатели обитаемости домохозяйств, половой и поколений состав, типология и структура крестьянских семей с. Азаровка Стародубского полка во второй половине XVIII в. С помощью системы условных обозначений иллюстрируется структура нескольких семей. В основу исследования положена наиболее распространенная в современной исторической демографии терминологическая и графическая классификация домохозяйств, разработанная английским историком П. Ласлеттом.

Ключевые слова: домохозяйство, брачная пара, нуклеарная семья, расширенная семья, мультифокальная семья.

Structure of family in the second half of the 18th century (on the sample of Azarivka village Starodubskiy regiment) / O. I. Yakymenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 156-170. – Bibliogr.: 23. – ISSN 2079-0813.

Being guided by historical-statistic sources author analyses the dynamics of total number, gender, density of population, generation composition, finds features, typology and structure of peasant family in the village Azarivka of Starodubskiy regiment on the territory of Northern Hetmanshchyna in the second half of XVIII century. With the help of system of shorthand he shows the structure of several peasant families, makes an attempt to study the influence of migratory processes on forming of population structure. On the basis of information author makes comparative analysis with results of studying peasant families in the XVI-XVIII centuries, made by other scientists.

Key words: household, conjugal family unit, nuclear family, extended family, multiple family.

РЕФЕРАТИ

УДК (477.54)«XX/XXI»

Трансгенерація історичної травми в середовищі росіян-старообрядців (на прикладі харківської общини старообрядців – безпоповців Поморської згоди) / Т. В. Арзуманова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 3-11. Бібліогр.: 19 назв. ISSN 2079-0813.

Досліджено вплив травмуючих історичних подій, пережитих родинами старообрядців, на їх поведінку, життєві стратегії та адаптивні практики (зокрема, виживання за умов репресій). Зроблено висновок про наявність посттравматичного синдрому в середовищі старообрядців, який передається наступним поколінням. Його симптомами виступають страх, підозрілість, недовіра до іновірів, невпевненість у майбутньому, тривога та очікування можливих переслідувань, депресії, відчуття горя і приниження.

Ключові слова: історична пам'ять, історична травма, трансгенерація, посттравматичний синдром, старообрядці.

УДК 94:338(470)

Харківське губернське земство та розвиток інформаційного простору губернії 1864 – 1890 рр. (У контексті формування елементів громадянського суспільства) / О. О. Бакуменко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. . – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С.12-21. - Бібліогр.: 28 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті розглянуто вплив діяльності Харківського губернського земства на процеси формування інформаційного простору губернії на першому етапі діяльності земського самоврядування (1864-1890 рр.). Виділено основні напрямки діяльності земства щодо розширення інформаційної сфери губернії, простежено практичні наслідки цієї діяльності. Зроблено висновки щодо впливу діяльності Харківського губернського земства з популяризації земської справи та розповсюдження інформації на формування принципів громадянського суспільства.

Ключові слова: інформаційний простір, громадянське суспільство, періодичний друк, артикуляція інтересів, політична поведінка, інформація.

УДК 94(477. 83-25): 37.014.018.46:[658.8:06.015] «1920/1930»

Освітня діяльність купецьких товариств Львова у 20-х-30-х рр. ХХ ст. / А. С. Безмертний // Вісник НТУ «ХПІ». Серія:Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 22-28. – Бібліогр.: 13 назв. – ISSN 2079-0813.

Стаття присвячена дослідженню освітньої діяльності купецьких товариств міста Львова у сфері професійної підготовки своїх членів та підвищення їх кваліфікаційного рівня. Така діяльність проводилася шляхом організації навчальних курсів та налагодження співпраці із львівськими освітніми закладами. Проводячи таку діяльність, керівники купецьких організацій намагалися підняти в суспільстві престиж професії купця, ставлення до якої було вкрай негативне.

Ключові слова: Львів, міжвоєнний період, торгово-галузеві курси, Купецька Конгрегація, Союз Українських Купців.

УДК 069.01:930.1 (477 - 25)

Історіографія історії музейної справи Наддніпрянської України XIX – початку ХХ ст. / І. В. Дворкін // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. – № 54 (1096) . – С. . Бібліогр.: 74 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті проаналізована історіографія історії музейної справи Наддніпрянської України у XIX – на початку ХХ ст. (проаналізовано роботи, що висвітлюють історію музеїв провідних музейних центрів тогочасних українських губерній – Києва, Харкова, Полтави та Чернігова). За хронологічним принципом виділено основні етапи дослідження музейництва Наддніпрянщини, що мали свої особливості, проаналізовані як загальні роботи з історії міст, вищих навчальних закладів, органів місцевого самоврядування, так і спеціальні розвідки. Стаття може бути корисною дослідникам української культури, науки та музейництва імперського періоду.

Ключові слова: історія музейної справи, Наддніпрянська Україна, позитивізм, радянська історіографія, сучасна українська історіографія.

УДК 94 (477) «19/20»

«У меня отнято... имя честной женщины»: справа по клопотанню артистки Стефанії Содецької відносно її розлучення (аналіз історичного джерела) / І. В. Єремєєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: "Актуальні проблеми історії України". – Х. : НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 46-54. – Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті аналізується клопотання оперної співачки Стефанії Клементіївни Слодецької до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора відносно перегляду справи її розлучення. Знайдене в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, воно розкриває різні аспекти повсякденного життя акторів, зокрема, відносини із впливовими прихильниками, умови праці та матеріальне становище. Документ відобразив найбільш значимі для С. Слодецької у критичній ситуації аспекти життя, що дало змогу дослідити систему цінностей жінки-актриси того часу. Крім того, виявлені місце та роль розлучення в акторському середовищі, ключові правові та соціальні проблеми актрис, пов'язані із вступом до шлюбу та з його розторгненням. Окрему увагу приділено специфіці шлюбного законодавства Російської імперії.

Ключові слова: актриса, розлучення, шлюбно-сімейні відносини, шлюбне законодавство, вид на проживання.

УДК 94(477.54) «18/19»:[2-725:316.362]

Соціальний статус та юридичне становище провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії у XIX – на початку XX ст. / Є. Ю. Захарченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 55-61. – Бібліогр.: 15 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті, на основі широкого кола джерел, зроблено спробу проаналізувати відповідність юридично задекларованого та реально існуючого соціального статусу провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії в XIX – на початку XX ст. Головна увага приділяється різним аспектам соціального та економічного становища православних священнослужителів. Поняття «соціальний статус» інтерпретується як місце, що дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати через це привілейовані позиції під час розподілу матеріальних благ. Автор звертає увагу на невідповідність реального та номінального соціального статусу парафіяльного духовенства.

Ключові слова: духовенство, родина священника, юридичне становище, соціальний статус, суспільна роль.

УДК 94(477.54) «190/191»:352.77

Робота Харківського губернського земства по запобіганню епідемій та покращенню санітарного стану (початок XX ст.) / І. М. Логовський // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 62–73. – Бібліогр.: 32 назви. – ISSN 2079-0813.

У статті досліджується робота санітарної організації харківського губернського земства по запобіганню епідемій, розробці санітарно-епідемічних регламентів діяльності промислових підприємств, використання водних ресурсів, становлення системи санітарно-епідемічного контролю громадських закладів у Харківській губернії на початку XX ст., в результаті якої були створені санітарні опікування, влаштовані очисні споруди води на підприємствах, збудовані лікарні на промислових об'єктах, відкриті санітарно-бактеріологічні лабораторії. Результатом цих заходів стало значне покращення здоров'я, життя та добробут населення.

Ключові слова: Харківська губернія, санітарна організація, земство, санітарне опікування, бактеріологічна лабораторія, епідемічне відділення, протитифозна вакцина.

УДК 94(477.54) «1930/1931»:323.3-058.17

Приватна історія трудового життя та громадянського безправ'я українського радянського єврея-«позбавленця» / С. І. Мешкова // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. – № 54 (1096). – С. 74-80. – Бібліогр.: 5 назв.

У статті аналізуються знайдені в Державному архіві Полтавської області документи особової справи етнічного єврея-«позбавленця» Іуди Володимировича Острова щодо обмеження та відновлення його у виборчих правах (1930 р.). Досліджуються трудова діяльність, освітній рівень, матеріальне становище радянського ізгоя. Зроблено спробу складення його психологічної характеристики, виявлення можливої причини позбавлення громадянських прав.

Ключові слова: «позбавленець», етнічний єврей, антисемітизм, сільський виборчий комітет, свідок, земельний наділ, наймана праця.

УДК 94 (477.54) «1917/1921»

Селянський рух 1917–1921 рр. на Харківщині у вітчизняній історіографії / Я. В. Мотенко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХП», 2014. — № 54 (1096). – С. 81-94. – Бібліогр.: 40 назв.

У статті проаналізовано результати наукових досліджень, присвячених проблемі становлення і розвитку селянського руху у Харківській губернії протягом 1917–1921 рр. Для радянської історіографії були властивими прагнення довести керівну роль більшовиків у суспільно-політичному житті аграрного населення Харківщини, визначення заможного селянства як соціальної бази «націоналістичної контрреволюції» і однозначно негативна оцінка селянських антибільшовицьких виступів. Українська пострадянська історіографія відзначає позитивну роль заможного селянства у розвитку економіки регіону і негативно оцінює спроби більшовиків реалізувати комуністичну доктрину в українському селі.

Ключові слова: селянський рух, повстанство, земельне питання, Харківська губернія, Українська революція 1917–1921 рр., історіографія.

УДК 94(477.83-25):[334.012.2:631.363.2] «165/17»

Війна і млин: особливості ведення млинарського господарства у Львові у другій половині XVII ст. / М. Я. Погорілко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХП», 2014. — № 54 (1096). – С. 95-102. – Бібліогр.: 13 назв.

Пропонуються аналіз особливостей ведення млинарського господарства у Львові у 2 половині XVII – на початку XVIII ст., здійснений на основі понад 150 договорів оренди цього періоду. Договори оренди підписували господар-орендар та місто-власник. У них зазвичай детально фіксувалися умови та застереження щодо поводження з млином, яке могло зумовити його занепад. Цей відрізок часу є надзвичайно важливим, адже постійні напади на місто підкосили економічний розвиток міста та околиць, та, фактично, призвели до занепаду Львова.

Ключові слова: млини, Львів, міське господарство, орендарі, облога Львова.

УДК 94 (477) «1920/1930»

Студентство України в радянських антирелігійних кампаніях 1920-х рр. / О. Л. Рябченко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХП», 2014. — № 54 (1096). – С. 103-114. – Бібліогр.: 38 назв.

У статті, на основі широкого кола джерел, висвітлюються питання запровадження нової революційної обрядовості в студентському середовищі і в суспільстві в цілому. Студенти розглядаються як об'єкт і суб'єкт здійснення державної політики у відношенні до релігії. Визначені методи і форми боротьби з релігійними святами і обрядами та реакція на утвердження нової обрядовості в суспільстві.

Ключові слова: студенти, релігійна свідомість, радянські революційні свята, безбожна пропаганда, антицерковні кампанії.

УДК 94(477.54)«195/199»:81'373.21

Урбанізація та її вплив на формування і трансформацію топонімічної мапи Харкова у другій половині ХХ ст. / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 115-123. – Бібліогр.: 40 назв.

У статті автор аналізує вплив урбанізаційних процесів на розширення міста та зміни у топоніміці Харкова у другій половині ХХ століття. Особливу увагу приділяє реформуванню міської топоніміки у післявоєнний час. Аналізуються зміни у топоніміці Харкова у результаті процесів пов'язаних з подоланням культу особи Й. Сталіна. У статті описується формування нових міських районів з точки зору становлення та топонімічного оформлення їх вулично-дорожньої мережі. Приділяється увага змінам топонімічної карти приєднаних до міста територій.

Ключові слова: урбанізація, топоніміка, топонімічна політика, урбанонім, місто, вулиця.

УДК: 271.2-726.1(477.54)

Погляди митрополита Антонія (Храповицького) на проблему «українізації» православної церкви / С. С. Телуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 124-132. Бібліогр.: 18 назв.

В статті проаналізовано погляди і судження відомого церковного діяча та богослова митрополита Антонія (Храповицького) щодо «українізації». Обґрунтовано позицію Владика щодо вживання української мови на державному рівні. Вказано на особливості сприйняття митрополитом Антонієм української мови в церковному житті. Висвітлено негативне відношення Антонія (Храповицького) до будь-яких спроб проникнення української мови в церковне богослужіння та вказане підґрунтя подібних його суджень.

Ключові слова: «українізація», українська мова, митрополит Антоній (Храповицький), Харківська єпархія, церковне життя, церковне богослужіння.

УДК 351.74:343.102:33.027 «192»(477.54)

Дослідження проблем становлення органів внутрішніх справ в 1920-х рр. у вітчизняній історіографії / О. В. Чернуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 133-141. Бібліогр.: 36 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті автор здійснює аналіз праць, присвячених різноманітним аспектам становлення системи органів внутрішніх справ як в УСРР, так і на Харківщині протягом 1920-х рр. Історіографію проблеми можна поділити на радянський та пострадянський етапи, які вирізнялися різними методологічними підходами та принципами. Автор зазначає, що незважаючи на чималу кількість публікацій з історії радянської міліції, вивченню питань формування та діяльності органів внутрішніх справ Харківщини в період непу не було приділено достатньо уваги.

Ключові слова: історіографія, органи внутрішніх справ, Харківщина, нова економічна політика, злочинність.

УДК [94:329.051 – 052] (477) «197/184»

Партійний працівник в українській РСР 1970- першої половини 1980-х рр. / Ю. І. Шелеп // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 142-156. – Бібліогр.: 63 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті пропонуються способи дослідження повсякденного життя партійно-радянської номенклатури в УРСР у 1970-х – на початку 1980-х рр. на основі матеріалів Державного архіву Львівської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також інтерв'ю, спогадів, преси та художньої літератури. Проаналізовано особливості ділового та морально-етичного образу представника партійної еліти. Поєднання вивчення професійних та управлінських функцій із застосуванням методів історії повсякденності дозволило реконструювати цілісний образ партійного функціонера.

Ключові слова: партійна номенклатура, усна історія, номенклатурний апарат, населення УРСР, еліта, партійний актив.

УДК 94(477.5):17.023.32:[314:930] «175»

Структура родини у другій половині XVIII століття (на прикладі села Азарівки Стародубського полку) / О. І. Якименко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХП», 2014. — № 54 (1096). – С. 157-171. – Бібліогр.: 23 назви.

У статті, на підставі статистичних даних, аналізуються загальна чисельність, статевий та поколінний склад, середні показники населеності домогосподарств, типологія та структура селянських родин с. Азарівки Стародубського полку у другій половині XVIII ст. За допомогою системи умовних позначень ілюструється структура кількох родин. В основу дослідження покладена найбільш поширена у сучасній історичній демографії термінологічна та графічна класифікація домогосподарств, розроблена англійським істориком П. Ласлеттом.

Ключові слова: домогосподарство, шлюбна пара, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

РЕФЕРАТЫ

УДК (477.54)«XX/XXI»

Трансгенерация исторической травмы в среде россиян-старообрядцев (на примере харьковской общины старообрядцев-беспоповцев Поморского согласия) / Т. В. Арзуманова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 3-11. Бібліогр.: 19 назв. ISSN 2079-0813.

Исследовано влияние травмирующих исторических событий, пережитых семьями старообрядцев, на их поведение, жизненные стратегии и адаптивные практики (в том числе, выживание в условиях репрессий). Сделан вывод о наличии посттравматического синдрома в среде старообрядцев, который передается последующим поколениям. Его симптомами выступают страх, подозрительность, недоверие к иноверцам, неуверенность в будущем, тревога и ожидание преследований, депрессии, чувство горя и унижения.

Ключевые слова: историческая память, историческая травма, трансгенерация, посттравматический синдром, старообрядцы.

УДК 94:338(470)

Харьковское губернское земство и развитие информационного пространства губернии 1864-1890 гг. (В контексте формирования элементов гражданского общества) / Е. А. Бакуменко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 12-21. - Бібліогр.: 28 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье рассматривается влияние Харьковского губернского земства на процессы формирования информационного пространства губернии на первом этапе деятельности земского самоуправления (1864-1890 гг.). Выделены основные направления деятельности земства по расширению информационного поля губернии, выявлены практические последствия этой деятельности. Сделаны выводы о влиянии деятельности Харьковского губернского земства по популяризации земской деятельности и распространению информации на формирование принципов гражданского общества.

Ключевые слова: информационное пространство, гражданское общество, периодическая печать, артикуляция интересов, политическое поведение, информация.

УДК 94(477. 83-25): 37.014.018.46:[658.8:06.015] «1920/1930»

Образовательная деятельность купеческих обществ Львова в 20-х-30-х гг. XX в. / А. С. Безсмертний // Вестник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. - Х.: НТУ «ХПІ», 2014 - № 54 (1096). - С. 22-28. Библиогр. : 13 назв. - ISSN 2079-0813.

Статья посвящена исследованию образовательной деятельности купеческих обществ города Львова в сфере профессиональной подготовки своих членов и повышения их квалификационного уровня. Такая деятельность проводилась путем организации учебных курсов и налаживания сотрудничества с львовскими образовательными заведениями. Проводя такую деятельность, руководители купеческих организации пытались поднять в обществе престиж профессии купца, отношения к которой было крайне негативно.

Ключевые слова: Львов, межвоенный период, торгово-отраслевые курсы, Купеческая Конгрегация, Союз Украинских купцов.

УДК 069.01:930.1 (477 - 25)

Историография истории музейного дела Надднепрянской Украины XIX – начала XX ст. / И. В. Дворкин // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. – № 25 . – С. . Бібліогр.: 74 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье проанализирована историография истории музейного дела Надднепрянской Украины в XIX - начале XX в. (проанализированы работы, освещающие историю музеев ведущих музейных центров украинских губерний - Киева, Харькова, Полтавы и Чернигова). По хронологическому принципу выделены основные этапы исследования музейного дела Надднепринцины, имевших свои особенности, проанализированы как общие работы по истории городов, высших учебных

заведений, органов местного самоуправления, так и специальные исследования. Статья может быть полезной исследователям украинской культуры, науки и музейного дела имперского периода.

Ключевые слова: история музейного дела, Надднепрянская Украина, позитивизм, советская историография, современная украинская историография.

УДК 94 (477) «19/20»

«У меня отнято ... имя честной женщины»: дело по ходатайству артистки Стефании Содецькой относительно её развода (анализ исторического источника) / И. В. Еремеева // Вісник НТУ «ХП». Серія: "Актуальні проблеми історії України". – Харків: НТУ «ХП», 2014. – № 54 (1096). – С. 46-54. – Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье анализируется ходатайство оперной певицы Стефании Клементьевны Слодецькой к Киевскому, Подольскому и Волыньскому генерал-губернатору относительно пересмотра дела её развода. Найденное в Центральном государственном историческом архиве Украины, г. Киев, оно раскрывает различные аспекты повседневной жизни актёров, в частности, отношения с влиятельными поклонниками, условия труда и материальное положение. Документ отразил наиболее значимые для С. Слодецькой в критической ситуации стороны жизни, что позволило исследовать систему ценностей женщины-актрисы того времени. Кроме того, выявлено место и роль развода в актёрской среде, ключевые правовые и социальные проблемы актрис, связанные с вступлением в брак и с его расторжением. Особое внимание уделено специфике брачного законодательства Российской империи.

Ключевые слова: актриса, развод, брачно-семейные отношения, брачное законодательство, вид на жительство.

УДК 94(477.54) «18/19»:[2-725:316.362]

Социальный статус и юридическое положение провинциального приходского духовенства Российской империи в XIX – начале XX вв. / Е. Ю. Захарченко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП», 2014. – № 54 (1096). – С. 55-61. – Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье представлена попытка проанализировать соответствие юридически задекларированного и реально сложившегося социального статуса провинциального приходского духовенства Российской империи в XIX – начале XX в. Основное внимание уделяется разным аспектам социального и экономического положения православных священнослужителей. Понятие «социальный статус» интерпретируется как место, которое дает индивиду возможность влиять на общество и получать по средством этого привилегированные позиции в процессе распределения материальных благ. Автор обращает внимание на несоответствие реального и номинального социального статуса приходского духовенства.

Ключевые слова: духовенство, семья священника, юридическое положение, социальный статус, общественная роль.

УДК 94(477.54) «190/191»:352.77

Работа Харьковского губернского земства по предотвращению эпидемий и улучшению санитарного состояния (начало XX в.) / И. М. Логовский // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХП», 2014. – № 54 (1096). – С. 62–73. – Бібліогр.: 32 назви. – ISSN 2079-0813.

В статье исследуется работа санитарной организации харьковского губернского земства по предотвращению эпидемий, разработке санитарно-эпидемических регламентов деятельности промышленных предприятий, использования водных ресурсов, становления системы санитарно-эпидемического контроля общественных учреждений в Харьковской губернии в начале XX в., в результате которой были созданы санитарные попечительства, созданы очистные сооружения воды на предприятиях, построены больницы на промышленных объектах открыты санитарно-

бактериологические лаборатории. Эти мероприятия значительно улучшили здоровье, жизнь и благосостояние населения.

Ключевые слова: Харьковская губерния, санитарная организация, земство, санитарное попечительство, бактериологическая лаборатория, эпидемическое отделение, противотифозная вакцина.

УДК 94(477.54) «1930/1931»:323..3-058.17

Приватная история трудовой жизни и гражданского бесправия украинского советского еврея-«лишенца» / С. И. Мешковая // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 74-80. – Бібліогр.: 5 назв.

В статье анализируются обнаруженные в Государственном архиве Полтавской области документы личного дела этнического еврея-«лишенца» Иуды Владимировича Острова об ограничении и восстановлении его в избирательных правах (1930 г.). Исследуются трудовая деятельность, образовательный уровень, материальное положение советского изгоя. Сделана попытка составления его психологической характеристики, выявления возможной причины лишения гражданских прав.

Ключевые слова: «лишенец», этнический еврей, антисемитизм, сельский избирательный комитет, свидетель, земельный надел, наёмный труд.

УДК 94 (477.54) «1917/1921»

Крестьянское движение 1917–1921 гг. на Харьковщине в отечественной историографии / Я. В. Мотенко. // Вісник НТУ "ХПІ". Серія:Актуальні проблеми історії України — Х.: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 81-94. – Бібліогр.: 40 назв.

В статье проанализированы результаты научных исследований, посвященных проблеме становления и развития крестьянского движения в Харьковской губернии в течение 1917–1921 гг. Для советской историографии были свойственными стремления доказать руководящую роль большевиков в общественно-политической жизни аграрного населения Харьковщины, определение зажиточного крестьянства как социальной базы «националистической контрреволюции» и однозначно негативная оценка крестьянских антибольшевистских восстаний. Украинская постсоветская историография отмечает позитивную роль зажиточного крестьянства в развитии экономики региона и негативно оценивает попытки большевиков реализовать коммунистическую доктрину в украинском селе.

Ключевые слова: крестьянское движение, повстанчество, земельный вопрос, Харьковская губерния, Украинская революция 1917–1921 гг., земельный вопрос, историография.

УДК 94(477.83-25):[334.012.2:631.363.2] «165/17»

Война и мельница: особенности ведения мельничного хозяйства во Львове во второй половине XVII в. / М. Я. Погорилко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 95-102. – Бібліогр.: 13 назв.

Предлагается анализ особенностей ведения мельничного хозяйства во Львове во 2 половине XVII - начале XVIII в. Исследование сделано на основе более 150 договоров аренды этого периода. Договоры аренды подписывали хозяин-арендатор и город-собственник. В них обычно подробно фиксировались условия и предостережения относительно обращения с мельницей, которое могло обусловить его упадок. Этот отрезок времени является чрезвычайно важным, ведь постоянные нападения на город подкосили экономическое развитие города и окрестностей, и, фактически, привели к упадку Львова.

Ключевые слова: мельницы, Львов, городское хозяйство, арендаторы, осада Львова.

УДК 94 (477) «1920/1930»

Студенчество Украины в советских антирелигиозных кампаниях 1920-х гг. тудентство України в радянських антирелігійних кампаніях 1920-х років / О. Л. Рябченко // Вісник НТУ

«ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 103-114. – Бібліогр.: 38 назв.

В статті на основі широкого кола джерел освітаються питання впровадження нової революційної обрядності в студентській середі і в суспільстві в цілому. Студенти розглядаються як об'єкт і суб'єкт здійснення державної політики в стосунку релігії. Визначені методи і форми боротьби з релігійними святами і обрядами і реакція на утвердження нової обрядності в суспільстві.

Ключевые слова: студентство, релігійне свідомість, радянські революційні свята, безбожна пропаганда, антицерковні кампанії.

УДК 94(477.54)«195/199»:81'373.21

Урбанізація і її вплив на формування і трансформацію топонімічної карти Харківська во другій половині ХХ століття / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 115-123. – Бібліогр.: 40 назв.

В статті автор аналізує вплив урбанізаційних процесів на розширення міста і зміни в топоніміці Харківська во другій половині ХХ століття. Особливу увагу приділяється реформуванню міської топоніміки в післявоєнний час. Аналізуються зміни в топоніміці Харківська в результаті процесів пов'язаних з подоланням культу особистості І. Сталіна. В статті описується формування нових міських районів з точки зору становлення і топонімічного оформлення їх вулично-дорожньої мережі. Приділяється увага змінам топонімічної карти приєднаних до міста територій.

Ключевые слова: урбанізація, топоніміка, топонімічна політика, урбанонім, місто, вулиця.

УДК: 271.2-726.1(477.54)

Взгляди митрополита Антонія (Храповицького) на проблему «українізації» православної церкви / С. С. Телуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 124-132. Бібліогр.: 18 назв.

В статті проаналізовані погляди і судження відомого церковного діяча і богослова митрополита Антонія (Храповицького) по питанню «українізації». Обґрунтовано позицію Владыки стосовно використання української мови на державному рівні. В статті звернено увагу на особливості сприйняття митрополита Антонія української мови і можливості його проникнення в церковне життя. Освітлено негативне ставлення Антонія (Храповицького) до спроб проникнення української мови в церковне богослужіння і зроблено акцент на основі подібних його суджень.

Ключевые слова: «українізація», українська мова, митрополит Антоній (Храповицький), Харківська єпархія, церковне життя, церковне богослужіння.

УДК 351.74:343.102:33.027 «192»(477.54)

Дослідження проблеми становлення органів внутрішніх справ в 1920-х роках в історичній географії / А. В. Чернуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 133-141. Бібліогр.: 36 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті автор здійснює аналіз робіт присвячених різним аспектам становлення системи органів внутрішніх справ як в УРСР, так і на Харківщині в період 1920-х років. Географію проблеми можна розділити на радянський і пострадянський етапи, які відрізнялись різними методологічними підходами і принципами. Автор зауважує, що, незважаючи на велику кількість публікацій по історії радянської міліції, вивченню формування і діяльності органів внутрішніх справ Харківщини в період нєпа не було приділено достатньо уваги.

Ключевые слова: историография, органы внутренних дел, Харьковщина, новая экономическая политика, преступность.

УДК [94:329.051 – 052] (477) «197/184»

Партийные работники в Украинской ССР в 1970 - первой половине 1980-х гг. / Ю. И. Шелеп // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 54 (1096). – С. 142-156. – Бібліогр.: 63 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье предлагаются способы исследования повседневной жизни партийно-советской номенклатуры в СССР в 1970-х - начале 1980-х гг. На основе материалов Государственного архива Львовской области, Центрального государственного архива общественных объединений Украины, интервью, воспоминаний, прессы и художественной литературы. Проанализированы особенности делового и морально-этического образа представителя партийной элиты. Сочетание профессиональных и управленческих функций с применением методов истории повседневности позволило реконструировать целостный образ партийного функционера.

Ключевые слова: партийная номенклатура, устная история, номенклатурный аппарат, население УССР, элита, партийный актив.

УДК 94(477.5):17.023.32:[314:930] «175»

Структура семьи во второй половине XVIII века (на примере села Азаровки Стародубского полка) / А. И. Якименко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2014. — № 54 (1096). – С. 157-171. – Бібліогр.: 23 назви.

В статье, на основании статистических данных, анализируются общая численность, средние показатели обитаемости домохозяйств, половой и поколений состав, типология и структура крестьянских семей с. Азаровка Стародубского полка во второй половине XVIII в. С помощью системы условных обозначений иллюстрируется структура нескольких семей. В основу исследования положена наиболее распространенная в современной исторической демографии терминологическая и графическая классификация домохозяйств, разработанная английским историком П. Ласлеттом.

Ключевые слова: домохозяйство, брачная пара, нуклеарная семья, расширенная семья, мультифокальная семья.

ABSTRACTS

Transgeneration historical wound among the Russian old believers (on the example of Kharkiv community of believers-the bespopovtsy Pomorsky consent) / T. V. Arzumanova // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 3-11. – Bibliogr.: 19. – ISSN 2079-0813.

The effect of traumatic historical events that have been experienced by the families of Old Believers is analyzed. The influence of historical trauma on the Old – Believers behavior, strategies and adaptive life practice (their surviving during the centuries of repression) was investigated. The conclusion about the posttraumatic syndrome in the Old Believers society was made. The posttraumatic syndrome has the transgenerational transmission. Its symptoms are the fear, suspicion, and mistrust of people of other faiths, uncertainty about the future, anxiety and expectation of the persecution, depression, feelings of grief and humiliation.

Keywords: historical memory, historical trauma, transgeneration, Old Believers, posttraumatic syndrome.

Kharkiv provincial zemstvo and the development of information space province 1864-1890 yy. (In the context of the formation of the elements of civil society) / O.O. Bakumenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 12-21. – Bibliogr.: 28. – ISSN 2079-0813.

The article examines the impact of the Kharkov province zemstvo on the formation of the information space in the region on the first phase of the zemstvo's self-government (1864-1890 y.y.). The basic directions of activity of the Zemstvo to expand the information field province were determined, identified the practical implications of this activity. The article made conclusions about the influence of zemstvo's activity by the popularization civic ideals, and dissemination of information to the processes of formations the principles of the civil societies. The author concludes that Harkiv Povince Zemstvo failed to create its own body periodical printing such as the journal ore newspaper . But it make still influence to social thought through distribution of printed materials, such as: magazines of the zemstvo's assemblies, reviews of practice, statistical compilations. It contributed to articulation of the interests of the County Public, formation of interest groups, social thought, formulation of requirements of society to power bodies. Work on the expansion of the information sphere were promoted civic education of the peoples, makes them susceptible to values and norms of civil society.

Key words: information space, civil society, periodicals, articulation of interests, political behavior, information.

Educational activities Lviv merchant associations in 20-th-30-th yeraes of XX century / A.S.Bezsmertnyy // Bulletin of NTU «KPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. - № 54 (1096). - S. 22–28. – Bibl.: 13. - ISSN 2079-0813.

Article is sanctified to research of educational activity of merchant societies of Lviv in the field of professional preparation of the members and increase of them qualifying level. Such activity was conducted by organization of educational courses and adjusting of collaboration with Lviv educational establishments. Conducting such activity, the leaders of merchant to organization tried to heave up in society prestige of profession of merchant, attitude toward that was extremely negative. Quite a bit merchants were considered swindlers and easy riders that cheat customers. Despite this merchant organizations managed to change attitudes in society itself and to improve the professional, and educational level of merchants.

Key words: Lviv, the interwar period, trade and industry courses, Merchants Congregation, Union of Ukrainian Merchants.

The Historiography of the history of museum affairs on Naddniprians'ka Ukraine during XIX –early XX century / I. V. Dvorkin // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 29-45. – Bibliogr.: 74. – ISSN 2079-0023.

The article analyzes the historiography of the history of museum affairs on Naddniproians'ka Ukraine during XIX - early XX century. Were analyzed the works covering the history of Ukrainian provinces leading museums in Kyiv, Kharkiv, Poltava and Chernihiv. The key stages of the study of museums in Ukraine were identified. General works on the history of cities, universities, local governments, and special museum studies were explored. The article can be useful to researchers of Ukrainian culture, science and museum affairs of Imperial period.

Keywords: history of museum affairs, Naddniproians'ka Ukraine, positivism, Soviet historiography, the modern Ukrainian historiography.

«I have been taken away ... my honest woman name»: the case by petition of the actress Stephanie Slodetskaya related to her divorce (historical source analysis) / I. V. Yermeyeva // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 46-54. – Bibliogr.: 16. – ISSN 2079-0813.

The article analyzes the opera singer Stephaniya Klementievna Slodetskaya petition to Kiev, Podol and Volyn Governor-General concerning to the divorce case review. Different aspects of actor's everyday life particularly the relations with powerful admirers, working conditions and financial situation based on the notified source from the Central State Historical Archives of Ukraine, Kiev, are revealed. Moreover on the S. Solodetskaya's petition basis the most significant for female-actresses of the time aspects of the life allowing to explore the actress' value system are shown. In addition, the divorce role and place in the actor's circle, as well as the main legal and social actress issues relating to marriage and its dissolution are detected. Also the specificity of the Russian Empire marriage laws is highlighted.

Keywords: actress, divorce, marriage and family relations, marriage legislation, residence permit.

Social status and legal position of the provincial parish clergy of the Russian Empire in the 19th – early 20th century / E. Zakharchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 55-61. – Bibliogr.: 15. – ISSN 2079-0813.

The article represents an attempt to analyze the correspondence between the legally declared and actually existing social status of the provincial parish clergy of the Russian Empire in the nineteenth - early twentieth century. The author pays attention to the division of the scope of application of the notion «social status» from the point of view of different contexts of life of the parish clergy. A great social mission was put on the parish clergy, which defined its important social status. Main attention is paid to various aspects of social and economic situation of Orthodox priests. The notion "social status" is interpreted as a place that gives an individual an opportunity to influence the society and obtain privileged positions during the distribution of material values. However, this social status wasn't underpinned by appropriate financial status and didn't give the clergy an opportunity to join the redistribution of material welfare in the society.

Keywords: the clergy, the family priest, legal position, social status, social role.

The work of the Kharkov gubernia Zemstvo, the epidemic prevention and improvement of sanitary conditions (the beginning of XX century) / I. M. Logovskyi // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 62-73. – Bibliogr.: 32. – ISSN 2079-0813.

In this article the author researches activities of the sanitary body of Kharkiv guberniya's zemstvo on preventing epidemics, developing sanitary and hygienic standards for the work of industrial production, using of water resources, establishing of the system of sanitary and epidemic control of civil establishments of Kharkiv guberniya in the beginning of XX century, which resulted in establishing sanitary care, supplying plants with water filtering systems, building hospitals at industrial sites, opening sanitary bacteriological laboratories. These activities improved health and welfare of the citizens.

Key words: Kharkiv guberniya, sanitary organization, zemstvo, sanitary care, bacteriological laboratory, epidemiologic department, antityphoid vaccination.

Private history of working life and civil rights of the Ukrainian Soviet Jew-«lishenza» / S. I. Meshkovaya // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 74-81. – Bibliogr.: 5. – ISSN 2079-0813.

The paper provides an analysis of the personal file records found in the State Archives of the Poltava region pertaining to the restoring of the electoral rights of a Soviet Jew -“disenfranchised” (1930). Jude V. Islands on the limitation and restoration of its voting rights. We study the labor activity, educational level, financial position of the Soviet outcast. Attempt to compiling his psychological characteristics, probable cause lisheniyav civil rights.

Keywords: «disenfranchised», ethnic Jew, antisemitism, village election committee, awitness, allotment, wage labor.

Peasants’ movement of 1917–1921 in Kharkov province: native historiography / Y. Motenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 81-94. – Bibliogr.: 40. – ISSN 2079-0813.

In the paper the research works on Kharkov region peasants’ movement origin and development in 1917–1921 are analyzed. The subject of this article is the reflection of Kharkov province peasants’ movement regional specific in the Soviet and Ukrainian post-Soviet historiography. Investigation of multiple historical sources gave the opportunity to expose the distinctive features of native scientists’ interpretation of peasants’ political, economic, military, national and cultural activity in the region in the context of Ukrainian revolution (1917–1921). Author supposes that ideological terror was the main misrepresenting factor of soviet historiography in the sphere of peasants’ movement studying. Historians forced to show the leading role of bolshevist party in the countryside social and political life, to give a negative assessment of prosperous peasantry activity and anti-Bolsheviks’ uprisings. Nevertheless, soviet historical science gathered large factual material and defined the main directions of the further Kharkov region agrarian history researches. The Ukrainian post-Soviet historiography positively estimates the prosperous peasantry influence on the region economical development and negatively characterizes Bolsheviks’ attempts to realize the communist doctrine in the Kharkov countryside.

Key words: peasants’ movement, rebellion, land issue, Kharkov province, Ukrainian revolution of 1917–1921, historiography.

A war and a mill: mill economy of Lviv in the second half of the 17th – early 18th century / M. Y. Pohorilko// Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 95-102. – Bibliogr.: 13. – ISSN 2079-0813.

In this article we offer an analysis of the peculiarities of city economy in example of mill in Lviv in the second half of the 17th – early 18th century. It is based on more than 150 lease agreements of that period between city administration and renters. The lease agreements were signed by the tenant, and the city is the owner. They usually detail was recorded conditions, and warnings regarding the treatment of the mill, which could lead to its decline. This period is extremely important for the history of Lviv, because the constant attacks on Lviv crippled economic development of the city and its suburbs, and, in fact, led to the decline of the city, which can be seen during the XVIII c.

Keywords: water mills, Lviv, city economy, renters, the siege of the city.

Ukraine students in the anti-religious campaigns of the 1920-th / O. L. Ryabchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 103-114. – Bibliogr.: 38. – ISSN 2079-0813.

In the article on the basis of a wide range of sources the problem of introduction of the revolutionary rites into the students community and society on the whole is considered. Everyday life of Ukrainian society is characterized by ambiguous processes associated with changes of moral values and goals in the Soviet society. The State discredited the eternal traditions imposed new rules of social life. In this study students are treated as an object and subject of the state policy with respect to religion. Anti-religious propaganda became an important component of the educational institutions activities, youth was seen by

the power as an object for implementation of the new non-religious everyday life. Methods and forms of fighting with anti-religious holidays and rituals as well as reaction to strengthening of new rituals in the society are defined.

Keywords: students, religious consciousness, Soviet revolutionary holidays, anti-religious propaganda, anti-clerical campaign.

The Urbanization Influence on the Transformation of the Kharkiv Toponymical Map in the second half of the 20th century / Maria Takhtaulova // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 115-123. – Bibliogr.: 40. – ISSN 2079-0813.

The impact of urbanization processes on the expansion of the city and changes in the toponymy of Kharkiv in the second half of the 20th century are analyzed in the article by the author. Special attention is given to the reforming of a city toponymy in the post-war period when an inverse transformation of Kharkiv urban map takes place. A number of streets and squares were returned their historical names. Changes of a toponymic map of Kharkiv as a result of the processes connected with the overcoming of Joseph Stalin's cult of personality are examined. On the basis of archival materials studying, the author proves for the first time the change in emphasis at the nomination of toponyms from the theme of the October Revolution to the sacralization of the memory of the Great Patriotic War. The creation of new urban districts from the point of their street and road network formation and a toponymic registration is described in the article. The attention is given to changes of a toponymic map of the territories joined to the city.

Keywords: urbanization, toponymy, toponymic policy, urbanonim, city, street.

Metropolitan Antony (Khrapovitsky) views of the «Ukrainization» Orthodox Church / S. S. Teluha// Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 124-132. – Bibliogr.: 15. – ISSN 2079-0813.

During the revolutionary events of 1917-1920. Ukraine intensified various national movements. Church and church life are also imbued with national trends. Questions about «ukrainianization» church services, publishers of liturgical books in Ukrainian language became actively discussed at various meetings of the Orthodox clergy of the diocese of Kharkiv. Attention is paid to the analysis of the views and judgments of the Ukrainian issue known church leader and theologian, Metropolitan Anthony (Khrapovitsky). In the article there are historical data that allow you to objectively judge the conduct of policy ukrainianization in church. An important place in the study takes a position on the introduction of Antony of the Ukrainian language during worship, namely its categorical rejection of such a policy. The article presents the different quotes of Metropolitan Anthony and explanation of his thoughts on this issue, with regard his views with the general trends in Orthodoxy.

Keywords: «ukrainization», Ukrainian language, Metropolitan Anthony (Khrapovitsky), Kharkov diocese, church life, ukrainization worship.

The study of problems of formation of the bodies of internal Affairs in the 1920s in the national historiography / A. C. Chernukha // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual problems of Ukrainian History. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 133-141. – Bibliogr.: 36. – ISSN 2079-0813.

The author analyzes the works devoted to various aspects of a system of police in the USSR and in Kharkiv during the 1920s. Historiography of the problem can be divided into Soviet and post-Soviet stages. It distinguished the different methodological approaches and principles. The author notes that despite the considerable number of publications devoted to the history of the Soviet Militia, the studying the formation and activities of Internal Affairs of Kharkiv during the NEP has not been complicated.

Keywords: historiography, the Internal Affairs, Kharkiv, new economic policy and crime.

Party officials in the Soviet Ukraine in 1970`s - beginning 1980`s / J. I. Shelep // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 142-156. – Bibliogr.: 63. – ISSN 2079-0813.

The attempt to reconstruct the daily life of the Party and the Soviet nomenclature in the Ukrainian SSR in 1970's –beginning of 1980's on the basis of the State Archives of Lviv's region, Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, materials of interviews, memoirs, press and literature was made in the article. In this paper examines the coverage of features of portrait descriptions, business, moral and ethical image of representative of the party elite. The thesis considers the combination of professional and management functions with everyday history, all of which allowed for the objectivity and integrity of the image of the party functionary. Special attention is given to methods of comparing, matching and synthesizing used to defining the place of the party nomenclature in the context of social and political life in the Soviet Union, to establish its impact on society and to trace the process of the ideological values formation and their correlation with life's realities.

Key words: party nomenclature, oral history, elite, device of nomenclature, the population of the Ukrainian SSR, party activists.

Structure of family in the second half of the 18th century (on the sample of Azarivka village Starodubskiy regiment) / O. I. Yakymenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 157-171. – Bibliogr.: 23. – ISSN 2079-0813.

Being guided by historical-statistic sources author analyses the dynamics of total number, gender, density of population, generation composition, finds features, typology and structure of peasant family in the village Azarivka of Starodubskiy regiment on the territory of Northern Hetmanshchyna in the second half of XVIII century. With the help of system of shorthand he shows the structure of several peasant families, makes an attempt to study the influence of migratory processes on forming of population structure. On the basis of information author makes comparative analysis with results of studying peasant families in the XVI-XVIII centuries, made by other scientists.

Key words: household, conjugal family unit, nuclear family, extended family, multiple family.

ЗМІСТ

<i>Арзуманова Т. В.</i> Трансгенерація історичної травми в середовищі росіян-старообрядців (на прикладі харківської общини старообрядців – безпоповців Поморської згоди).....	3
<i>Бакуменко О. О.</i> Харківське губернське земство та розвиток інформаційного простору губернії 1864 – 1890 рр. (У контексті формування елементів громадянського суспільства).....	12
<i>Безмертний А. С.</i> Освітня діяльність купецьких товариств Львова у 20-х-30-х рр. ХХ ст.	22
<i>Дворкін І. В.</i> Історіографія історії музейної справи Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст.....	29
<i>Єремєєва І. В.</i> «У меня отнято... имя честной женщины»: справа по клопотанню артистки Стефанії Содецької відносно її розлучення (аналіз історичного джерела).....	46
<i>Захарченко Е. Ю.</i> Соціальний статус та юридичне становище провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.....	55
<i>Логовский І. М.</i> Робота Харківського губернського земства по запобіганню епідемій та покращенню санітарного стану (початок ХХ ст.).....	62
<i>Мешкова С. І.</i> Приватна історія трудового життя та громадянського безправ'я українського радянського єврея-«позбавленця».....	73
<i>Мотенко Я. В.</i> Селянський рух 1917–1921 рр. на Харківщині у вітчизняній історіографії.....	80
<i>Погорілко М. Я.</i> Війна і млин: особливості ведення млинарського господарства у Львові у другій половині ХVІІ ст.....	94
<i>Рябченко О. Л.</i> Студентство України в радянських антирелігійних кампаніях 1920-х рр.....	102
<i>Тахтаулова М. Ю.</i> Урбанізація та її вплив на формування і трансформацію топонімічної мапи Харкова у другій половині ХХ ст.....	114

<i>Телуха С. С.</i> Погляди митрополита Антонія (Храповицького) на проблему «українізації» православної церкви.....	123
<i>Чернуха О. В.</i> Дослідження проблем становлення органів внутрішніх справ в 1920-х рр. у вітчизняній історіографії	132
<i>Шелеп Ю. І.</i> Партійний працівник в українській РСР 1970- першої половини 1980-х рр.....	141
<i>Якіменко О. І.</i> Структура родини у другій половині XVIII століття (на прикладі села Азарівки Стародубського полку).....	156

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

«ХПІ»

Збірник наукових праць

Серія:
«Актуальні проблеми історії України»

№ 54 (1096) 2014

Науковий редактор проф. *В. І. Ніколаєнко*
Технічний редактор *М. Г. Качахідзе*
Відповідальний за випуск к.т.н. *І. Б. Обухова*

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ: Харків, 61002, вул. Фрунзе, 21, НТУ «ХПІ».
Кафедра політичної історії.
Тел.: (057) 707-68-29. E-mail: merkach@kpi.kharkov.ua

Обл. вид. № 42-13

Підп. до друку 25.12.2014. Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Друк. різнографія. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 10.
Наклад 300 прим. Зам. № 11098. Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ «ХПІ». Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта
видавничої справи ДК № 3657 від 24.12.2009 р.
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Видавець і виготовлювач
ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД»
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 11
Тел.: (057) 756-53-25
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

